

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 14

Одеса 2003

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА**

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 14

Scan by Skorpion Professional

Одеса 2003

3-324

УДК 930 (477.7) "18"

X-643

ББК 63.212

У тринадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

Станко В.Н., д-р іст. наук (головний редактор);
Кушнір В.Г., канд.іст.наук (заступник головного редактора);
Коваль І.М., д-р політ. наук; **Лобазов П.К.**, д-р іст. наук;
Раковський М.Ю., д-р іст. наук; **Якупов Н.М.**, д-р іст. наук;
Вінцовський Т.С., канд.іст.наук (відповідальний секретар);
Петрова Н.О., (технічний редактор).

Адреса редакційної колегії:

65026, м. Одеса, вул. Щепкіна, 12, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

д-р іст. наук Гончарук Г.І., д-р іст. наук Скрипник М.О.

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою Радою історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова, 2003.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України.-2000.-№ 6).

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І.І.МЕЧНИКОВА**

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 14

Одеса 2003

*Цю збірку науковці факультету
присвячують пам'яті
професора кафедри
історії України*

БАЧИНСЬКОГО
Анатолія Діомидовича

АНАТОЛІЙ ДІОМИДОВИЧ БАЧИНСЬКИЙ: ВЧЕНИЙ І ДРУГ (до 70-річчя з дня народження)

Анатолій Діомидович Бачинський народився 21 травня 1933 року в м. Одеса в сім'ї лікарів. Його мати, Діна Лазарівна, була доцентом Одеського медичного інституту. Батько, Діомид Харлампійович, працював лікарем 1-ї інфекційної лікарні Одеси. Дитинство Толі Бачинського було опалене війною. Під час окупації Одеси Толя разом з матір'ю та молодшим братом були евакуйовані до Ташкента, де він закінчив чотири класи середньої школи. Навчання в школі продовжив в п'ятому класі в с. Нова Петрівка на Кіровоградщині, рідному селі свого батька. В 1946 році сім'я повернулась до Одеси. Після завершення середньої школи (1951 р.) Анатолій поступив в Одеський державний університет.

Шлях А.Д.Бачинського до історичної науки був непростим. Батьки мріяли, щоб їх син став лікарем. Особливо на цьому наполягала мати, якій Толя не міг відмовити, бо він її надто шанував. Він мріяв стати істориком, захоплювався історичною белетристикою, краєзнавством. Згодом батьки погодились, і він подав документи на історичний факультет університету. Склавши всі іспити на "відмінно", А.Д.Бачинський, "за браком місць" на історичному факультеті, був спочатку зарахований на економічний і лише значно пізніше, згідно з поданою заявою, переведений на історичний факультет.

Студент історичного факультету А.Д.Бачинський відразу приєднався до молодих науковців, очолив гурток з історії України, факультетське наукове студентське товариство, а згодом - загально університетське. Він не тільки сам плідно займався наукою, але й активно боровся за відродження наукових студентських традицій в університеті, обґрунтовуючи значення громадської і наукової роботи у підготовці молодого спеціаліста¹. Під науковим керівництвом доц. С.М.Ковбасюка талановитий студент захоплюється історією козацтва й історичним краєзнавством. Ця проблематика стане провідною в наукових дослідженнях А.Д.Бачинського до кінця його життя. Вже в студентські роки він публікує свої перші надбання з цього напрямку².

Після закінчення університету в 1957 році А.Д.Бачинський невеликий проміжок часу працює науковим співробітником в Одеському державному археологічному музеї, робота в якому захопила його і відкрила для нього новий світ дописемної історії. Він був зачарований ним. Пізніше, коли в його напруженій роботі з'являлась вільна хвилинка, він повертався до своїх друзів археологів, а іноді разом з ними виїздив на археологічні розкопки. З роками ці зв'язки міцніли. В музейних виданнях він постійно друкував свої архівні "знахідки" з історії археологічної науки на Одещині³, був членом Одеського археологічного товариства, членом редколегії низки видань Одеського державного археологічного музею та Одеського археологічного товариства.

Проте вже на початку 1958 року А.Д.Бачинський повертається до своєї улюбленої справи і переходить на роботу старшим науковим співробітником у Державний архів Одеської області, а вже через рік (1959) стає начальником відділу науково-довідкової літератури архіву. Без перебільшення можна сказати, що це були зоряні роки (1958 - 1963) в становленні молодого вченого. Він повністю віддає себе, перш за все, архівній справі, внаслідок чого стає упорядником і редактором путівника по архіву, яким досьогодні користуються дослідники⁴. Молодий архівіст А.Д.Бачинський обирається членом редколегії "Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР" (1960). Досконале знання фондів Одеського архіву та творча робота в архівах Києва, Москви, Кишинєва та інших міст СРСР стають підґрунтям масштабної публікаційної діяльності. В ці роки розширюється тематика його наукових пошуків.

Значне місце поряд з краєзнавчою і козацькою тематикою в творчій діяльності А.Д.Бачинського в ці роки і у подальші становлять різноманітні публікації з питань українсько-болгарських зв'язків. Він стає активістом Одеської обласної організації Українського товариства дружби з Болгарією, згодом, і членом її Правління. В 1960 році відвідує Болгарію з метою налагодження творчих зв'язків з болгарськими істориками. За плідну багаторічну діяльність по дослідженню витоків українсько-болгарської дружби у 1969 році урядом Болгарії його було нагороджено орденом "Кирил і Методій" II-го ступеня.

А.Д.Бачинський - людина не тільки творчо обдарована, але й емоційна, дружелюбна, з виразним викладацьким і громадським хистом. Він - постійно в оточенні друзів і учнів. Його доброзичливість знайшла відгук в серцях друзів і колег⁵. Працюючи в архіві, він не забував рідний факультет. Зарахований спочатку на погодинну викладацьку роботу А.Д.Бачинський починає цілеспрямовано залучати студентів до наукової роботи в архіві. Для них він стає енциклопедичним "довідником" з архівної справи і мудрим провідником по Одеському архіву. Досконале знання архівних фондів сприяли його широкій популярності серед студентів, фахівців, науковців колишнього СРСР та зарубіжних країн: Німеччини, Канади, Румунії, Болгарії та ін.

Тяжіння до викладацької роботи, бажання поділитися накопиченими знаннями, вміння і бажання працювати з молоддю перемогли його відданість архіву. А.Д. Бачинський в 1963 році повертається на факультет старшим викладачем. З цього часу і до кінця свого життя він буде улюбленцем студентів. У нього завжди - найвищий рейтинг серед них. Іноді, правда, він поділяв перше місце в рейтингу з П.О.Каришковським. Студенти поважали його, перш за все, за ґрунтовні знання, якими він щиро ділився з ними. Але не лише за це. Він готував з разом з студентами - членами редколегії до пізньої ночі газету "Історик", яка, до речі, була найкращою в університеті, отримуючи всілякі призи на конкурсах; був постійним головою студзагонів в колгоспі і т. ін.

У 1969 році А.Д.Бачинський захистив кандидатську дисертацію за темою "Народна колонізація Придунайських степів у XVIII - початку XIX ст." на Вченій раді історичного факультету Одеського університету. В основу дисертації було покладено дослідження з історії Задунайської Січі. Згодом з цієї проблематики ним буде опубліковано низка статей, збірники документів та монографія⁶.

В 70-ті роки А. Д. Бачинський поряд з науковою та викладацькою роботою багато часу приділяє громадській та експедиційно пошуковій археографічній роботі. З 1967 року від є членом Президії і головою секції документальних пам'яток Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Товариство під його керівництвом організувало низку археографічних експедицій на Одещині. Він бере участь в упорядкуванні і

редагуванні 35-ти археографічних видань, в тому числі 11 збірок документів і матеріалів. А.Д.Бачинський залишається членом Дирекції Державного архіву Одеської області, згодом стає членом Археографічної комісії і Бюро наукової Ради з проблем історичної науки (секція давньої і нової історії) Академії наук України. В 1991 році за заслуги в справі охорони історичної спадщини А.Д.Бачинському було присвоєне звання "Почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії і культури".

В 1975 році А.Д.Бачинський був нагороджений "Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР". Це було визнання його творчого і організаційного доробку в підготовці і виданні Одеського і Кіровоградського томів "Історії міст і сіл УРСР"⁷. Своєрідним підсумком краєзнавчої дослідницької й організаційної роботи А.Д.Бачинського є створення Одеського товариства краєзнавців, головою якого він був з 1992 по 1995 рік, та заснування разом з В.Г.Кушніром періодичного збірника "Історичне краєзнавство Одещини"⁸. За особливий внесок у розвиток краєзнавчого руху та збереження культурної спадщини в 1993 році йому присвоєне почесне звання "Заслужений працівник культури України".

З кінця 70-х років А.Д.Бачинський починає працювати над докторською дисертацією, кардинально змінивши наукову проблематику. Він розпочинає систематичне і ґрунтовне дослідження історії Великої Вітчизняної війни і соціально-економічного будівництва в Придунайських землях України в 40-50 роках ХХ ст. Наслідком творчого пошуку стали три монографії та серія статей, в яких було введено в науковий обіг багато нових архівних матеріалів, були перегорнуті невідомі сторінки історії цього багатостраждального краю⁹. З незрозумілих причин А. Д. Бачинський несподівано наприкінці 80-х років припиняє роботу над цією проблематикою і повертається знов до історії козацтва.

В 1991 році А.Д.Бачинський обирається професором кафедри історії України Одеського державного університету, в якому він працював 33 роки, викладаючи основний курс з історії України (епоха феодалізму), низку спецкурсів, курс історичної географії. Лекції з історії України А.Д.Бачинський читав не лише в університеті, а і в політехнічному інституті, в інституті удосконалення учителів, в Одеському ліцеї мистецтв та в інших навчальних закладах.

Особисто я подружився з А.Д.Бачинським у 1963 році в Миколаєві під час роботи на загальнонауковому факультеті Одеського університету. За цей час в нашому житті були всілякі гаразди і негаразди, але наші стосунки не змінювались. Часто, коли я приїздив з Києва до Одеси, декілька днів жив в його тимчасово холостяцькій квартирі без вікон на Преображенській, 21. Треба було чути і бачити як А.Д.Бачинський всю ніч безперервно розповідав мені про свої відкриття нових документів, або захоплюючі історії з життя одеситів. Одеса була його улюбленим містом. З ним неможливо було пройти декілька метрів, щоб він не зустрів знайомого або друга. Бувало і таке, що до центрального гастроному на Дерибасівській від його квартири (менш ніж 100 метрів) ми йшли годину, а іноді і більше.

Він поважав своїх вчителів і любив студентів, незважаючи на те, що останні іноді його засмучували або навіть прикро вражали.

Таким мені уявляється А.Д. Бачинський - людина, друг, вчений, педагог, громадський діяч. Його науковий доробок є вагомим внеском в історичну науку. В серцях колег він назавжди залишиться як чуйна людина і вірний друг. На жаль, він дуже рано пішов з життя, не реалізувавши всі свої творчі плани.

Примітки:

1. Бачинський А. Про значення наукових гуртків // За наук. кад-ри. - 1955. - 12 квітня; Його ж. Коли ж буде працювати Рада НСТ університету // Там само. - 13 грудня; Його ж. Наукова студентська конференція // Там само. - 1956. - 15 травня; Його ж. Знов про роботу СНТ // Там само. - 1957. - 14 березня.

2 Бачинський А. Братні зв'язки запорозьких і донських козаків в спільній боротьбі з турецько-татарською агресією в першій половині XVII ст. // Праці Одеськ. держ. ун-ту ім. І.І.Мечникова. - К.: Вища школа, 1956. - Т.146. - Вип.4. - С.9-22; Його ж. Робітнича пісня: про пісні одеських робітників в 70-і роки XIXст. // За наукові кадри. - 1956. - 12 грудня; Його ж. Добре знати рідний край: проблеми краєзнавства // Чорноморська комуна. - 1957.- 26 вересня (Співавтори В.Ващенко і О.Болдирев).

3. Бачинський А.Д. Вячеслав Викентьевич Хвойка (1850 - 1914 гг.): Материали к биографии [Из Одесского облгосархива] //Запи-

ски Одесского археологического об-ва. - 1960. - Т.1. - С.361-364; Його ж. Одесский археологический Институт (1921 - 1922 гг.) // Тез. докл. VI сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1964 года. - Одесса, 1965. - С.48-49; Його ж. Н.И.Пирогов и Одесское общество истории и древностей // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей (1839-1989). - Одесса, 1989. - С.16-18 та інші.

4. Государственный архив Одесской области: Путеводитель. / Сост. и ред. А.Д.Бачинский /. - Одесса: Одеск. книж. изд-во, 1961. - 387 с.

5. Див. Література про життя і діяльність А.Д.Бачинського // Анатолій Діомидович Бачинський /Серія: Бібліографія учених університету/. - Одеса: Гермес, 1994. - С.13-16.

6. Бачинський А.Д. Задунайська Січ і заселення Придунайських степів в кінці XVIII - напочатку XIX ст.// Сборник документов по историческому краеведению Одесщины. - Одесса, 1992. - Вып.1; Бачинський А.Д. Січ Задунайська: 1775 - 1828 рр. - Одеса: Гермес, 1994. - 124с.

7. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. - К.: Гол. ред. Укр. рад. енци., 1969 (член редколегії); Там само. Кіровоградська область. - К., 1972 (подяка за допомогу).

8. Історичне краєзнавство Одещини. - Одеса: Гермес, 1992-1995. - Вип.1-6 / Від. ред. А.Д.Бачинський /.

9. Бачинский А.Д. В семье советской: социалистическое строительство в Придунайских землях Украинской ССР. - К.; Одесса: Вища школа, 1984. - 171 с.; Його ж. Непокоренный Дунай. - Одесса: Маяк, 1985. - 144 с.; Бачинський А.Д. Буджацька заграда. - Одеса, 1995. - 62 с.

В. Н. Станко

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Главенчук А.В.

**ВИРОБНИЦТВО КРЕМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ
НА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АНЕТІВКА 2
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ
ВИРОБНИЧОЇ ДІЛЯНКИ ЕП/13-22)**

Пізньопалеолітичне поселення мисливців на бізона Анетівка 2 знайдено і систематично досліджується з 1978 року Причорноморською експедицією під керівництвом В. Н. Станко¹. Поселення Анетівка 2 розташоване на мисі правого берега річки Бакшали, яка є притокою Південного Буга, на майданчику третьої надзаплавної тераси, злегка похилої до річки, на південно-західній окраїні села Анетівка Доманівського району Миколаївської області. З 1992 року і по сьогоднішній день роботи ведуться на розкопі ЕП/13-22. Нумерація горизонтів культурного шару дається в відповідності з прийнятим на розкопі поділом на горизонти².

Розчистка культурного шару проводилась ножами, горизонтальна фіксація знахідок велася поквдратно (1 x 1 м) по мікрогоризонтам зняття глибиною 5-7 см, з нанесенням знахідок на план.

При вивченні культурного шару, починаючи з 2 мікрогоризонту ґрунт після розчистки поквдратно піддавався промиванню водою через мілке сито, таким чином з нього видобувались мілкі кременеві артефакти, що залишилися в ґрунті, зібраному в процесі розчистки культурного шару. Окрім крем'яних артефактів, "шлаки", що zostалися після видалення ґрунту, складали мілка фауна (в тому числі уламки), мілкі уламки кварциту, вапняку та інших порід каменю, алювіальна галька, мушлі, шматочки вохри і каоліну. Знахідки, видобуті з допомогою промивки, фіксувались в польовому описі поквдратно. Необхідність промивки обумовлена посушливим кліматом регіону і якістю ґрунту, який дуже важко розчищати ножами. Тому розчистка культурного шару неможлива без втрати археологічного матеріалу (у вигляді мілких крем'яних виробів та уламків фауни). Для того, щоб виключити втрати архео-

логічного матеріалу та удосконалити методику дослідження культурного шару пам'ятки й була застосована промивка культурного шару на цій ділянці.

Експериментальне вивчення культурного шару Анетівки 2 з допомогою промивки проводилось на ділянці ОС/9-12 розміром 4 x 5 м в 1986-1988 роках та дозволило ввести в науковий обіг численні категорії виробів, які звичайно зовсім не фіксуються (або фіксуються в мізерній кількості) при розчистці культурного шару через їх маленькі розміри; істотно змінилось не тільки процентне співвідношення основних груп виробів (збільшились відходи виробництва за рахунок лусочок та мікролусочок), але й кількісний склад деяких груп виробів з вторинною обробкою³. Так, виросла кількість мілких мікрівістер і мікропластинок з притупленим краєм, кількість мікрівістер, виготовлених на так званих скребкових лусочках (типу сагайдакських) і уламків знарядь (в першу чергу - обламани кінці мікрівістер та вістер, а також невеликі уламки інших знарядь праці). Виросла кількість сколів підправки знарядь (наприклад, лез різців) та сколів поновлення нуклеусів (сколи, які підправляють площадки нуклеусів) в вигляді мілких різцевих сколів, мікропластин і навіть лусочок. Тому, коли починались розкопки нової ділянки ЕП-13/22 (яка передбачалася продовженням виробничого центру по розщепленню кременю і виготовленню знарядь праці), було прийнято рішення зробити промивку культурного шару всієї площі розкопу, в усіх горизонтах зняття.

Розкоп ЕП/13-22, що знаходиться на березі східної балки, яка впадає в річку Бакшалу, на північно-східній окраїні поселення, (розміром 10 x 10 м) для зручності дослідження був розділений по лінії "північ-південь" на дві ділянки: ЕИ/13-22, східна частина розкопу (10 x 4 м) і КП/13-22, західна частина (10 x 6 м). Розкопки ділянки ЕИ/13-22 проводились з 1992 по 1999 р. На ділянці знято шар чорнозему (чорнозем "А" і чорнозем "Б") та 10 мікрогоризонтів культурного шару: горизонти 0 і 1 (шляхом розчистки) та горизонти 2-9 (розчистка і промивка культурного шару); зроблена прокопка під культурним шаром, яка виявила давню промоїну та дозволила окреслити контури давньої межі мису, на якому знаходиться поселення Анетівка 2. Сучасний мис виявився ширшим за давній (за рахунок тривалого зносу в балку зливовими потоками

шару сучасного ґрунту - чорнозему. Давні мешканці Анеївки 2 обробляли кремінь також і на самій окраїні мису.

Культурний шар ділянки, як і культурний шар всього поселення залягає в делювіальних суглинках світло-коричневого кольору. Горизонт 0 є перехідним горизонтом між чорноземом "Б" і безпосередньо культурним шаром. Він представляє собою шар чорних суглинків, змішаних з жовтуватими суглинками нижніх горизонтів. Оскільки розкоп ЕИ/13-22 знаходиться на схилі, похилому до східної балки, то в горизонті 0 (а можливо і в горизонті 1) на ділянці намівався ґрунт з більш високого рівня південних ділянок поселення. Горизонт 1 представляє собою світло-коричневі суглинки з вкрапленнями світло-сірих суглинків. Горизонт 2 безпосередньо являється культурним шаром поселення, що залягає в світло-коричневих суглинках.

Якість крем'яної сировини для виробництва знарядь на ділянці ЕИ/13-22 істотно не відрізняється від сировини на останній площі поселення, уже дослідженій раніше. Кремінь різної якості, різного ступеню патинізації, вкритий вапняковим нальотом, який легко знімається шляхом обробки в 10-% розчині соляної кислоти. Кремінь в основному - жовтовий, але частина сировини - гальковий кремінь хорошої якості. Частина сировини носить сліди термічної обробки. Кремінь, який піддавався спеціальній термічній обробці, візуально можна відрізнити по "жирному блиску". Кремінь, що знаходився занадто близько до вогню, набув рожевого кольору і весь - в мілкому павутинні тріщин. Вироби з такого кременю порепані і в основному - з шорсткою поверхнею. Кремінь, який попадав безпосередньо в вогонь, повністю розтріскувався на шматки і подальшій обробці не підлягав (такий кремінь ми знаходимо в осколках бордового кольору).

На ділянці ЕИ/13-22 в 10 мікрогоризонтах зняття культурного шару (горизонти 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) знайдено 330141 крем'яний виріб (35316 артефактів знайдено шляхом розчистки культурного шару і 294825 артефактів - шляхом промивки культурного шару). По техніко-типологічним характеристикам вироби, знайдені в різних мікрогоризонтах ділянки не відрізняються один від одного, хоча процентне співвідношення різних груп крем'яних виробів та кількісна характеристика цих груп в різних горизонтах зняття

культурного шару мають певні відмінності. В цілому ж, на ділянці представлений увесь комплекс крем'яних виробів, що характеризує крем'яне виробництво: від гальок та нуклеусів до готових знарядь праці (таблиці 1 і 2). Розподіл відщепів і пластин по метричним групам проводився по такій схемі: відщепи довжиною від 1 до 1,5 см - мілкі відщепи, від 1,5 до 3 см - середні, більші 3 см - великі; пластини шириною менші 0,9 см - мікропластинки; від 0,9 до 2 см - середні; більші 2 см - великі; мікролусочки - до 0,5 см, лусочки - від 0,5 до 1 см.

Основну масу продуктів первинного розщеплення кременю складають відходи виробництва: осколки середні та мілкі, лусочки і мікролусочки, різцеві сколи (76,3%). Основну масу відходів виробництва складають лусочки та мікролусочки (що були здобуті промивкою культурного шару), які свідчать про вторинну обробку кременю (ретушування) безпосередньо на цій ділянці. Нуклеуси ділянки складають 0,3% від усіх продуктів первинного розщеплення (883 екз.). Нуклеуси розподіляються на одноплощадкові, двохплощадкові, багатоплощадкові (три і більше площадок), в основному призматичні та підпризматичні, рідше - підконічні, плоскі (нуклеуси на сколах - в основному, на відщепах, де зі сторони черевка знято 1-3 сколи), є нуклеуси кругового сколювання і аморфні нуклеуси (з тріщинуватого кременю), де неможливо виділити робочі площадки. Мікронуклеуси (з негативами від сколотих мікропластин), які є на ділянці - невеликих розмірів, з кременю хорошої якості, за формою в основному - призматичні та підконічні, практично повністю спрацьовані. Нуклеуси на Ане-товці 2 активно поновлювали. Знайдено 801 скол поновлення/оформлення нуклеусів (0,2% від продуктів первинного розщеплення кременю). Сюди входять сколи підправки робочої поверхні - реберчасті пластини і сколи підправки площадок нуклеусів (в вигляді відщепів, пластин, мікропластин і "таблеток"). Сколи (пластини і відщепи) - заготовки для виготовлення знарядь праці складають 22,9% від всієї маси продуктів первинного розщеплення (табл.1). За метричними параметрами серед сколів переважають мілкі відщепи та мікропластини. Промивка культурного шару привернула увагу до так званих скребкових лусочок (275 екз.), які типологічно являються лусочками або мілкими відщепами крап-

леподібної (трикутної) форми і могли використовувались як заготовки для мікрівістер сагайдакського типу.

Таблиця 1

Показники техніки первинного розщеплення кременю.
Анетівка 2. Ділянка БН-13/22. Культурний шар.
Горизонти 0-9

№ з/п	Найменування виробів	Кількість	%
1.	Гальки оббиті та розколоті, осколки нуклеподібні	620	0,2
2.	Осколки середні та мілкі	7560	2,3
3.	Нуклеуси	883	0,3
4.	Сколи поновлення нуклеусів	801	0,2
5.	Відщепи великі та середні	9884	39,7
6.	Відщепи мілкі	41250	12,7
7.	Лусочки	76005	23,4
8.	Мікролусочки	156844	48,3
9.	Скребкові лусочки	275	0,08
10.	Пластини великі та середні	5286	1,6
11.	Мікропластини	17868	55,0
12.	Різцеві сколи	7602	23,1
	Всього:	324878	100

Більшість знарядь праці виготовлені на відщепках та пластинах, хоча частина виробів з вторинною обробкою представлена на нуклеусах і осколках (в основному - це масивні знаряддя праці). Іноді в якості заготовки для виробництва знарядь використовувались різцеві сколи (як мікропластини), сколи поновлення нуклеусів (як відщепи або пластини) і лусочки (як мікропластини чи мілкі відщепи для виробництва мініатюрних виробів). Набір способів вторинної обробки кременю включав в себе ретушування виробів (мілка чи велика притуплююча і загострююча ретуш), підтоську заготовок і різцевий скол, який широко застосовувався на поселенні Анетівка 2 не тільки для виготовлення різців. Часто ці способи обробки кременю комбінувались між собою при виготовленні того чи іншого знаряддя праці. Частина сколів мають чіткі сліди зно-

шування (ретуш використання або утилізації знарядь), які ми можемо бачити неозброєним оком і які свідчать про використання цих сколів як знарядь праці без додаткової вторинної обробки (правда на деяких з цих знарядь регулярна мілка притуплююча ретуш може бути результатом як від використання виробу, так і від абразиву, з допомогою якого притуплювали гострий край (так звана абразивна ретуш). Тому ми приводимо дані по виробам з ретушню використання в таблиці разом з виробами з вторинною обробкою (табл.2). Таких виробів з ретушню утилізації на ділянці ЕИ/13-22 знайдено 1444 екз. (27,4% від усіх виробів). Звичайно, для більш широких висновків, ці вироби необхідно вивчити з допомогою трасологічного методу.

Яскраво і дуже масово на ділянці ЕИ/13-22 представлений мікроінвентар (2199 екз.), який складає 41,8 % від усіх виробів з вторинною обробкою. Знайдено також 481 (9,1%) мікрівиріб без вторинної обробки (з ретушню використання). Мікропластини з ретушню (1464 екз.), які складають 27,8 % від усіх знарядь і різноманітні мікрівістря (721 екз.), що складають 13,7% від усіх знарядь, - це самі численні категорії виробів з вторинною обробкою на ділянці.

Мікроінвентар ділянки складається також з таких виробів: 1) мікропластини з притуплюючою ретушню; 2) мікропластини з загострюючою ретушню; 3) мікропластини з ретушованими виїмками; 4) мікропластини зі скошеним ретушню кінцем (скісні мікрівістря); 5) мікропластини з підтесаним черевцем; 6) мікропластини з різцевим сколом; 7) мікропластини з виїмками та ретушню утилізації; 8) мікрівістря-проколки; 9) мікрівістря типу гравет; 10) мікрівістря на скребкових чешуйках; 11) мікрівістря без вторинної обробки (з ретушню використання). Деякі мікрівироби представлені у вигляді фрагментів (уламків), особливо це торкається мікрівістер, обламани кінці яких одержують з допомогою промивки культурного шару (інакше такі мілкі фрагменти були б безповоротно втрачені).

Самим масовим виробом зі вторинною обробкою на ділянці ЕИ/13-22 після ретушованих мікропластин і мікрівістер є різці (423 екз., 8% від усіх знарядь), які виготовлялися на відщеплах, пластинах, рідше - на нуклеусах (чи осколках) і мікропластинах.

Щоб підготувати заготовку для різця, широко застосовували засіб тронкування (утинання зламом чи ретушню) пластин і іноді - відщепів. Різці виготовлялись в основному шляхом нанесення різцевого сколу (одного або декількох), додатковим засобом вторинної обробки при виготовленні різців слугувало нанесення ретуші. На ділянці було знайдено 7602 різцевих сколи (23,1% від продуктів первинного розколювання кременю). Спосіб різцевого сколу використовувався також для зняття гострих граней у нуклеусів і заготовок для знарядь, іноді - при оформленні вістер і лез скребачок. Промивка дозволяє знаходити різцеві сколи також і мініатюрних розмірів (нами зафіксовані різцеві сколи шириною до 1-1,5 мм). Цікаві знахідки різцевих сколів з ретушню використаня по лезу, що свідчить про підправку затупленого ріжучого краю різця (шляхом нанесення нового різцевого сколу, при цьому знімаючи затуплене різцеве лезо). Таких сколів знайдено 93 екземпляри. Знайдені також різцеві сколи з ретушню (49 екз.). Ці різцеві сколи також є сколами підправки (чи переоформлення) крем'яних виробів, а не знаряддями (такі сколи могли отримувати при виготовленні ретушних різців, знімаючи частину цілеспрямовано ретушованої сторони різцевим сколом, або коли для виготовлення різця як заготовка використовувалась скребачка). Різцеві сколи, використані як заготовки - мікропластини нами враховані разом з виробами на мікропластинах (табл. 2).

Досить численні на ділянці ретушовані пластини і відщепи, для визначення функціонального призначення яких потрібне бінокулярне вивчення. Притуплююча ретуш наносилась для оформлення скребучого краю, загострююча ретуш - для оформлення ріжучої кромки. Комбінуючи притуплюючу і загострюючу види ретуші, добивались одержання зубчатого та пильчастого країв знарядь. Відщепів та пластин з різноманітною ретушню нараховується 495 екз. (9,3%). Досить презентабельна група вістер (233 екз. - 4,4%). Вістря виготовлені на пластинах, відщепях, рідше - на осколках і нуклеусах. Сюди входять як вістря - наконечники, що використовувались як частини мисливського озброєння, так і вістря - проколки з виробленим жальцем, що використовувались для домашніх промислів (пробивання отворів в шкірах тварин і раковинах молюсків). У одних вістер ретушувались тільки кінці (жаль-

ця), у інших ретушню оброблялась вся заготовка чи якісь її частини (наприклад вістря типу гравет з притупленим одним або двома краями, вістря з притупленим протилежним жалу кінцем). Скребачки і скребкоподібні вироби представлені 220 екз. (4,2%), деякі з цих виробів представлені фрагментами.

Скребла і скреблоподібні вироби (13 екз. - 0,2%) виготовлені в основному на масивних відщепках і пластинах, а також - на осколках і нуклеусах. Для виготовлення скобелів (54 екз. - 1%) на заготовці ретушню виконувалась виїмка, іноді використовували природну виїмку, тільки трохи підправивши її. Не багаточисельні в колекції виробів з вторинною обробкою свердла (0,1%), долота (0,1%), ножі (0,2%), вироби з зубчатою ретушню (0,1%).

Цікаві знахідки 46 комбінованих виробів. Це вироби з вторинною обробкою, де на одній заготовці виготовлено два різних знаряддя. Подвійні вироби з однаковою функцією (типу різець - різець, скребачка - скребачка) до комбінованих виробів не відносяться. Найбільш часто комбінуються на одній заготовці такі типи виробів як скребачка та різець (скребачка - різець - 28 екз.) - 60,9% від усіх комбінованих знарядь на ділянці. Інші комбінації знарядь такі: скребачка - вістря - 4 екз. (8,7%), різець - вістря - 3 екз. (6,5%), різець-скобель - 3 екз. (6,5%), скребачка-скобель - 2 екз. (4,3%), різець-пластина з ретушню - 1 екз. (2,2%), вістря-скобель - 1 екз. (2,2%), Різець-ніж - 1 екз. (2,2%) скребачка-ніж - 1 екз. (2,2%), долото-скребачка - 1 екз. (2,2%), рубляче знаряддя-проколка - 1 екз. (2,2%). Можливе використання викинутих непотрібних (що вийшли з вжитку) виробів як заготовки для нового знаряддя (наприклад, затуплений ніж могли використати як заготовку для виготовлення кінцевої скребачки, скребачку, яка вийшла з ладу, - як заготовку для скобеля і т.п.).

Таблиця 2

Структура комплексу крем'яних виробів з вторинною обробкою.

Анетівка 2. Ділянка ЕИ-13/22. Культурний шар.

Горизонти 0-9

№ з/п	Найменування виробів	Кількість	%
1.	Мікропластини с ретушню	1464	27,8
2.	Мікрівістря	721	13,7

3.	Різці	423	8,0
4.	Вістря	233	4,4
5.	Скребачки і скребкоподібні вироби	220	4,2
6.	Скобелі	54	1,0
7.	Комбіновані вироби	46	0,9
8.	Скребла і скреблоподібні вироби	13	0,2
9.	Ножеподібні вироби	13	0,2
10.	Долотоподібні вироби	8	0,1
11.	Зубчаті вироби	6	0,1
12.	Свердла	5	0,1
13.	Відщепи з ретушню	271	5,1
14.	Пластини з ретушню	224	4,2
15.	Осколки з ретушню	19	0,4
16.	Підтесані знаряддя	50	1,0
17.	Оригінальні вироби	4	0,08
18.	М/пластини з ретушню утилізації	401	7,6
19.	Відщепи з ретушню утилізації	543	10,3
20.	Пластини з ретушню утилізації	275	5,2
21.	Осколки з ретушню утилізації	19	0,4
22.	Різцеві сколи з ретушню	142	2,7
23.	Лусочки з ретушню утилізації	16	0,3
24.	Вістря (ретуш утилізації)	17	0,3
25.	Мікрівістря (ретуш утилізації)	80	1,5
	Всього:	5263	100

Співвідношення між продуктами первинного розщеплення кременю і виробами з вторинною обробкою демонструє таблиця 3. Це співвідношення в усіх мікрогоризонтах зняття приблизно однакове: в рамках від 97,3% продуктів первинного розщеплення кременю і 2,7% виробів з вторинною обробкою до 99,1% продуктів первинного розщеплення кременю і 0,9% виробів з вторинною обробкою. Підсумкове співвідношення для всієї товщі культурного шару складає 98,4% (324878 артефактів) продуктів первинного розщеплення кременю і 1,6% (5263 артефакти) вторинно оброблених виробів (в цілому, це є середнім значенням для горизонтів зняття).

Таблиця 3

**Співвідношення продуктів первинного розщеплення
кремню та виробів з вторинною обробкою.
Анетівка 2. Ділянка ЕИ-13/22. Культурний шар.
Горизонти 0-9**

Горизонти зняття	Продукти первинного зняття		Вироби з вторинною обробкою		Всього	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
0	3700	97,3	103	2,7	3803	100
1	5179	97,4	137	2,6	5316	100
2	19238	98,4	318	1,6	19556	100
3	33743	97,8	756	2,2	34499	100
4	29917	98,3	508	1,7	30425	100
5	62359	99,0	622	1,0	62981	100
6	56782	99,1	505	0,9	57287	100
7	53029	98,7	689	1,3	53718	100
8	35911	97,3	989	2,7	36900	100
9	25020	97,5	636	2,5	25656	100
Всього	324878	98,4	5263	1,6	330141	100

Кількісний розподіл крем'яних виробів по горизонтах зняття приведено в таблиці 4. Насиченість крем'яними знахідками неоднакова в різних горизонтах. Виходячи з даних таблиці, ми можемо пов'язати центр культурного шару, що знаходиться на пам'ятці в "зваженому стані", з 3, 4 і 5 мікрогоризонтами зняття. Саме в цих шарах знайдена основна маса знахідок шляхом розчистки культурного шару (тобто великих і середніх розмірів). За даними промивки, найбільш насичені горизонти - це 5, 6, 7. Це ніскільки не входить в протиріччя з даними розчистки, так як відомо, що найлегше перевідкладаються по вертикалі (просідають) такі мініатюрні вироби як лусочки, мікролусочки, мікроосколки та інші мілкі уламки, які і складають основну масу знахідок з промивки культурного шару. Точно такі ж справи і з середньою щільністю знахідок на 1 м²: за даними розчистки найбільш насичені мікрогоризонти - 3, 4, 5, за даними промивки - 5, 6, 7 (див. табл.5).

Таблиця 4

Розподіл кременевого матеріалу по горизонтам зняття.

Анетівка 2. Ділянка ЕИ-13/22. Культурний шар

Гор. зняття	Розчистка		Промивка		Всього	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
0	3803	10,8	-	-	3803	1,1
1	5316	15,0	-	-	5316	1,6
2	3172	9,0	16384	5,6	19556	5,9
3	5503	15,6	28996	9,8	34499	10,4
4	5092	14,4	25333	8,6	30425	9,2
5	4546	12,9	58435	19,8	62981	19,1
6	2902	8,2	54385	18,4	57287	17,5
7	1672	4,7	52046	17,6	53718	16,3
8	1879	5,3	35021	11,9	36900	11,2
9	1431	4,0	24225	8,2	25656	7,8
Всього	35316	100	294825	100	330141	100

Промивка ґрунту культурного шару ділянки дозволяє максимально зібрати утилізований кремій, виключивши втрати археологічного матеріалу, та прослідкувати, як розподілялась середня щільність залягання кременю на 1 м² (табл.5).

Таблиця 5

Розподіл середньої щільності кременевих знахідок (на 1 м²)

по горизонтам зняття.

Анетівка 2. Ділянка ЕИ-13/22. Культурний шар

Гор. зняття	Розчистка		Промивка		Всього	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
0	95	10,8	-	-	95	1,1
1	133	15,1	-	-	133	1,6
2	79	8,9	410	5,6	489	5,9
3	137	15,5	725	9,8	862	10,4
4	127	14,4	633	8,6	760	9,2
5	114	12,9	1460	19,8	1574	19,1
6	72	8,2	1360	18,4	1432	17,3
7	42	4,8	1301	17,6	1343	16,3
8	47	5,3	875	11,9	922	11,2
9	36	4,1	605	8,2	641	7,8
Всього	882	100	7369	100	8251	100

Аналіз щільності кременю на ділянці ЕИ/13/22 показав, що дані по розподілу кременю на цій ділянці близькі до даних щодо середньої щільності кременю на ділянці ОС/9-12, що була піддана експериментальній промивці раніше⁴. Середня щільність на ділянці ОС/9-12 для всієї товщі знятого культурного шару дорівнює 9235 екз., на ділянці ЕИ/13-22 - 8251 екз. на квадратний метр. Ділянка ОС/9-12 є частиною комплексу, пов'язаного з крем'яним виробництвом. Але ділянка ЕИ/13-22 знаходиться на місці нижче, чим ділянка ОС/9-12, що надає їй певних особливостей. Аналіз всіх горизонтів ділянки ЕИ/13-22 підтверджує припущення про те, що вона є частиною виробничого комплексу Анетівки 2 по обробці кременю⁵. Набір всіх груп первинного розщеплення кременю (осколки, оббиті і розколоті гальки, нуклеуси, сколи, відходи виробництва) та виробів з вторинною обробкою, компактно розташованих (в усіх мікрогоризонтах), наявність на цій ділянці ковадел, відбійників і ретушерів, дає змогу приблизно окреслити робочі місця, на яких відбувалося первинне розщеплення кременю, підбір заготовок та виготовлення знарядь праці і вкладишів для мисливського озброєння. Не залишається сумнівів щодо того факту, що ділянка ЕИ/13-22 - це периферійна частина (на окраїні поселення) виробничого комплексу Анетівки 2 по обробці кременю. Частина цього комплексу по виробництву вкладишів для мисливського озброєння і інших знарядь праці була розкопана в попередні роки, останню частину комплексу ще передбачається дослідити в майбутньому.

Примітки:

1. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. - К., 1989.

2. Станко В.Н. К методике изучения микроструктур памятников позднего палеолита // Древности причерноморских степей. - К., 1993. - С.4-8.

3. Там само.

4. Там само.

5. Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. - Одесса, 1997. - С.76-86.

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ГРИБІВКА IV В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

В 2001 році археологічна експедиція Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації проводила охоронні дослідження старожитностей, розташованих біля с.Грибівка Овідіопольського району Одеської області¹. Об'єктом безпосередніх археологічних робіт було поселення Грибівка IV, яке знаходиться на схилі правого берега р. Барабой, в 900 метрах на південь від південно-західної околиці сучасного села та в 300 метрах від господарських споруд, розташованих на охоронній території рибозрозплідника. Умовна площа поселення - 250 x 100 м (Рис.1,1). В процесі дослідження Грибівки IV закладено чотири розкопи (А, Б, В, Г) площею по 100 квадратних метрів кожний. Відстань між ними становить 30 м.

Стратиграфія нашарувань (згідно західним профілям розкопів) така:

1) Орний шар завтовшки 0,1 - 0,20 - 0,25 м.

2) Стародавній чорнозем достатньої щільності знаходиться на глибині, від 0,20-0,25 м до 0,55-0,60 м, темно-сірого кольору.

3) Жовтуватий суглинок, прорізаний кротовинами, що заповнені чорноземом; залягає на глибині від 0,55-0,60 м до 0,75-0,80 м.

Переважає більшість археологічних знахідок в усіх розкопах зосереджувалась по всій товщині шару стародавнього чорнозему. Поодинокі артефакти були зафіксовані як в орному шарі, так і в шарі передматерикового суглинку.

Залишків житлових та господарських споруд в досліджених розкопах не знайдено, однак це ще не означає їх відсутність на поселенні.

Під час збору підйомного матеріалу знайдені уламки крем'яних знарядь зі слідами обробки, стінки та вінця ліпного та гончарного посуду, стінки амфор, кістки тварин.

У траншеї газопроводу знайдені стінки, вінця ліпного посуду, та кістки тварин. Реконструйований посуд репрезентує горщик з різко відігнутих вінцем, звуженим до дінця тулубом та косими насічками на плічках (Рис.7,1). Висота горщика 14 см, діаметр вінця 23 см.

Знахідки свідчать, що поселення Грибівка IV було багатощаровим. Найдавніший комплекс належить до палеолітичного часу і репрезентований трьома патенузованими пластинами, дві з яких мають сліди використання².

Поодинокі знахідки відносяться до культури Гумельниця³. Це фрагменти посуду, виготовлені з тонко структурної глини з незначними домішками піску (Рис. 2.3). Зовнішня та внутрішня поверхня фрагментів залощена або добре заглажена. На одному з фрагментів видно наліпний пружок (Рис.5.5). Можливо, до цього комплексу відноситься і округлий предмет, виготовлений із стінки лощеної ліпної посудини (Рис.3.3).

Фрагмент глиняної плитки з отвором умовно віднесено до амулетів (Рис.3.5), які широко відомі на пам'ятках Румунії. Ці амулети, за звичай, мають ромбоподібну форму і великий отвір посередині та маленькі - по кутах. Втім, фрагментарність екземпляру змушує поки що утриматись від остаточних висновків.

Більшість керамічного матеріалу належить до сабатинівської культури епохи пізньої бронзи. Разом з підйомним матеріалом колекція нараховує 1483 фрагментів ліпної кераміки (гончарна та амфори складають незначну кількість). В ній вирізняється декілька груп, опис яких подається нижче.

А. Столовий посуд.

До нього належать фрагменти посуду, виготовленого з більш ретельно відмішаної глини, порівняно з основною масою знахідок (Рис. 5.7). Деякі з них мають світло-сіре лощіння; на стінках посуду зустрічаються орнаментальні мотиви у вигляді плоского пружка з опущеними кінцями. До цієї групи, ймовірно, належать і фрагменти ручок від черпаків або кухлів (Рис. 5.2). Ручки напівкруглі, у вигляді петлі, децю підняті догори, овальні або округлі у розрізі (Рис. 5.4). В колекції є й невеликі посудини з діаметром вінця від 9 до 13 см (Рис. 3.6; 5.1).

Деякі типи тонкостінного посуду прикрашені орнаментом, нанесеним зубчастим штампом. До таких належать фрагменти ліпної посудини з відігнутим назовні вінцем, з ледь загостреним краєм, короткою шийкою та опуклими боками. Посудина прикрашена зубчастим штампом у вигляді двох паралельних ліній, що знаходяться під вінцем, між якими нанесено такі ж, але короткі й косі. Плічка посудини покриті композицією у вигляді трикутників, з потрібних ліній, що перехрещують пучки променів (Рис.2.4). На одному фрагменті біля прямої лінії, виконаної за допомогою зубчастого штампу, знаходиться серпоподібне заглиблення (Рис. 5.6).

Б. Кухонний посуд.

До кухонного посуду належить основна маса знахідок кераміки на поселенні. Пропалена лише поверхня стінок на глибину 1 - 2 мм, що властиве для більшості степових культур епохи бронзи. На зламі такий посуд майже увесь чорний, лише пропалений шар має жовтувато-червоний колір, часто з сірими плямами. Це наслідок неякісного випалювання. На деяких примірниках простежуються сліди розчосів та загладжувань, виконаних за допомогою дрібнозубчастого штампу (Рис. 6.2,3). Іноді "розчоси" мають вигляд "плетінки" (Рис.6.2). На стінках та вінцях посудин зустрічаються наскрізні отвори - ймовірно, наслідки їх лагодження (Рис. 3.4; 4.1). Посуд, зазвичай, плоскодонний (Рис. 3.7,8; 6.5,6).

Можна виділити такі типи посудин:

1. Банкоподібні посудини з вінцями діаметром від 16 до 28 см.
 2. Банкоподібні посудини з ледь роздутими боками, прикрашені під вінцями приліпленим або відтягнутим пружком (Рис. 2.2). Останній гладкий та розчленований, орнаментований косими насічками і нігтьовими вдавленнями (Рис. 8.10). Іноді він розташований дещо асиметрично (Рис. 5.3).
 3. Горщики з округлим тулубом, слабо виділеною шийкою та прямим (Рис.2.6) або відігнутим назовні вінцем (Рис. 3.9) діаметром від 15 до 34 см. У деяких випадках перехід від шийки до тулуба позначено пружком (Рис.2.1), косими насічками або відбитки штампу (Рис.2.1; 3.1). Знайдено один фрагмент, на якому поєднуються насічки та штамп. Насічки зустрічаються і на посудинах без пружків: їх нанесено на тулуб (Рис. 2.6) або на край вінця. В двох випадках на посудинах зафіксовано прокреслений орнамент (Рис. 6.1). Серед цього типу посудин зустрічаються знахідки із сильно опуклими боками (Рис. 4.6).
 4. Корчаги або округлі посудини зі звуженим до дінця тулубом.
 5. Противні або сковороди діаметром до 34 см, з бортиком висотою біля 7 см, слідами випалювання. Необхідно зауважити, що аналогічні вироби знайдено також і на поселенні Грибівка II⁴.
 6. Миски із ледь відігнутим назовні краєм, діаметром від 22 до 28 см.
 7. Фрагменти кераміки, виготовленої з глини з крупнозернистими домішками, типовим випаленням для цієї епохи. Зовнішня поверхня має сліди загладження і вкрита тріщинами.
- Поодинокими фрагментами репрезентовано посудини з комірцеподібним вінцем (Рис. 8.4) та посудини з двома пружками типу келиха з грубо обробленою поверхнею (Рис. 6.4).

Таким чином, основна маса кераміки є традиційною для синхронних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. Рідкі ж форми та орнаментальні композиції знаходять аналогії у зрубній та східніших культурах фінальної бронзи. Аналогічний посуд у формі горщиків та банок відомий на поселеннях сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я: Вікторівка III, Іллінка, Татарка; Побужжя та Поінгулля: Сабатинівка, Пересадівка. Є спільні риси й з пам'ятками Нижнього Подніпров'я, Приазов'я, зрубних поселень Волго-Уральського межиріччя⁸.

Аналогії можна знайти й для деяких керамічних форм та орнаментальних схем, які не часто зустрічаються у керамічних колекціях. Так, посудина зі складною орнаментальною композицією, нанесеною зубчастим штампом, має певні відповідності серед матеріалу з поселень Грибівка II, Вікторівка III, Сухий Лиман Одеської області. Однак найбільше вони поширені у східних регіонах, є майже ідентичні форми і на пам'ятках пізньобронзового віку Лівобережної України.

Орнаментальна композиція у вигляді пасака, до якого вершина-ми вниз примикають трикутники, відома на типах зрубної кераміки, яка вважається андронівським елементом⁹.

Пружки, розчленовані зубчастим штампом, зафіксовані на поселеннях епохи пізньої бронзи Мало-Федорівка у Ростовському Приазов'ї, Смела IV на Нижньому Доні⁷. Оформлення зовнішньої поверхні посудин розчосами також зустрічається на поселеннях зрубної культури⁸. Це спостереження стосується посудини з опуклим тулубом, яка має на плічках орнамент у вигляді пасака з хаотично розташованими косими прокресленими лініями (Рис. 4.5). Аналогії відомі й на Лівобережжі Дніпра⁹.

Незвичайною для керамічного комплексу є келихоподібна посудина (діаметр вінця 14,5 см) з двома пружками, недбало заглаженою поверхнею (рис. 6.4). Вона майже ідентична кубку з поселення Іллічівка (сабатинівський шар) на Сіверському Донці. Відомі тут також і посудини з комірцеподібними вінцями¹⁰.

В. Знаряддя праці

В культурному шарі знайдені знаряддя праці з кременю, каменю та кістки. Кременевий інвентар (Рис. 10) репрезентовано нуклеусами та сколами з них, відщепами та невеликою кількістю артефактів зі слідами вторинної обробки.

Колекція складається з 55 крем'яних артефактів: 4 оббитих та розколотих гальок, 2 нуклевидних уламків, 6 уламків, обпаленого шматка кременю, 3 сколів, 2 пренуклеусів, 6 нуклеусів, 17 відщепів, 2 пластин, 12 виробів з вторинною обробкою.

Один з пренуклеусів виготовлено з розколотої гальки. Він має скошений ударний майданчик, оформлену одним сколом та підправлену дрібними сколами, прямо зрізаною з тилу основу. У пренуклеуса є одне уніфасіальне бічне ребро, утворене сколами з тилу. Тилова поверхня вкрита жовневою кіркою. Другий пренуклеус видовженої форми практично вільний від жовневої кірки, має скошений підправлений ударний майданчик та два бічних уніфасіальних ребра. Одне з них зроблено з тилу, інше - з майбутньої поверхні сколювання. На основі збереглася кірка. Пренуклеус не було перетворено на нуклеус внаслідок занадто глибоких негативів сколів з площадки та з бічного ребра, які деформували поверхню сколювання. Обидва пренуклеуси завдовжки 4,5 см.

Нуклеуси одноплощинні та двоплощинні. Одноплощинні нуклеуси неправильної призматичної та сплющеної форми. Один з них із торцевим сколюванням має вузьку опуклу поверхню сколювання, два інших - однобічні зі сколюванням на широкій бічній поверхні. Зворотні боки покриті кіркою. Ударні площини скісні, оформлені одним або трьома сколами. Один з нуклеусів має одностороннє бокове ребро, яке, втім, не було зняте тому, що нуклеус в процесі розщеплення був фрагментований. Можливо, це сталося внаслідок занадто сильного удару, який відколов частину ударної площадки та поверхні сколювання. Завдовжки нуклеуси мають 3,5 - 5,2 см.

Двоплощинні нуклеуси з протилежними майданчиками та спільною площиною сколювання - однобічні. Форма нуклеусів призматична та неправильно призматична, два нуклеуси на тильовій поверхні мають галькову кірку, у третього - тилова поверхня очищена від кірки. Ударні площини скісні, оформлені 1 - 2 сколами, або природні, підправлені дрібними сколами. Завдовжки нуклеуси сягають до 3 - 5,3 см. Нуклеуси мають негативи сколів відщепів та пластин.

Відбійник діаметром 4 см виконано з округло-сплющеної крем'яної гальки, підправленої з двох боків по периметру сколами. Вся поверхня відбійника по торцевій поверхні має зіркоподібну забитість. Ретушер (?) виготовлено з плоскої гальки довжиною 4,5 см, на обох поперечних кінцях якої за допомогою двостороннього підтісування оформлено два леза. Вони мають видимі сліди забитості.

Серед виробів із вторинною обробкою можна виділити скребок на відщепі середніх розмірів з напівкруглим лезом, виповненим з дорсальної сторони крупною притуплюючою ретушшю, кутовий

різець на відщепі з трьома різцевими сколами, декілька відщепів з ретушшю та слідами використання.

Кремень світло - та темно-сірого кольору з дрібними плямами патини. На деяких виробах патина вкриває окремі грані предметів, повністю патинизовані кремені відсутні. Виходячи зі складу виробів, можна зазначити, що крем'яна сировина місцева, поганої якості. Гальки не перевищують 5 см завдовжки. Пренуклеуси та нуклеуси виготовлялися на місці. Аналіз доволі бідного складу виробів зі вторинною обробкою, майже повна відсутність пластин свідчить про те, що ця колекція може належати до більш пізнього часу, ніж палеоліт або мезоліт та, ймовірно, пов'язана з культурним шаром епохи бронзи.

Кам'яні знаряддя праці з поселення Грибівка IV мають широке розповсюдження на пам'ятках епохи бронзи. Це фрагменти зернотерок, абразиви, розтиральники, оброблене каміння (Рис. 9. 1-7). Можна виокремити кам'яний якір з пазом для прив'язування (Рис. 7.2). Його розміри - 26,8 x 15,6-см, вага - 6,5 кг.

Серед кістяних знарядь необхідно відзначити тупик (знаряддя для обробки шкір). Невелика частка кісток тварин має сліди спрацьованості, однак без трасологічного дослідження неможливо визначити, до якого типу знарядь вони належать.

Г. Глиняні вироби.

До цієї категорії знахідок можна віднести вироби, виготовлені з стінок ліпного посуду, загладжених зубчастим штампом (Рис.3.4). Вони, як правило, округлої або сегментоподібної форми. Виходячи з аналогій, які відомі на поселеннях епохи пізньої бронзи (де артефакти такого типу були досліджені трасологічно), а саме - пам'яток зрубної культури Північного та Північно-Східного Приазов'я, Подонців'я та Лісостепоного Подоння, Донецької області¹¹, функціональне призначення подібних артефактів можна пов'язувати із шкіряним або металургійним виробництвом. Втім, остаточне вирішення цього питання в кожному окремому випадку залежить від результатів трасологічних досліджень.

Цікавою є глиняна підвіска з наскрізним отвором (Рис.4.3).

Найбільший інтерес викликають п'ять глиняних виробів у формі яєць, знайдених на одному квадраті. Такі знахідки досить рідко зустрічаються серед пам'яток середньо - та пізньобронзового віку. Найранніші подібні вироби зафіксовані на поселенні сосницької культури Пустинка, де вони являли собою вальки для вистилання підлоги¹². На пам'ятках епохи середньої бронзи глиняні вироби у формі яєць несуть вже не функціональне, а ритуальне за-

барвлення. У житлі нижнього шару сабатинівського поселення Ушкалка було розкопано культове місце (жертвник), у якому серед інших знахідок були й 12 невеликих глиняних виробів, які за формою та розмірами куряче яйце¹³. Згадуються аналогічні вироби й серед знахідок багатощарового Зливкінського поселення на Донеччині¹⁴. Подібні артефакти знайдені на сабатинівському поселенні Новокиївка у Приазов'ї¹⁵, а також в комплексі з жертвника на поселенні зрубної культури Усове озеро. Появу "глиняних яєць" автор дослідження пов'язує з впливом сабатинівської культури¹⁶.

На різних квадратах знайдені фрагменти глиняних плиток. Окремі з них мають відбитки проса. Виготовлялись плитки з глиняної основи, яку у сировому вигляді розрізали на частки (Рис.8.7,9,11). Аналогічні плитки, виготовлені подібним способом, відомі на поселенні Воронівка II у Північно-Західному Причорномор'ї. Можливо припустити, що їх могли використовувати як противні¹⁷.

При дослідженні поселення Грибівка IV була зібрана невелика, але доволі інформативна колекція кісток тварин. Визначені залишки таких видів як кінь домашній, велика рогата худоба, вівця, собака, благородний олень та птахи. Археозоологічні матеріали - це здебільшого типові кухонні залишки. Всі кістки роздроблені, на деяких помітні сліди різання. Всього зафіксовано 109 кісток, з яких визначено 107 екземплярів мінімум від 25 особин ссавців, 1 кістка від 1 особини птаха та 2 кістки віднесено до великих копитних, точніше не визначених. Серед ссавців переважають домашні тварини. За кількістю кісток та особин переважає велика рогата худоба: 77 кісток від 13 особин, серед яких 1 особина - молода (7,7%), 3 - напівдорослі -23,1%) та 9 - дорослі (69,2%). Серед кісткових решток зустрічаються фрагменти черепів, зуби та фрагменти кісток кінцівок, в тому числі й фаланги пальців. Це дозволяє припустити, що тварин забивали безпосередньо на території поселення. Попередні дані щодо вікового складу поголів'я великої рогатої худоби свідчать на користь молочного напрямку її розведення. Не можна також виключити можливість використання тварин як тяглової сили. Через брак цілих кісток кінцівок не вдається встановити фізичний тип великої рогатої худоби та статевий склад стада.

Рештки коня (17 кісток) належать мінімум 5 особинам. Вони представлені фрагментами щелеп, зубів, метаподій та фалангами пальців. З 5 визначених особин 1 - молода, 1 - напівдоросла та 3 - дорослі. В одному випадку встановлено стать - рештки, що знайдені на розкопі Г, належать дорослому самцю коня.

Кістки овець представлені зубами, фрагментами щелеп та кістками кінцівок. Визначено 12 кісток від мінімум особин. Аналіз зубної системи щелеп овець дозволяє стверджувати, що більшість особин (67%) забивали у дорослому віці. Це вказує на можливість їх розведення для отримання молока, молочних продуктів, вовни тощо.

Кісток свиней не знайдено. Єдина кістка належить одній особині собаки домашньої, судячи з її параметрів - середнього розміру.

Рештки оленя благородного свідчать про заняття населення мисливством, однак невеликий розмір археозоологічної колекції не дозволяє зробити будь-які певні висновки щодо цієї галузі господарства.

Таким чином, можна стверджувати, що стародавнє населення Грибівки IV розводило коней, велику рогату худобу та овець. Домашні собаки, ймовірно, у їжу не споживались. Землеробство, очевидно, забезпечувало достатню кількість кормів, щоб прогодувати поголів'я домашніх тварин взимку. Це давало можливість широко використовувати вторинну продукцію тваринництва - молочні продукти, вовну, тяглову силу тощо. М'ясо коней вживали і в їжу нарівні з м'ясом великої рогатої худоби та вівця. Відсутність свиней можна пояснити невеликим обсягом колекції, однак слід зауважити, що серед археозоологічних матеріалів поселення Воронівка II (3402 кістки мінімально від 160 особин тварин) кісток свиней також не було. Потреба стародавнього населення Грибівки у тваринних білках могла задовольнятися і за рахунок полювання на диких копитних. Собак середнього розміру могли використовувати для охорони та на полюванні. На жаль, погана збереженість фрагменту кістки птаха не дає можливості встановити його вид.

Такі попередні висновки, що їх дозволяє зробити вивчення археозоологічної колекції Грибівки IV.

Аналіз усього комплексу знахідок з поселення Грибівка IV дає можливість датувати їх основну масу сабатинівським часом. До значно пізнішого періоду належить ручка синопської амфори IV до н.е., фрагменти вузькогорлих амфор середини II ст. до н.е., мегарська чаша острівної групи, що могла бути датована серединою II-I ст. до н.е (Рис. 8.5).

Таким чином, дослідження поселення Грибівка IV дозволяє увести у науковий обіг нове коло джерел, що істотно збільшує наші знання з стародавньої історії Північного Причорномор'я.

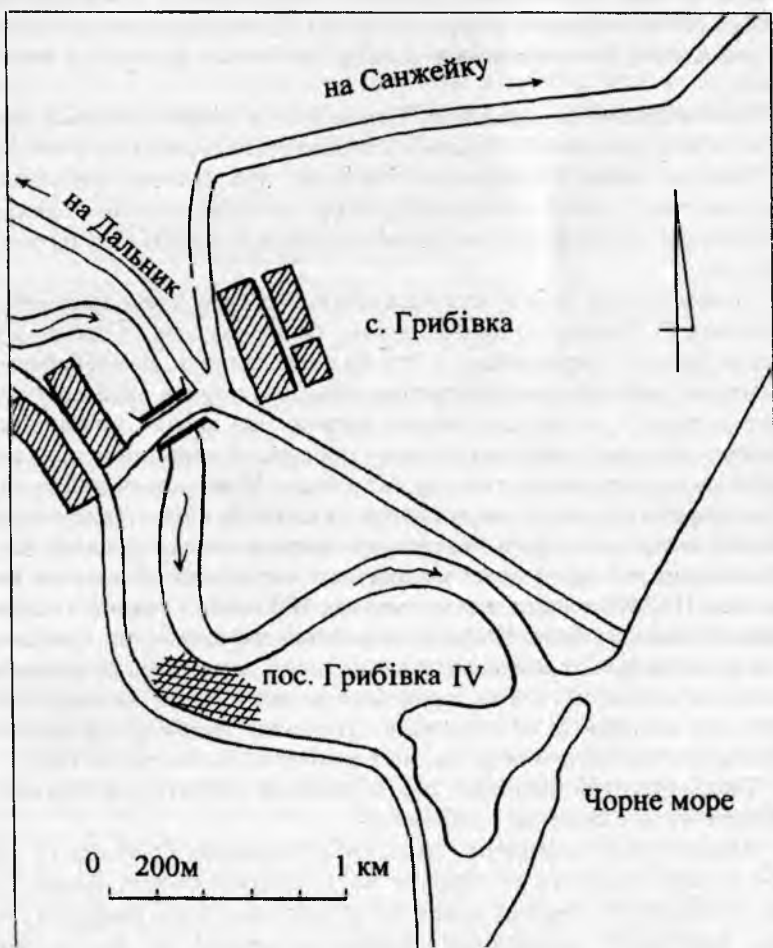

Рис. 1.
Поселення Грибівка IV

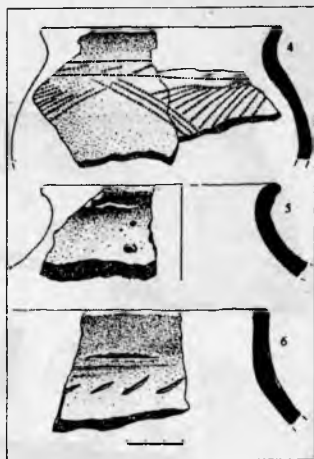
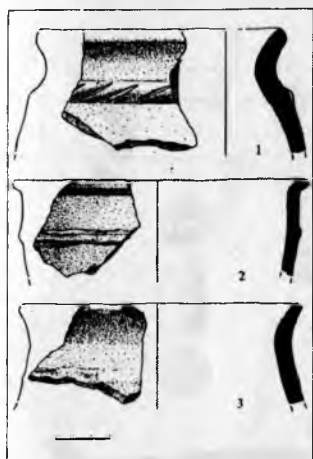

Рис. 2.
Знахідки з поселення Грибівка IV

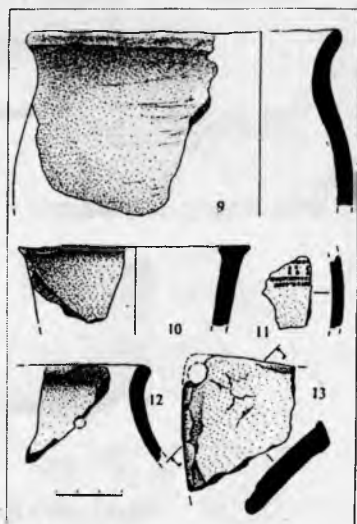

Рис. 3.
Знахідки з поселення Грибівка IV

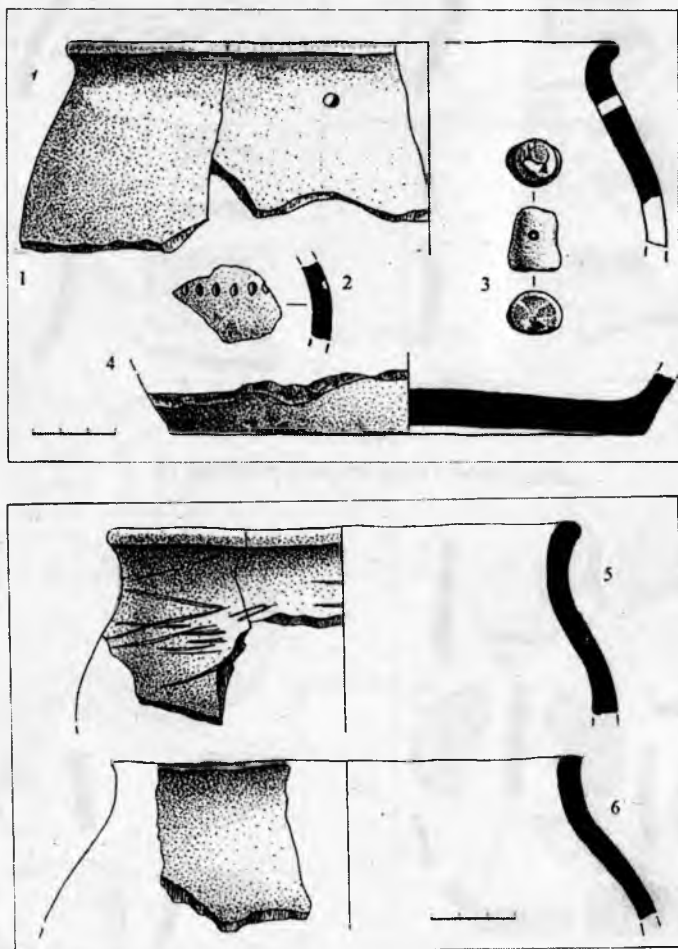

Рис. 4.
Знахідки з поселення Грибівка IV

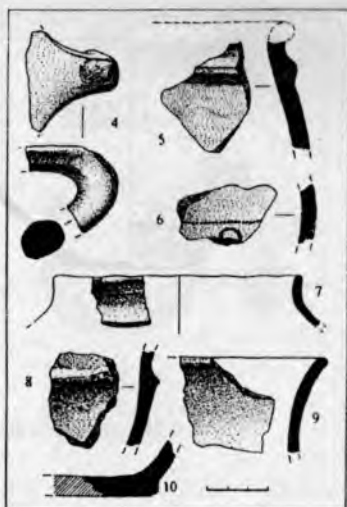
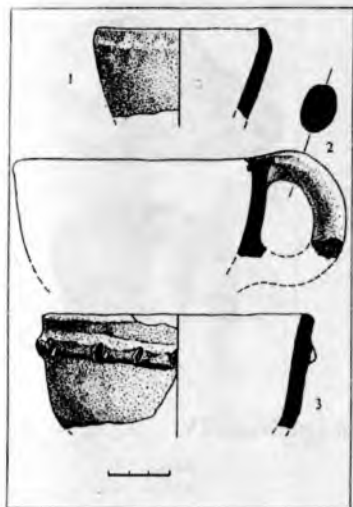

Рис. 5.
Знахідки з поселення Грибівка IV

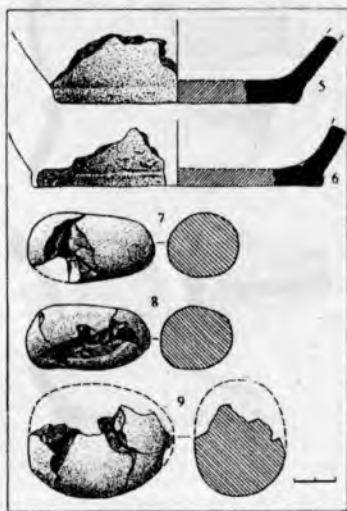
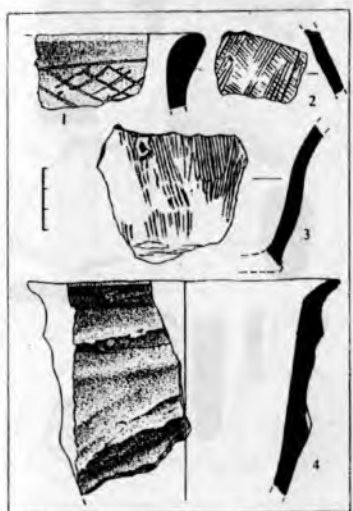

Рис. 6.
Знахідки з поселення Грибівка IV

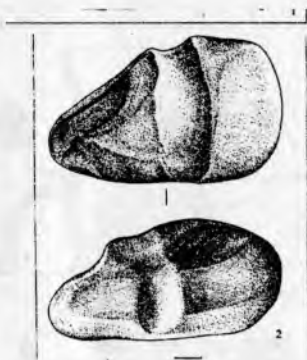
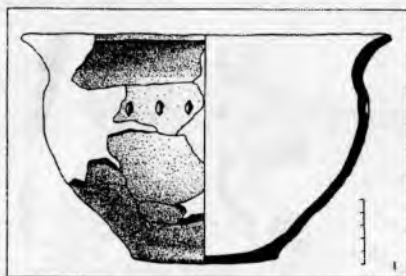

Рис. 7.
Знахідки з поселення Грибівка IV

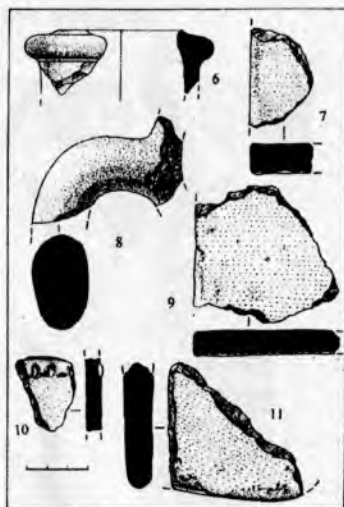
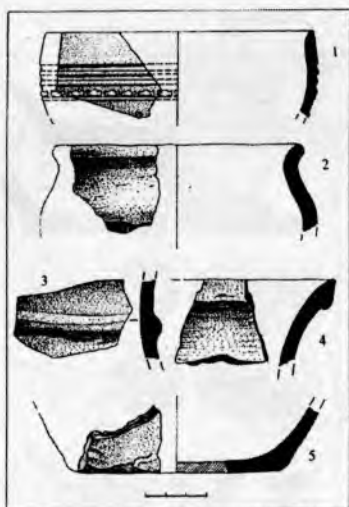

Рис. 8.
Знахідки з поселення Грибівка IV

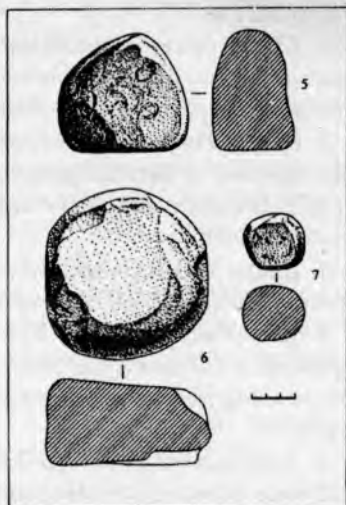
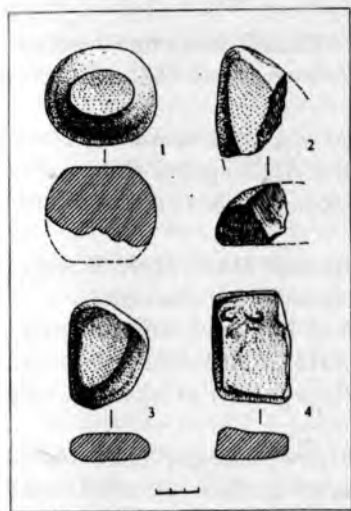

Рис. 9.
Знахідки з поселення Грибівка IV

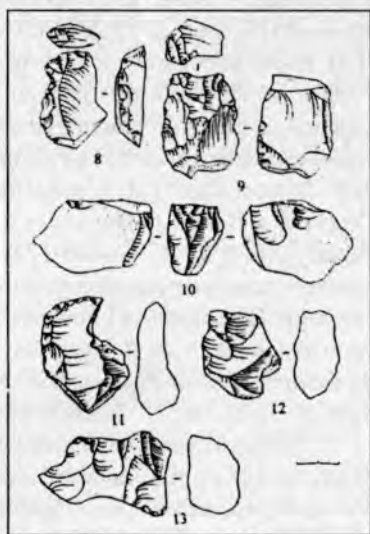
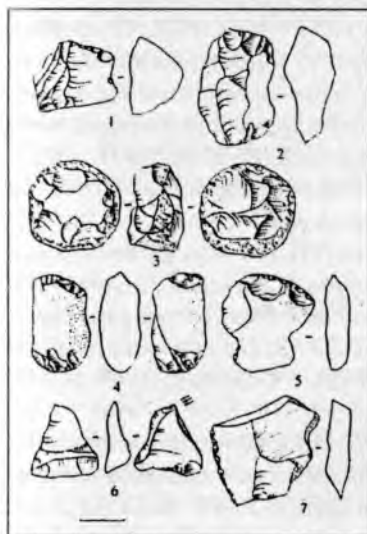

Рис. 10.
Знахідки з поселення Грибівка IV

Примітки:

1. Щиро дякуємо начальнику експедиції, доценту Одеського Національного Університету к.і.н. Дзиговському О.М. за дозвіл публікувати результати досліджень.

2. Щиро дякуємо ст.н.с. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України Смольяніновій С.П. за визначення кремневих артефактів епохи палеоліту та бронзової доби.

3. Щиро дякуємо завідувачу фондами ОАМ НАН України, ст.н.с. Субботіну Л.В. за атрибуцію керамічного комплексу.

4. Дякуємо ст.н.с. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ М.М.Фокєєву та м.н.с. Одеського археологічного музею Чернієнку Ю.А. за надану інформацію.

5. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во 2-й половине II тыс. до н.э. - Киев: Наукова думка, 1985. - Мал. 20.1,8; 21.4,6,9; Иванова С.В., Ветчинникова Н.С. Поселения эпохи бронзы та заліза Одеської області // Археологія. - 1989. - №2. - Мал. 1, 1-17; Кравцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА. - №46. - 1955 - Мал. 27,7; Погребова Н.Н. Пересадовское поселение на Ингуле // Советская археология. - 1960. - №4. - С.76-90; Телегін Д.Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок біля с.Ушкалка) // Археологія. - т.ХІІ. - Київ., 1961. - Мал. 4, 6; Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. - Киев: Наукова думка, 1976. - С. 150-172; Дубинец О.В. К вопросу о выделении хронологических горизонтов на поселении Ильичевка // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). - ч. 2. - Донецк, 1996. - С.53-59; Памятники срубной культуры Волго-Уральского междуречья. - Саратов, 1993 (САИ, вып. В 1-10). - т. 1, - Мал. 8, 17, 31-33.

6. Березанская С.С., Гершкович Я.П. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине //Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1983, - Мал. 3.1,2,3,9.

7. Пустынников С.В. Поселение эпохи поздней бронзы в с. Федоровка // Историко-археологические исследования у г. Азове и на

Пижнем Дону в 1991 г. - Азов, 1993. - Вып.11, мал. 3, 4, 6; Потанов В.В. Памятники конца эпохи поздней бронзы на р. Смела //Донская археология. - 2000. - №3-4. - Мал. 3, 9, 10, 22.

8. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. - Киев: Наукова думка, 1990. - Мал. 7.

9. Ромашко В.А. "Чернолесская" столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины //Проблемы археологии Подніпров'я. - Дніпропетровськ: ДГУ, 1998. - Мал. 1, 5.

10. Дубинец О.В., вказ. праця, мал. 1, 2; 2, 6.

11. Постников С.Н. О керамических орудиях эпохи бронзы поселения Веровка II в Центральном Донбассе // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). - ч. 2. - Донецк, 1996. - Мал. 1.

12. Березанская С.С. Пустынка - поселение эпохи бронзы на Днестре. - Киев: Наукова думка, 1974. - С. 106, 110, мал. 32.

13. Телегин Д.Я., вказ. праця, с. 4.

14. Швецов М.Л. Исследования Зливинского многослойного памятника// Археологические открытия -1985.-М., 1987. -С. 433.

15. Gerscovic J.P. Studien zur spatbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westkuste des Azov'schen Meeres//Archaologie in Eurasien. Band 7. - 1999. - Т. 37, 10, 11.

16. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. - Киев: Наукова думка, 1990. - С. 88.

17. Щиро дякуємо ст.н.с. Одеського археологічного музею НАНУ В.Г. Петренку за надану інформацію.

Булатович С.А.

ПОНТІЙСЬКІ МОНЕТИ В ТІРІ

Складовою частиною вивчення історії Тіри в мітрідатівську добу є нумізматичні пам'ятки. Їх значення особливо помітно, якщо урахувати майже повну відсутність писемних джерел цього часу у відношенні до Тіри. Проблема складається з двох взаємопов'язаних аспектів: особливості грошового обігу і монетної справи поліса та присутності серед знахідок мідних монет Понта та Пафлагонії. Важливою частиною першого аспекту є такі зовнішні ознаки

тіраських емісій як типологічна та стилістична близькість до мітрідатівського карбування, наявність серед знайдених в Тірі монет наслідувань амиським випускам та ін. Другий аспект має на увазі систематичний огляд усіх монет південного Понту, які походять з Тіри (знайдені у культурному шарі, підйомний матеріал та ті, що знаходяться у приватних збірках). Саме ця друга група монет і є предметом нашого дослідження.

Археологічні дослідження Тіри дозволяють більш поглиблено розглядати питання про місце цього поліса в загальнопонтійській політиці Мітрідата VI Євпатора. Це в першу чергу стосується нового погляду на стратиграфію Тіри. Довгий час в зв'язку з проведенням досліджень на обмеженій площі із залишками будівель, що збереглися, не вдавалося помітити шар II-I ст.ст. до н. е., який знаходився поміж нашаруваннями елліністичного (III-II ст. до н. е.) та римського (I-II ст. н. е.) часу. Ці залишки з матеріалом II-I ст. до н. е. раніше розглядався як пізній будівельний період елліністичного шару і тільки розкопки будинку № 7 виявили, що тут після зруйнування цього будинку з'явилися нові помешкання, які не пов'язані з попередніми¹. Аналогічна ситуація була і при розкопках будинку № 6, де знайдено залишки споруди з дакійською керамікою II-I ст. до н. е. До мітрідатівського шару належить також водостік під вулицею перших століть н. е.² Розкопки цих шарів супроводжувались знахідками амфор I ст. до н. е. - I ст. н. е., амфорними ручками з клеймами рубежу II-I ст. до н. е., керамічними тесерами із зображенням Діоніса-Мітрідата, а також монет міст Понтійського царства. Наявність нашарувань з будівельними залишками II-I ст. до н. е. та відповідним археологічним матеріалом вказують на короткий за часом період поживавлення будівництва в Тірі в добу впливу держави Мітрідата.

На цьому фоні важливого значення набувають монетні знахідки цього ж самого часу, зокрема монети Понта та Пафлагонії. Вони дозволяють ще раз повернутися до питання про місце Тіри в загальнопонтійській політиці Мітрідата Євпатора.

На відміну від знахідок в Ольвії, Херсонесі та на Боспорі³, понтійська мідь з Тіри не була предметом спеціального дослідження. Між тим чисельність таких знахідок збільшується, хоч загальна їх кількість у порівнянні з іншими містами незначна - декілька десятків.

Уперше мітрідатівські монети з Тіри стали відомі у 60-х рр. XX ст., після початку систематичних розкопок міста⁴. В наступні роки продовжувались публікації нових знахідок⁵. Частина знахідок (з розкопок к. XX - поч. XXI ст. та приватних колекцій) поки що не опублікована. Відомо також про понтійські монети, знайдені на правому березі Дністровського лиману біля с. Південного, з Болградського району та Ізмаїлу (це монети Аміса 111-105 рр. до н. е.)⁶.

Зараз загальна кількість понтійських монет з Тіри, доступних для вивчення, досягає майже двох десятків.

Кількісний показник понтійської міді з Тіри значно менший, ніж з інших міст Північного Причорномор'я. Але цей факт не повинен нас здивувати, тому що й самі знахідки міських монет Тіри того ж часу також нечисленні та складають дуже малий відсоток серед автономних емісій⁷. Є підстава казати про переважання понтійських монет у грошовому обігу Тіри к. II - поч. I ст. до н. е.

Більшість цих монет належить до карбування Аміса і тільки єдина (з приватної збірки) - Амастрії. За винятком єдиного обола (старший номінал), всі являють собою тетрахалкі. Відомі нам понтійські монети з Тіри розподіляються на такі типи:

голова Ареса / меч в піхвах;

Егіда / Ніка, що іде з пальмовою гілкою (одна Амастрія, решта - Аміс);

голова Зевса / орел на блискавці;

голова Паллади / Персей, що стоїть (обол).

Що до часу карбування понтійських монет з Тіри, то вони розподіляються на основі схеми, яка традиційно використовується дослідниками. Уперше вона була запропонована ще на початку XX ст. Ф. Імхофф-Блюмером⁸. Це необхідно для зручності при порівнянні із знахідками в інших містах Північного Причорномор'я.

Слід, однак, зауважити, що деякі положення цієї класифікації піддаються сумніву. За словами П.О.Каришковського, "схема хронологической классификации городской меди державы Митридата Имхофф-Блюмера великолепна, но кто же может отстаивать точность всех его абсолютных дат? Ведь в основу этой схемы положена недоказанная автором идея о непрерывности чеканки городской меди в течение всего правления Митридата. Серии расположены в

правильної послідовності, но сами абсолютные даты вызывают сомнение”⁹. Маючи це на увазі, відзначимо все ж, що понтіїські монети з Тіри належать до трьох хронологічних груп (III, IV і VII) і охоплюють час від 111 до 70 р. до н.е.

Частина південно-понтіїських монет з Тіри дуже погано збереглася, тому визначити дату та центр карбування досить важко.

В цілому характер обігу понтіїської міді в Тірі визначають монети Амиса з зображенням голови Ареса / меча, тому що їх більшість. Згідно з Імхоф-Блюмером, монети, які мають знак цінності, монограми та диференти, належать до 105-90 рр. до н. е. (IV група), ті, що не мають додаткових символів, або тільки одну монограму - до 111-105 рр. до н. е. (III група). На жаль, стан збереження монет не завжди дозволяє з упевненістю встановити наявність чи відсутність цих ознак. Тому, як це зробив у свій час О.М. Зограф, відносимо ці монети до III групи. Спробуємо порівняти тіраські знахідки з аналогічними знахідками в інших містах Північного Причорномор’я. На Боспорі переважають екземпляри, карбовані наприкінці правління Мітрідата (80-70 рр. до н. е.) (2/3 від загальної кількості, 1/3 припадає на к. II - поч. I ст. до н.е.) і лише одна монета належить ранній групі (120-111 рр. до н. е.). В Ольвії навпаки більшість монет - кінця II та самого початку I ст. до н. е., а випуски після 90-х рр. одиничні. Також і в Херсонесі більшість монет викарбована до 105 р. до н. е., але тут краще репрезентовані монети ранніх та пізньої груп. В Ольвії і на Боспорі більшість монет тетрахалкі, в Херсонесі частіше зустрічаються оболі. Таким чином знахідки з Тіри схожі з ольвійськими.

Як відмічалось в літературі цифрові показники не можуть вичерпно характеризувати динаміку проникнення південно-понтіїських монет в Північне Причорномор’я у зв’язку з неоднаковістю тривалості хронологічних періодів цих монет по схемі Імхоф-Блюмера¹⁰. Не можна не враховувати і можливість існування деякого відрізка часу між випуском монет та проникненням їх на віддалені території.

Аналіз знахідок понтіїських монет з Тіри потребує зробити наступні висновки.

Якщо порівняти ці знахідки з іншими містами Північного Причорномор’я, то за центрами виробництва понтіїських монет Тіра

наближається до Ольвії, де також більшість знахідок належить до продукції Амиса. На Боспорі в той же час переважають емісії Синопи, монети Амиса за кількістю - на другому місці. Продукція інших монетних майстерень в Тірі репрезентована ще менше, ніж в Ольвії - тільки однією монетою Амастрії.

Можна також констатувати, що і хронологічні рамки понтійських монет з Тіри збігаються з ольвійськими знахідками. На підставі цього можна стверджувати, що підкорення Тіри Мітрідатом, або, як частіше кажуть, підпадання міста під сферу впливу понтійського царя, відбувалося в той же час, що і Ольвії - наприкінці II ст. до н. е.

Інші питання, пов'язані з нумізматикою Тіри мітрідатової доби, наприклад, причини обігу понтійських монет на міському ринку, вплив монетної політики Мітрідата на тіраське карбування, залишаються поки що поза проблемою нашого дослідження. Вони мають бути розглянуті надалі, при вивченні іншої групи нумізматичних пам'яток з Тіри - монет міського чекану II - I ст. до н. е.

Примітки:

1. Клейман И.Б. Дополнения к стратиграфии Тиры // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья. Тезисы докладов. - Белгород-Днепровский. 1995. - С.24-25.

2. Клейман И.Б. "Строительный период" или "период застройки"? (по материалам Тиры) // Древнее Причерноморье. IV-е чтение памяти профессора П.О.Карышковского. - Одесса. 1998. - С.83-87.

3. Карышковский П.О. Денежное обращение Ольвии в конце II и в первой половине I в. до н. э. // НЭ. - 1965. - Т.V. - С.62-74; Голенко К.В. Монетная медь городов Понта и Пафлагонии времени Митридата в боспорских находках // Палестинский сборник. - 1964. - Вып.11. - С.58-73.

4. Шелов Д.Б. Ти́ра и Митридат Евпатор // ВДИ. 1962. № 2. - С.100-102. Про взаємовідносини Тіри з Понтійською державою див. також: Шелов Д.Б. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // ВДИ. — 1983. - № 2. - С.40-58; Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Ти́ра. - К., 1985. - С.79 сл.; Самойлова Т.Л. Ти́ра в VI-I вв. до н. е. К., 1988.

5. Карышковский П.О., Коциевский А.С. Античные монеты из раскопок Тиры // *Античная Тира и Средневековый Белгород*. - К., 1979. - С.93. - № 18; Булатович С.А. Античные монеты из Тиры (1977-1986 гг.) // *Археологические памятники степей Поднепрорья и Подунавья*. - К., 1989. - С.82-83.

6. Карышковский П.О. Денежное обращение Ольвии... - С.67.

7. Булатович С.А. Вказ праця. - С.85-86.

8. Imhoof-Blumer F. Die Kupferprägung des Mithradatischen Reiches und andere Münzen des Pontus und Paphlagoniens // *Numismatische Zeitschrift*. - 1912. - Bd.45 - S.169-192. поp. SNG. - V. IX. The British Museum. Part I. Black Sea. - L., 1993.

9. Причерноморье в эпоху эллинизма: Материалы конференции. - Тбилиси, 1985. - С.638.

10. Карышковский П.О. Денежное обращение. - С.66.

Красножон А.В.

АНТИЧНЕ МІСТО НА МІСЦІ СУЧАСНОЇ ОДЕСИ (археолого-палеогеографічний огляд)

Вже в початковий період колонізації Північно-Західного Причорномор'я грецькими поселенцями маркіруються основні стратегічні ділянки регіону. По усьому морському узбережжю від гирла Дунаю до Південного Бугу і Дніпра виділяються чотири райони, що привертати увагу давньогрецьких колоністів у першу чергу. Це Нижнє Подунав'я, Подністров'я, район нинішньої Одеської затоки, Нижнє Побужжя.

Вже для етапу архаїки тільки в окрузі Істрії нараховується 11 пам'ятників; у Подністров'ї - 16; в окрузі Ольвії - 152 населених пункти; у районі Одеської затоки - 8 поселень. Це свідчить про спробу заснування тут у період колонізації античного центру, подібного Ольвії, Тірі, Ніконію, але з якихось причин не сформованого у повноцінний поліс¹.

Археологічні дослідження, розпочаті експедицією Південноукраїнського державного педагогічного університету у історичній частині Одеси показали, що такий центр, все-таки, сформувався й існував тривалий час.

Його культурні нашарування виявлені під усім Приморським бульваром і обмежені глибокими Воєнною та Карантинною балками. Спорадична шурфовка Е.І. Діаманта 1975 р. дозволила виявити під південно-східною частиною бульвару культурні нашарування V-III ст. до н.е.² З південно-західного, степового, краю з бульваром межує досить великий могильник, що тягнеться аж до сучасної Грецької площі. Уся наявна на даний час інформація про нього отримана на підставі випадкових знахідок у районі Приморського бульвару і його околиць. Перші документальні відомості про виявлення залишків античного некрополя відносяться до 20-30-х рр. XIX ст. Хоча в районі Театральної площі знахідки античної посуду та її уламків зафіксовані ще в 1813 р.³

У цілому визначено 16 місцезнаходжень археологічних залишків античного некрополя⁴. Основна концентрація ґрунтових поховань розміщена у районі Театрального провулка. Близьче до сучасної Грецької площі розміщена група "достатньо високих" курганів⁵.

Поховальний інвентар цих поховань розкішний і численний: чорнолакові кілики, скіфоси, червонофігурні пеліки, світильники, амфори (у тому числі тавровані) і т.п.⁶

Уся наявна на даний час інформація про знахідки на території античного некрополя дозволяє визначити його приблизну площу - біля 35 га. Такий некрополь міг бути залишений мешканцями чималого портового центру, окраїнна частина якого збереглася до наших днів у вигляді вузької смуги, витягнутої уздовж берега майже на 800 м. і шириною 50 м. Загальна площа частини міста, що збереглася - майже 4 га (для порівняння: площа уцілілої верхньої тераси Ніконія - також досягає 4 га).⁷

Для перевірки цього припущення експедицією Південноукраїнського державного педагогічного університету були розпочаті розкопки в районі Воронцовського палацу на Приморському бульварі⁸. У результаті багаторічних досліджень виявлені потужні (до півтора метра), непотурбовані культурні нашарування середини VI - початку V ст. до н.е. За типами та процентному співвідношенню кераміка розподіляється так (табл. 1):

Таблиця 1

**Процентне співвідношення типів кераміки з розкопок
біля Воронцовського палацу**

Тип кераміки	Співвідношення (%)	Всього ф-ктів
Амфори	61	2772
Сіроглиняна лощена	25,4	1152
Ліпна	7,6	347
Чорнолакова, іонійська	5,1	231
Кухонна	0,7	33
Товстостінна	0,2	8
Всього:	100	4543

Не вдаючись до детального аналізу керамічної колекції відзначимо, що типологічно вона співвідноситься з колекціями пізньоархаїчного часу інших причорноморських античних центрів. Переважає продукція іонійських міст, при незначному відсотку кераміки з Аттики і Коринфа. При цьому в амфорній тарі перше місце належить продукції Хіоса.

Сіроглиняна гончарна кераміка представлена, переважно, уламками мисок з увігнутими та відігнутими краями і фрагментами піддонів невизначених типів. Знайдені також горловини і уламки тулов із масивними ручками від посудин типу кратера, фрагменти різноманітних типів глечиків та ойнохой, очевидно, виробництва Істрії⁹.

Таблиця 2

**Процентне співвідношення амфорної тари з розкопок
біля Воронцовського палацу**

Центр в-тва	Вінце (шт.)	Ручки (шт.)	Ніжки (шт.)	Стінки*	Всього	
Хіос	45	5	9	16	75	35
“Протофасос”	37		5	9	51	24
Лесбос	23	8	4	1	36	17
Клазомени	5	3	18		26	12.5
Самос	6				6	2.8
Фасос	5				5	2.5
Мілет	1				1	0.47
Невідом. центри	12				12	5.66

Ліпна кераміка переважно відноситься до так званого "скіфського" типу. І лише деякі зразки можуть бути ідентифіковані як фракійські.

Знахідки чорнолакової та іонійської кераміки також досить численні. У групі аттичного чорнолакового посуду переважають кілики-скіфоси на невисокій приосадуватій ніжці. Один фрагмент скіфоса може бути віднесений до пізньокоринфської продукції кінця VI ст. до н.е. Є також розписна кераміка: уламки чорнофігурних скіфосів середини VI ст. до н.е. і кілик першої чверті V ст. до н.е.¹⁰ Знайдено велику кількість сільничок, неглибоких чорнолакових тарілок, уламків мисок, ручок і вінців від кіликів, фрагменти білофонних аттичних лекіфів. Іонійська кераміка представлена ручками від кіликів на низькому піддоні з кільцевим орнаментом, уламками хіоських кубків, серією уламків глечиків і тарілок, кальпіді, а також фрагментом пеліки, мисок, відкритих світильників, асків тощо.

Залишки потурбованих шарів другої половини VI ст. до н.е. зафіксовані і на протилежній частині бульвару. Раніше в цьому крилі бульвару були відомі лише нашарування V - III ст. до н.е.¹¹ Це означає, що у другій половині VI - на початку V ст. до н.е. поселення поширювалося по всій площі сучасного Приморського бульвару.

Шари перших віків нашої ери поки що виявлені не були, хоч їх ознаки знайдено всюди. Ці матеріали хронологічно співпадають з повідомленням Флавія Арріана в "Періплі Понту Евксинського" 138 р. н.е. про дві якірні стоянки: Гавань Істріан і Гавань Асіаків, що локалізуються на березі сучасної Одеської затоки.

Розкопки біля Воронцовського палацу загальною площею біля 100 кв. м. (лише 0,25% від збереженої площі поселення, не рахуючи некрополя) дозволили зібрати колекцію кераміки кількістю більше ніж 4500 одиниць. Це говорить про надзвичайне багатство і потужність культурних шарів, що характерно для античних поселень міського типу.

У цій колекції досить велика частка чорнолакового посуду (більше 5%). Це також характерно саме для міських центрів. Відомо, що на сільських поселеннях цього часу він не перевищує і двох процентів, а частіше усього знахідки уламків такого посу-

ду одиничні. Також значна кількість (більш 25%) сіроглиняної лощеної кераміки, що у порівнянні з іншими типами, займає друге місце. Таке становище теж властиво тільки містам і підтверджується відповідними спостереженнями в Істрії, Тірі, Ніконії, Ольвії. Навпаки, на сільських поселеннях цього часу, по таким же спостереженням, цей посуд менш численний і по кількості значно поступається ліпному. Це також є ознакою того, що на Приморському бульварі збереглася окраїнна частина саме древнього міста.

Тому ми маємо надійні підстави для припущення про існування на місці Одеси античного міста по таким достовірним археологічним ознакам:

1. Повсюдне виявлення культурних залишків античного часу при будівельних і днопоглиблювальних роботах в Одеському порту, на відстані до 1 км від сучасного Приморського бульвару.

2. Існування під історичним центром Одеси великого і багатого некрополю, що по усім своїм характеристикам передбачає наявність біля нього значного міського центру. Розміри і багатство некрополю ніяк не відповідають невеличкому сільському поселенню.

3. Наявність потужного (до 1,5 м) культурного шару на Приморському бульварі, який дуже насичений уламками кераміки, а також залишками кам'яного домобудівництва.

4. Велика кількість чорнолакового розписного та іонійського посуду, що не характерно для сільських поселень.

5. Значна кількість гончарної сіроглиняної лощеної кераміки, що також не характерно для сільських поселень.

На Приморському бульварі, що межує з Воєнною і Карантинною балками, збереглися окраїнні залишки культурного шару другої половини VI - початку V ст. до н.е. Очевидно, в той час місто досягло своїх максимальних розмірів. Пізніше, у V-III ст. до н.е., воно поширюється на центральну частину бульвару. В той же час утворюється і некрополь у Театральному провулку. Проте і тут збереглася лише окраїнна частина міста, яка на той час поступово "дезурбанізується". На цій ділянці знижується процент сіроглиняного лощеного (10%) і чорнолакового посуду (менше 2%), але збільшується процент ліпного (12%).

Основна ж частина міської території була поглинута морем, про що свідчить сама конфігурація культурного шару поселення, витягнутого вузькою смугою уздовж всього Приморського бульвару. На цю думку наводить і вивчення палеографічної ситуації в районі Одеської затоки. Гіпотеза про те, що рівень Чорного моря в його північно-західній частині в середині I тис. до н.е. був нижче сучасного від 5-6 м до 12 м, розробляється давно й ретельно¹².

Її суть зводиться до того, що приблизно з V ст. до н.е. рівень води в Чорному морі починає стрімко підвищуватися (так звана Німфейська трансгресія). Стосовно до наших завдань це означає, що берег навпроти сучасного Приморського бульвару в античний час був від 500 до 1000 м "морістіше"¹³. Цей факт зараз не викликає сумнівів у відповідних фахівців. Це значить, що велика частина древнього міста (приблизні розміри: 1000 x 600 м) поглиута морем.

Антична археологія Північно-Західного Причорномор'я свідчить про те, що випадки затоплення або часткового руйнування характерні майже для кожного давньогрецького міста. Так, водами сучасного Дністровського лиману затоплена значна частина Тіри¹⁴. Городище Ніконій, розташоване на високому надлиманному плато, являє собою залишки лише верхньої тераси. Нижня частина обвалилася у води лиману в 1904 р.¹⁵ Під хвилями Бузького лиману знаходяться прибережні квартали Ольвії. Розміто значну частину Березанського поселення, що знаходилося в античний час на півострові. Сучасний острів Березань являється лише залишком скельної породи, без якого, острів із слідами першої колонії в Північно-Західному Причорномор'ї зник би повністю.

Для кожного випадку характерні індивідуальні особливості руйнування берега. Ці руйнування можуть викликати: коливання рівня моря, тектонічні зсуви, акумуляція річкових наносів, хвильовий режим, геологічна структура берега. Наприклад, Тіра, що стояла на пологіму березі лиману, лише підтоплена його водами. Тоді як нижня тераса Ніконія, що знаходився на протилежному стрімкому березі тієї ж водойми, зруйнована повністю.

Практично повне руйнування античного центру на місці Одеси - випадок індивідуального значення. Берег у районі сучасного Приморського бульвару високий і стрімкий, що загрожує йому силь-

ною ерозією та небезпекою тектонічних зсувів. З'ясування причин знищення міста потребує детального дослідження. Поки ж можна з достатньою вірогідністю припустити, що ерозія берега на даній ділянці затоки була "спровокована" Німфейською трансгресією, яка у меншій мірі торкнулася інших полісів Південно-Західного Причорномор'я через їхнє розташування не на морському узбережжі. Лише Березанське поселення є показовим прикладом катастрофічного впливу хвильового режиму моря.

Гіпотеза про руйнування морем значного античного центру на місці сучасного Приморського бульвару знаходить своє підтвердження в подібних прикладах, відзначених у джерелах. Так, відомі випадки "зникнення" давньогрецьких міст Причорномор'я вже в античний час. Збереглося повідомлення Страбона про те, що "земля поглинула" міста Бура і Бізона. Містечко Бізона знаходилося на болгарському березі на широті сучасного міста Варна біля мису Каліакра. Воно загинуло під час землетрусу в I ст. до н.е. будучи частково скинутим із стрімкого і високого берега¹⁶.

З повідомлення вже іншого античного автора - Плінія, виявляється, що "Понт поглинув міста Пірру й Антіссу, що знаходились біля Меотіди". Причому, археологічні ознаки про колишнє існування цих зниклих центрів схожі з тими, які ми спостерігаємо у випадку з містом на Приморському бульварі. Так, на західному березі Керченської протоки, біля селища Глазівка в першу чергу був виявлений величезний некрополь невідомого грецького міста. Огляд берегових схилів, значно деформованих зсувами античного часу, вказав на велику вірогідність розташування грецького міста саме на цій ділянці узбережжя. При розвідках у цьому районі була також виявлена сільськогосподарська, маєткова передмістна міська зона¹⁷.

На відміну від випадків із Бурою, Бізоною, Піррою і Антіссою, загибель міста на Приморському бульварі не відзначена в джерелах. Це і не дивно, тому що поступове руйнування берегів могло початися вже на початку V ст. до н.е. у зв'язку із стрімким підвищенням рівня моря¹⁸, тобто задовго до упорядкування першого письмового джерела (дев'ятої книги Геродота), у якому згадуються деякі північно-причорноморські міста.

Виникнення на узбережжі Одеської затоки античного портового центру не випадкове. Воно відповідає загальній схемі розселення греків у Причорномор'ї. Ця схема виражалася в першочерговому освоєнні найбільш стратегічно вигідних районів, які співпадали з гирлами найбільших річок. Саме по річкам здійснювалася торгова взаємодія грецьких понтіїських колоній із землеробським населенням степу і лісостепу.

Дані палеографічних досліджень Південно-Західного Причорномор'я ясно вказують на очевидні навігаційні і географічні переваги району сучасної Одеської затоки, що могли бути використані грецькими колоністами в торгово-економічних цілях. Так, відповідно до наявних реконструкцій, сучасна Кінбурнська коса в античні часи простиралася на захід аж до Одеської гавані¹⁹ у вигляді піщаної мілини - сучасної Одеської банки. Мінімальні глибини на обмілині досягають 6 м. Зважаючи на те, що до Німфейської трансгресії (середина V ст. до н.е.) рівень моря був на 6-12 м. нижче сучасного, можна припустити, що коса виступала над водою.

У районі Одеської затоки обмілина закінчується. Це означає, що в античні часи цей район займав надзвичайно вигідне навігаційне положення, що не могло бути не використано грецькими колоністами. Принцип вибору греками місць для заснування своїх міст не в останню чергу ґрунтувався на навігаційних спостереженнях і топографічних особливостях берегової лінії. Заснування апойкії на місці сучасної Одеси дозволяло грекам контролювати вихід із усього Дніпро-Бугського басейну, Березанського лиману, а також басейнів Тілігула, Куяльника, Хаджибея - основних транспортних артерій причорноморського скіфського світу. Адже безпечне плавання до гирла Дніпра і Бугу, одного з найбільш економічно розвинених районів античного Причорномор'я, було можливе тільки в обхід коси, через сучасну Одеську затоку.

Навігаційні переваги бухти були відзначені ще в XVIII ст. французьким військовим інженером Лафіттом-Клаве, що знаходився на турецькій службі. У його доповідній записці від 30 жовтня 1784 р. говорилося, що "рейд Коджа-бея, який знаходиться між гирлами Дніпра і Дністра, здається надійним і може служити лінійним кораблям. Ширина його біля 2000 туазів при 7, 8 і 9 брасах глибини посередині, дно - твердий мул. Завжди на цьому рейді судна, що

йдуть в Очаків, переховуються під час льодоходу". Проте, продовжує Лафітт-Клаве, - "рейд захищений жалюгідним замком на 20-25 чоловік гарнізону, який не в змозі протистояти незначному корсару"²⁰.

Як видно, влада Османської імперії погано усвідомлювала важливе географічне положення Хаджибея. Але це прекрасно розуміли їхні військові інженери і наполегливо рекомендували терміново зміцнити замок Хаджибей, зведений турками в 1765 р. на місці сучасного Приморського бульвару.

Через рік Лафітт-Клаве знову турбується про слабкість Хаджибея: "Коджа-бей, що лежить на Чорному морі в затоці, що утворює досить спокійну рейду, складається з двох татарських сіл, відділених невеликою безводною балкою. У ньому для захищення рейди знаходиться жалюгідний замок і маяк для показання його судам, що знаходяться у морі. Обидва вони знаходяться в досить жалюгідному стані і не відповідають своєму призначенню (курсив мій - А.К.). У ньому завантажуються хліб, олія і шкіри. Під час моєї подорожі в 1784 році знято план цього місця і в той же час відданий проект про визначенні робіт для приведення його рейди в оборонний стан"²¹.

Вже після взяття російськими військами фортеці Хаджибей, проводяться ретельні гідротехнічні дослідження не тільки в Хаджибейській бухті, але і значно ширше - на усьому північно-західному узбережжі Чорного моря. Результати цих гідрографічних досліджень показані на "Гидрографической карте северных берегов Чернаго моря...", виготовленої за замовленням адмірала Де-Рібаса у 1794 р. Так, на карті цілком чітко видно пісчану обмілину, яка є продовженням Кінбурнської коси. Ця обмілина витягнута уздовж узбережжя від Кінбурна (навпроти Очакова) і закінчується навпроти Хаджибейської бухти. На карті немає даних про повсюдні виміри цієї мілини, проте цілком ясно, що вона була суттєвою перешкодою для судноплавства в цьому районі Чорного моря - насамперед для суден із глибоким осіданням. Таким суднам, для того щоб потрапити до Очакова і Кінбурна, а також Миколаєва, Херсона, доводилося обходити обмілину з заходу, тобто в районі Хаджибейської бухти. І дійсно, на "Гидрографической карте..." вказаний фарватер для входу в Дніпро-Бугський лиман -

він проходить між самою бухтою і крайнім західним краєм цієї обмілини - підводного піщаного продовження Кінбурнської коси²².

Ця обмілина збереглася і донині. Вона продовжує змушувати всі великотонажні судна, що прямують в Дніпро-Бугський лиман, її обгинати - основний фарватер проходить біля Одеської затоки. На навігаційній карті північно-західного берега Чорного моря Головного управління навігації й океанографії Міністерства оборони СРСР (1985 р.) мінімальні глибини на всьому протязі цієї обмілини досягають позначки (- 6 м).

Таким чином, гіпотеза про існування на місці сучасної Одеси значного античного портового центру, який порівнюється за розмірами з Ольвією, Ніконієм або Тірою, виявляється несуперчливою. Вона ґрунтується на даних археології і результатах палеографічних досліджень північно-західної акваторії Чорного моря.

Примітки:

1. Буйских С.Б. Античные поселения Северо-западного Причерноморья доримского времени (опыт картографирования) // *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*, 1997. - Одесса. - С. 100-101.

2. Диамант Э.И. Поселение и могильник V-III вв. до н. э. в Одессе // *МАСП. - Вып. 8. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 204 - 211.*

3. Стемпковский И.А. Исследования о местоположении древнегреческих поселений на берегах Понта Эвксинского по случаю найденных, в 1823 г. остатков древностей в Одессе, 1826. - СПб. - С. 2-160.

4. Добролюбский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В., Борисфен-Хаджибей-Одесса, 2002. Одесса-Кишинев. - С. 95-105.

5. Стемпковский И.А., Вказ. соч.

6. Добролюбский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В., Вказ. соч.

7. Секерская Н.М. Итоги исследования Никония за 40 лет (1957-1997) // *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*, 1997. Одесса. - С. 7.

8. Добролюбский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В., Вказ. соч.

9. Alexandrescu P. Les modeles grecs de la ceramique Thrace tourne // *Dacia*, № XXI, 1977. - P. 130-133.

10. Сидорова Н. А. Чернофигурная керамика из раскопок Пантикапея. Раскопки 1969 - 1984 гг. // Археология и искусство Боспора. - Сообщ. ГМИИ. - Вып. 10. 1992.

11. Диамант Э.И., Вказ. соч.

12. Шилик К.К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. - Киев: Наукова думка. 1975. - С. 80.

13. Бруяко И.В., Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ №2, 1992.

14. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк, 1985. Киев. - С. 28.

15. Секерская Н.М., Вказ. соч.

16. Никонов А.А. О местонахождении и исчезновении античных городов Пирра и Антисса на Боспоре // Боспорский феномен. - Ч. II, 2001. СПб. - С. 242-243.

17. Никонов А.А. Вказ. соч.

18. Шилик К.К. История и география Березани // Природа, 1988. - №11.

19. Бруяко И.В., Карпов В.А. Вказ. соч.

20. Сапожников И.В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов. - Ильичевск, 1999. - С. 26-53.

21. Сапожников И.В. Вказ. соч.

22. Добролюбский А.О., Губарь О.И., Красножон А.В. Вказ. соч.

Шабашов А. В.

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ТИПОЛОГІЇ СІМ'Ї БОЛГАР І ГАГАУЗІВ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ у 10-х - 60-х роках ХІХ ст.

2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів

Існуюча джерельна база дозволяє на емпіричному рівні реконструювати типологію та еволюцію сім'ї у болгар і гагаузів з початку ХІХ ст. З цього часу збереглися різні переписи населення, які фіксують склад родин задунайських переселенців¹, і якщо додатково залучити метод генеалогічного опису, а багато болгар і гагаузів знають свою генеалогію не менш ніж за 100 - 150 років, інші, більш

того, - з моменту переселення², то, принципово, є всі можливості реконструювати історію всіх (або, у всякому разі, більшості) болгарських і гагаузьких родин протягом останніх двох століть. Деякі часткові спроби таких реконструкцій стосуються бессарабських болгар³.

У даній роботі не ставиться завдання вичерпної реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів. Тут лише пропонується загальна емпірична схема, яка базується на обмеженій джерельній базі. Цінність такої схеми полягає у тому, що, як відзначалося вище, на сьогоднішній день у науці не має чітких уявлень про типологію сім'ї вказаних етнічних груп, тому запропонована схема, до появи нових, більш фундаментальних розробок, вносить певну ясність у зазначену проблему. З іншого боку, вона цікава у методологічному відношенні, зокрема тим, наскільки адекватно, за обмеженими даними, можна, використовуючи методи, запропоновані автором, реконструювати типологію сім'ї. Ці методи у подальшому можуть бути верифіковані, піддані емпіричній перевірці і, у випадку їхньої адекватності, застосовані для реконструкції структури сім'ї етнічних груп, джерельна база по яких обмежена.

Для вирішення поставленого завдання, виконаємо наступні дослідницькі процедури.

1. За матеріалами церковних книг ("сповідних розписів", своєрідних регулярних переписів населення приходу) болгарсько-го села Чійшія (Городне)⁴ спробуємо встановити співвідношення між середньою чисельністю сім'ї та пануючим при такій чисельності типом сім'ї. Відмітимо при цьому максимальну близькість в етнокультурному відношенні до гагаузів саме субетнічної групи болгар-туканців⁵, що дозволяє, поряд із відомим фактом культурної близькості, у тому числі й у структурі сімейно-родинної організації, цих народів, екстраполювати дані висновки не тільки на бессарабських болгар, але і на гагаузів. Жителі ж Чійшії - одні з найбільш яскравих представників даної субетнічної групи болгар.

Незважаючи на те, що середня чисельність сім'ї не є прямим показником типологічних характеристик, тим не менш, ці два фактори досить тісно корелюють один з одним⁶, особливо якщо мова йде про еволюцію родини та відповідній зміні її чисельності в одному або в типологічно подібних суспільствах (із стійкими традиціями

народжуваності та інших етнодемографічних показників). Фактично, чисельність сім'ї визначається двома групами факторів: 1) типологією родини та 2) демографічними показниками, передусім, народжуваністю та смертністю. Теоретично, багатодітна мала родина може бути численнішою горизонтальної сімейної громади, за умов низької народжуваності (чи високої смертності) у останній. Але якщо прийняти демографічні показники за константу (припускати суттєві зміни цих показників у болгар і гагаузів протягом XIX ст. і навіть першої половини XX ст., очевидно, немає підстав), то зміни середньої чисельності сім'ї є, в основному, й показниками зміни співвідношення між існуючими типами.

2. За наявними статистичними джерелами простежимо динаміку чисельності й орієнтовану еволюцію типів сім'ї у болгар і гагаузів із 1810-х до 1860-х років⁷, одночасно перевіривши припущення про схожість процесів у даних етнічних груп (для порівняння будуть наведені дані також про албанське бессарабське село - Каракурт (Жовтневе).

3. За даними тієї ж церковної книги села Чійшія простежимо історію деяких сімей, динаміку типології у реальному розрізі.

Аналізуючи сповідні розписи села Чійшія за 1820 р., декілька років тому з часу утворення села, серед її населення виявляємо 58 малих (простих) родин, які включають 308 осіб, у середньому - 5,31 осіб на 1 сім'ю, що становить 88,76 % мешканців села - гнітюча їхня більшість. У цей час у селі виявляється лише 6 нечисленних батьківських однолінійних родин (які включають 32 особи, 5,33 особи на 1 сім'ю) та 2 родини інших форм (7 осіб, 3,5 осіб на 1 сім'ю). Причому батьківських багатолінійних, як і братських родин, у селі не зафіксовано. Усього у селі, таким чином, було 66 сімей, які склалися з 347 осіб, середня чисельність сім'ї - 5,26 осіб. Таким чином, як це не парадоксально на перший погляд, на основі приведених даних, складається враження, що із самого початку заселення Бессарабії у задунайських переселенців панувала мала родина і, практично, були відсутні інші форми сім'ї.

Дані сповідних розписів села Чійшії взяті довільно за 1834 р. малюють уже зовсім іншу картину сімейної організації. Цього року у селі нараховується 85 малих родин, які включають 485 осіб, що складає вже тільки 55,49 % від загального числа мешканців по-

селення. Середня чисельність малої родини тепер збільшується до 5,71 осіб на сім'ю. Таким чином, остання цифра, за інших рівних умов (таких як висока народжуваність), приблизно відповідає верхній межі середньої чисельності сім'ї при переважанні у суспільстві малої родини. Правда, при аналізі погосподарських книг бессарабсько-болгарського села Главани за 1939 р. знаходимо, що тут середня чисельність сімей складних форм становить приблизно ту ж цифру - 5,73, тоді як малі родини мали середню чисельність 4,32, при загальній середній чисельності сім'ї у селі 4,99 (54,2 % мешканців жили в родинях складних форм)⁸, але цей приклад відбиває вже набагато більш пізню стадію в еволюції сім'ї, коли із загальним зниженням народжуваності зменшується середня чисельність членів і малих, і складних родин. У той же час у селі виявляємо вже 28 батьківських однолінійних родин (204 членів, середня чисельність сім'ї 7,29 осіб, до цього типу відноситься 23,34 % жителів села). Батьківських багатолінійних родин - 9 (84 членів, у середньому 9,33 особи на сім'ю, всього - 9,61 % жителів села). Братських - 7 родин (79 членів, у середньому 11,29 особи на сім'ю (найчисельніша братська, і у цілому по селу, сім'я нараховує 21 члена), охоплює 9,04 % жителів села). Нарешті, 4 родини відносяться до інших форм (22 особи, 5,5 членів у середньому на сім'ю, 2,52 % жителів села). Усього у селі у вказаний рік нараховується 133 сім'ї, 874 осіб, у середньому 6,57 осіб на 1 сім'ю.

Таким чином, картина різко змінюється, перед нами вже не суспільство, де панує мала родина, а група, в якій співіснують різні форми сімейної організації - від найбільш простих до надто складних - горизонтальних сімейних громад. Причому видається цілком закономірним, з огляду на напрямок еволюції у бік малої родини, що чим більш складна форма родини, тим менший відсоток мешканців вона охоплює. В цілому такий стан можна визначити як перехідний між малою родиною і вертикальною сімейною громадою (відсоток горизонтальних сімейних громад і людей, які до неї входять - невеликий), причому на такий стадії переходу, при якій остаточно не домінують ні архаїчні типи, ні історично більш пізня мала сім'я. Середня чисельність сім'ї 6,57 осіб, таким чином, приблизно відбиває охарактеризований етап в еволюції сім'ї у задунайських переселенців. Дані цифри як умовні критерії, можна вико-

ристати для аналізу динаміки середньої чисельності сім'ї у болгар і гагаузів у першій половині XIX ст.

Дані по кількості і складу сімей (10 гагаузьких, 10 болгарських, 1 албанське село), а також узагальнені цифри наводяться у таблиці 1. Відсутність даних за деякі роки у ряді поселень пов'язана з різними роками заснування сіл, а також із тим, що частина з них у 1860-х роках не входила до складу Російської імперії, тому відомостей про них у цей час ми не маємо. Дані таблиці 1 узагальнені у таблиці 2, у якій наводиться середня чисельність сім'ї по тих же населених пунктах.

Розгляд вищенаведених цифр дозволяє зробити наступні, поки попередні, висновки.

По-перше, вони підтверджують припущення, зроблене при аналізі парафіяльних книг села Чійшія, про те, що основу переселення балканських етнічних спільнот у Бессарабію, точніше - заселення ними колоній, у яких вони проживають донині, так як деякі групи до поселення у них розселялися по інших місцях у Бессарабії, склали малі родини. Статистика по кожному з приведених сіл, також як і загальні цифри, у перші роки дають дуже низьку середню чисельність сім'ї.

А втім, це не настільки дивно, як може показатися на перший погляд. Суть, очевидно, полягає у тому, що малі родини були набагато більш мобільними і саме їхні члени склали ядро переселенських груп, тоді як складні, численні родини рідко зважувались на такий кардинальний крок. Записані перекази про переселення (особливо багато їх вдалося поки зібрати у селі Кубей) свідчать про те, що у багатьох випадках переселялися навіть не малі сім'ї, а окремі члени родини (або декілька членів), залишивши на батьківщині частину своєї сім'ї. Часто до такого розпаду сім'ї приводили надзвичайні обставини, такі як помста представникам османської адміністрації за утиски, та змушена у зв'язку з цим втеча⁹.

Згодом, на новій батьківщині такі люди, частки сімей обзаводились родинами або розросталися, прийнявши до свого складу нових членів, чи приєднавшись до нових сімей, які вже тут існували. Малі сім'ї, згодом, знову перетворювалися у великі, відтворюючи структуру сімейно-родинних відносин і співвідношення форм

сім'ї, які вже були притаманні даній групі, до переселення. Відповідно, природно зростала середня чисельність сім'ї, яка через декілька десятиліть значно перевищила первісні цифри. Таких самих висновків доходить, на основі аналізу матеріалів ревізьких казок болгарського села Твардиця по 8-й (1835 р.), 9-й (1850 р.) і 10-й (1859 р.) ревізії, К. І. Челак¹⁰.

Піком даних процесів неухильного росту середньої чисельності сім'ї, як і ускладнення у цілому її структури у гагаузів є приблизно 1847 р., після якого показники поступово зменшуються. У болгар, у цілому, на відміну від гагаузів, цей процес чисельного росту сім'ї затягується не менш чим до 1860-х років, але це майже цілком пов'язано з прибуттям у Бессарабію на початку 1830-х років нової масової хвилі болгар-переселенців, яка розвитком сім'ї повторювала процеси, які вже раніш мали місце у гагаузів і частини болгар, що переселилися у Бессарабію раніше, наприкінці XVIII - самому початку XIX століть. Процеси, які коротко можна охарактеризувати, як еволюцію від панування малої родини до приблизно паритетного співіснування малої родини з родинами складних форм, насамперед вертикальних сімейних громад. Ці нові колоністи і змінюють статистику болгарської етнічної групи у цілому.

З другої половини XIX ст. у суспільстві поступово збільшується частка малих родин і зменшується частка родин складних форм. А втім, за наступні 100 років, якщо спиратися на вищенаведені дані по селу Главани, загальне зниження середньої чисельності сімей було, можливо, зумовлене скоріше не змінами у співвідношенні типів сім'ї, що співіснували в суспільстві, а загальним зниженням народжуваності, яка призвела до зниження середньої чисельності сімей усіх типів.

Вирішальні зміни настають, ймовірно, вже з другої половини XX ст. і обумовлені вони були урбанізацією (відтік молоді у міста й розпад потенційних однолінійних батьківських родин), значним зниженням народжуваності, редукцією традиційних сімейних ідеалів та цінностей та ін. Хоча, як було видно з попереднього, традиційна орієнтація на сім'ю, спільне проживання одружених дітей з батьками, відносна багатодітність зберігається у болгар і гагаузів, бодай і у редукованому виді, до сьогоднішнього дня.

А втім, кардинальні зміни у типології і середній чисельності сім'ї настають, мабуть, тільки у 1970-х, і особливо у 1980-х роках. Так, по обстеженню Л. О. Демиденко у Болградському районі, у 1960-х роках було 49,7 % сімей, які "складаються з трьох поколінь"¹¹, під якими, очевидно, слід розуміти вертикальні однопіколінійні родини - складали фактично половину від чисельності всіх сімей. Останні дані вказують на дещо інше. Так, у селі Чийшії (Городне) у 1980 р. середня чисельність сім'ї по господарським книгам складала 3,8 осіб; у гагаузів Олександрівки у 2000 р., також як у 1990 р., середня чисельність сім'ї (при традиційно більш високій, ніж у болгар народжуваності) нараховувала 3,72 особи. Вибірка з 50 сімей села Кубей (Червоноармійське) по господарським книгам 1996 - 2000 рр. дає середню чисельність сім'ї у 4,06 осіб, при цьому значний відсоток складали складні, насамперед батьківські однопіколінійні, родини. До їхнього складу у цей період входило 65 % жителів села і середня чисельність таких типів складала 5,7 особи на сім'ю.

Для порівняння матеріалів стосовно середньої чисельності сім'ї наведемо дані по Сербії та Болгарії. У середині XIX ст. середня кількість членів господарства у Східній Сербії складала 5,7 осіб, у південній та західній - 7 і в інших краях - 8 осіб; наприкінці XIX ст. - відповідно 5,2; 6,5; 8 осіб¹². Середня чисельність болгарської сільської сім'ї на початку XX ст. складала 6,0 осіб, на 1934 р. - 5,2 осіб¹³.

Порівнюючи еволюцію сім'ї болгар і гагаузів, бачимо, з одного боку, типологічну близькість еволюції, разом із тим наявні розбіжності між ними. Середня чисельність сім'ї у гагаузів починає зростати, ймовірно, раніше (оскільки гагаузи спочатку переважають болгар по цьому показнику), і раніше спостерігається у них і спад. Така ситуація пояснюється більш раннім переселенням гагаузів у Бессарабію і, відповідно, з іншою хронологією циклу. Проте, у найвищій точці болгарі також значно випереджають гагаузів по середній чисельності сім'ї, складається враження, що з середини XIX ст. у гагаузів, на відміну від болгар, починає домінувати мала сім'я.

А втім, якщо не брати до уваги гагаузькі й болгарські села за 1860 р. з "аномальною" середньою чисельністю сім'ї, які випадат-

ють із середніх значень для цих груп, то отримаємо досить близькі цифри, які свідчать про приблизний паритет між простими та складними типами родин в обох етносів. Середня чисельність сім'ї у гагаузів п'яти сіл: Татар Копчака, Саталик Хаджі, Чадир-Луинги, Гайдарів та Дмитрівці складає 6,46 особи, а шести "нормальних" болгарських сіл: Нової Іванівці, Главан, Тараклії, Чійшії, Задунайці та Бургуджі - 6,7 особи. Таким чином, на статистику впливають й індивідуальні особливості розвитку сім'ї в окремих селах, зумовлені рядом факторів, поки недостатньо зрозумілих.

У зв'язку з цим звернемо увагу на той факт, що найбільш архаїчному типу системи спорідненості гагаузів, зафіксованому у Дмитрівці (це - єдине в Бессарабії гагаузьке й болгарське село, у якому існують різні терміни для позначення сестри батька й сестри матері, у всіх інших етнографічних групах обох народів обое відносини споріднення поєднуються під одним, загальним терміном), відповідає і найбільша серед гагаузів середня чисельність сім'ї у цьому селі - у наявності більш стійке зберігання тут архаїчних форм сімейно-шлюбних відносин. На другому місці - гагаузи із села Татар Копчак у Молдавії, відомі до сьогоднішнього дня, як група з, мабуть, найбільш стійкою серед гагаузів традицією багатодітності.

Дещо більш низьку середню чисельність сім'ї у гагаузів, на відміну від болгар, слід, на наш погляд, пояснювати не більшою типологічною спрощеністю цього інституту у них, а, як не дивно, більш стійкою традицією багатодітності. Справа в тому, що при пануванні батьківської однолінійної родини, як "стандартного" типу, чим більш багатодітна сім'я, відповідно, чим більше у батьків синів, тим більше від даної "материнської" сім'ї відгалужується малих сімей. Якщо ж у кожній родині є тільки один син, то теоретично всі сім'ї можуть відноситися до батьківської однолінійної родини і, отже, загальна середня чисельність сім'ї буде трохи вищою. У болгар Бессарабії і тепер дуже стійкий етнічний стереотип стосовно гагаузів, що це люди, які народжують дуже багато дітей. Саме у даному факторі нами вбачається зумовленість відмінності у середині XIX ст. середньої чисельності сім'ї гагаузів від болгар. Утім, спостерігачі XIX ст., порівнюючи сім'ї болгар і гагаузів, відзначають: "Сімейний побут жителів складає видовище втішне. У роди-

нах узагалі існують згода та миролюбство, але тієї патріархальної лагідності, у силу якої власне у болгар кілька сімейств живе разом, маючи одне загальне господарство, одну голову, немає серед жителів гагаузів. (Курсив мій. - Ш. А.) Батько, оженивши сина, поспішає відокремити його від себе, збудувавши для нього будинок"¹⁴.

Для ілюстрації процесів розростання малих родин, які склали основу переселення задунайських колоністів у Бессарабію, у сімейні громади, а також ілюстрації наявних джерельних можливостей для проведення у майбутньому всебічного аналізу типології й еволюції родини у даній групі, приведемо три приклади еволюції сім'ї протягом декількох років, узяті зі сповідних розписів села Чійшія.

Сім'я Коевих (Константинових). У 1822 р. у селі з'являється мала (не по числу членів) родина Діордія Коева, що складалася з голови родини, його дружини, п'яти синів і двох дочок. Усього - 9 осіб. До 1829 р. два сини глави родини - Микола та Стефан одружуються, але залишаються у сім'ї батька, при цьому старший син уже має двох дітей. Сім'я перетворюється у багатолінійну батьківську сімейну громаду, Усього у сім'ї нараховується 12 членів. До 1831 р. старший син виділяється з дружиною і двома дітьми в окреме господарство, одружується третій син голови сім'ї - теж Стефан, у другого сина народжується дитина. Таким чином, сім'я розпадається на дві: від багатолінійної батьківської сім'ї відгалужується мала сім'я. 1836 р. - із сім'ї виділяється третій син із своєю родиною, подальша його доля невідома, можливо, він іде із села. Одружується четвертий син голови сім'ї - Іоанн, який з дружиною та дочкою залишається, разом із сім'єю другого за віком сина, у сім'ї батька. Сім'я, відповідно, залишається багатолінійною батьківською. У ній з'являється також 16-річна "вихованка" Бойка.

Сім'я Банових - Ніколаєвих (Недових). У 1822 р. у селі фіксується мала сім'я Бано Недова з дружиною та трьома дітьми, всього - 5 осіб. До 1829 р. два сини голови сім'ї одружуються, але залишаються з батьком, і сім'я перетворюється у багатолінійну батьківську. У голови сім'ї народжуються іще діти; старші дочки, мабуть, виходять заміж та йдуть із дому. Загальна чисельність сім'ї складає 9 осіб. До 1831 р. брати з дружинами залишаються без батьків, доля інших дітей колишнього голови сім'ї невідома. Сім'я,

яка складається з 4 осіб (дві подружні пари) перетворюється у братську громаду. Імовірно, у цьому переписі упущені діти братів, оскільки вже у 1834 р. у цій братській сім'ї нараховується 9 дітей, 6 - у старшого і 4 - у молодшого брата; всього - 13 осіб.

До 1822 р. у селі осідає мала родина Михайла Іванова з дружиною та 7 дітьми. У 1829 р. сім'я продовжує залишатись малою. Дві старші дочки, мабуть, виходять заміж і виходять зі складу сім'ї, невідомо і про найдорослішого сина - Івана, який, можливо, також одружується і залишає сім'ю (і йде з села?) Усього у сім'ї залишається 5 членів - чоловік із дружиною і троє синів. У 1831 р. родина перетворюється в однолінійну батьківську, одружується старший син Михайла - Григорій (Ганчо). У 1834 р. родина зберігає свою структуру, але збільшується на два члени, у Григорія народжується до цього часу два сини: Михайло й Дмитро; всього - 8 осіб. І, нарешті, до 1836 р. родина перетворюється у багатолінійну батьківську громаду, одружується і другий син Михайла - Гинчо. У Григорія народжується ще один, третій син - Георгій, доля третього сина Михайла - Петра невідома, його у списку немає. Тепер багатолінійна батьківська сімейна громада нараховує 9 членів.

Такі, у загальних рисах, уявлення про розвиток типології сім'ї у болгар і гагаузів, що базуються на основі первинного аналізу наявних у нашому розпорядженні даних. Однак необхідно сказати, що, на наш погляд, на даному історичному етапі розвитку сім'ї структура термінології спорідненості та відображаюча нею структура сімейно-родинних відносин зумовлена не тільки, і можливо навіть не стільки, структурою (типологією) основного соціального осередку селянського суспільства - сім'ї, скільки типологією більш широких, надсімейних родинних структур, таких як сімейно-родинна група.

Таблиця 1

**Число сімей і мешканців у колоніях задунайських
переселенців у 1816-1861 рр.**

Населені пункти; етнічні групи	1816		1827		1847		1860	
	сімей	жителів	сімей	жителів	сімей	жителів	сімей	жителів
болгари:								
Тараклія	185	875	191	924	284	2004	356	2425
Чійшія	31	152	126	559	149	1084	210	1436

Код-Китай	53	248	73	346	99	629	109	862
Задунайвка	-	-	41	261	89	546	105	718
Нов. Іванівка	-	-	45	221	79	554	106	668
Шикирлі-Китай	89	397	107	535	148	875	-	-
Чешма-Варуїта	106	493	102	531	151	1119	-	-
Бургуджі	-	-	-	-	118	632	142	980
Гасан-Батир	-	-	-	-	109	791	140	1089
Главани	-	-	-	-	84	435	122	745
гагаузи:								
Татар Копчак	108	523	114	650	173	1390	240	1575
Саталик Хаджі	41	212	54	282	106	581	119	739
Чадир-Лунга	122	579	122	689	181	1154	227	1444
Гайдари	44	200	68	348	71	542	112	693
Томай	99	477	102	559	162	962	292	1230
Чок-Майдан	22	119	58	283	120	636	154	844
Дмитрівка	-	-	82	465	142	808	167	1134
Чешмекьой	141	661	143	740	242	1504	-	-
Авдарма	29	122	67	327	93	515	145	742
Волканешти	175	818	233	1104	289	1860	-	-
албанці:								
Каракурт	180	637	147	700	172	1151	-	-
болгари в цілому	464	2165	685	3377	1310	8669	1290	8923
	(5 сіл)	(5 сіл)	(7 сіл)	(7 сіл)			(8 сіл)	(8 сіл)
гагаузи в цілому	781	3711	1043	5447	1579	9952	1456	8401
	(9 сіл)	(9 сіл)					(8 сіл)	(8 сіл)
задунайські переселенці								
в цілому	1425	6513	1875	9524	3061	19772	2746	17324
	(15 сіл)	(15 сіл)	(18 сіл)	(18 сіл)	(21 село)	(21 село)	(16 сіл)	(16 сіл)

Таблиця 2

**Середня чисельність сім'ї у колоніях задунайських
переселенців у 1816-1861 рр.**

Населені пункти; етнічні групи	1816	1827	1847	1860
болгари:				
Тараклія	4,73	4,84	7,06	6,81
Чійшія	4,90	4,44	7,27	6,84
Код-Китай	4,68	4,74	6,35	7,91

Задунайвка	-	6,37	6,13	6,84
Пов. Іванівка	-	4,91	7,01	6,30
Шикирлі-Китай	4,46	5,00	5,91	-
Чешма-Варуйта	4,65	5,21	7,41	-
Бургуджі	-	-	5,36	6,90
Гісан-Батир	-	-	7,26	7,78
Главани	-	-	5,18	6,11
Татар Копчак	4,84	5,70	8,03	6,56
гагаузи:				
Сіталик Хаджі	5,17	5,22	5,48	6,21
Чадир-Лунга	4,75	5,65	6,38	6,36
Глідари	4,54	5,18	7,63	6,19
Томай	4,82	5,48	5,94	4,21
Чок-Майдан	5,41	4,88	5,30	5,48
Дмитрівка	-	5,67	5,69	6,79
Чешмекьой	4,69	5,17	6,21	-
Авдарма	4,21	4,88	5,54	5,12
Волканешти	4,67	4,74	6,44	-
албанці:				
Каракурт	3,54	4,76	6,69	-
болгари в цілому	4,67	4,93	6,62	6,92
гагаузи в цілому	4,75	5,22	6,30	5,77
задунайські переселенці				
в цілому	4,57	5,08	6,46	6,31

Примітки:

1. Див., наприклад, аналіз ревізських казок болгарської колонії Твардица: Челак Е. И. Ревизские сказки колонии Твардица как историко-демографический источник // История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины. - Кишинев, 1999.

2. Шабашов А. В., Челак Е. И., Дыханов В. Я. Кубей и кубейцы. Одесса, 1999. - С. 13 - 14; Шабашов А. В. Методологические принципы и методика полевых этнографических исследований. Одесса, 2000. - С. 51 - 63.

3. На сьогоднішній день з опублікованих робіт на найбільшу увагу заслуговує книга Петра Кайряка: Кайряк П. Родословные древа Тараклии. - Кишинев, 1999; пор. також: його ж. Олимпий Панов (1852 - 1992). - Кахул, 1992; Аствацатуров Г. Очерки истории села Парканы. Ч. 1. - Бендеры, 1995.

4. Рукопис "Исповедные росписи Петро-Павловской церкви колонии Чийшия за 1820 - 1917 гг." зберігається у краєзнавчому музеї цього села.

5. Див., наприклад, Диханов В. Я. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України. Автореф. дис. канд. історич. наук. - Київ, 2001. - С. 8 - 13.

6. Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. О некоторых проблемах семьи у сербов //Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. М., 1987. - С. 57.

7. За 1816 р. - "Ведомость о числе семейств и душ муж. и жен. пола, составленная из списков при переписи Бессарабских Задунайских переселенцев", надрукована у: Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянской колонизации в России //ЗООИД. - Т. 28. - 1910; за 1827 р. - у роботі: Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана сего края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившейся по высочайшему повелению размежевания земель оной на участки, с 1822 по 1828 гг. - Аккерман, 1899. - С. 404, 411, 414, 416 - 417, 419, 423, 429, 440 - 442, 444, 448, 451, 453, 455 - 456, 458 - 459; за 1847 р. - у документі "Объяснение случаев от коих каждая колония получила свое наименование и что оные значат на Татарском, Турецком и Молдавском языках" //ДАОО. - Ф. 3. - Оп. 1. - Од. зб. 24. - Лл. 36 - 45, матеріали якого продубльовані у роботі: Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае; за 1860 г. - Списки населенных мест Российской империи. - Т. 3. Бессарабская область. - СПб., 1861. - С. 20 - 21, 26 - 27.

8. Шабашов А. В. Болгарская семья в 40-х годах XX века (по материалам похозяйственных книг села Главаны) //Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. (Материалы 3-ей международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995). Одесса, 1995. - С. 112 - 113.

9. Шабашов А. В., Челак Е. И., Дыханов В. Я. Вказ. праця. - С. 14.

10. Челак Е. И. Вказ. праця. - С. 220.

11. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. (На материале колхозов Болградского района Одесской области). - Киев, 1970. - С. 42.

12. Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. Вказ. праця. - С. 57.

13. Маркова Л. В. *Этносоциальные проблемы болгарской семьи // Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы.* - М., 1987. - С. 95.

14. Бодлев Георгий. *Описание селения Волканешты // ИРНАУ.* Ф. 5. - Сп. 676. - Л. 8.

Пригарін О.А.

“ПИЛИПОНИ” В ПОДУНАВ’І наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Історія старообрядницьких громад XVIII століття являє собою історію численних міграцій. Прагнучи зберегти свої релігійні погляди, прихильники доніконівського православ’я змушені були шукати “волю” на окраїнах і за кордоном Російської імперії. Це визначило активну участь старообрядців у колонізації Слобожанщини, Полісся, Поділля, Буковини, Північного Причорномор’я й інших регіонів.

У таких умовах спостерігалася формування різноманіття варіантів народної культури у вигляді різноманітних етнографічних та субетнічних груп. Культурно-побутова виразність таких груп обумовлена була збереженням традиційних рис і елементів культури разом з виробленням інновацій (міжетнічна взаємодія із сусідніми культурами, а також вплив урбанізації). Також вона визначалася адаптацією різного ареального досвіду.

Підкреслимо, що старообрядницька культура свідомо спрямована на сакралізацію “старого”. Однак, не слід її розглядати лише як певний релікт середньовіччя - вона виявилася достатньо відкритою щодо окремих інновацій. І таке своєрідне поєднання архаїчного з вимогами ситуацій спряло сталості спільності та її розвитку протягом вже більш ніж трьох століть.

Такі складні процеси найбільш яскраво відображає структура самосвідомості. В ній, крім загальноетнічного (росіяни) і релігійного (старообрядництво в тій чи іншій формі) рівнів, нерідко можна виявити субетнічні, внутрішньо-конфесійні,

регіонально-локальні. На структури такої ідентичності впливали різні політичні, соціальні, ареальні і т.п. умови мешкання окремих груп старообрядців.

В цьому контексті показовими є різноманітні форми етнонімів та конфесіонімів, що існували серед старообрядців¹. Деякі з них сформувалися ще на початкових етапах заселення старообрядцями нових територій і продовжують існувати і в наш час. Їх використання пов'язано з важливим комплексом інтегруючих та диференціюючих функцій в етнорелігійному контексті, тобто вони відокремлювали ці спільності як іноетнічні, а також об'єднували представників різних напрямків та течій.

Аналіз самоназв та назв наданих старовірам сусідами, показує таку закономірність - чим далі від материнських (російських) територій опинялася група, тим складніші функції такого роду назв. Якщо на корінній території і у прикордонні вони мають, насамперед, релігійний зміст, що відображає конфесійні особливості, то у діаспорних спільностях - на перший план виходить етнічне. У результаті синтезу складаються синкретичні форми етнокультурних і світоглядних характеристик. Наприклад, "некрасівці" - козаки-старообрядці в Османській імперії, "липовани" - росіяни-старообрядці в Румунії і т.д.

До такого типу відносяться і "пилипони". Ця субетнічна група росіян сформувалася на Поділлі (Правобережна Україна) з вихідців Ветковсько-Стародубських громад протягом XVIII століття. У цьому ж історико-етнографічному районі зберігаються дотепер старообрядці з даним субетноконфесіонімом разом з варіантами "липовани", "пилипи", "кацапи"².

Проблема походження групи в спеціальній літературі є дискусійною. Як правило, дослідження зводяться до етимологічних пояснень трансформації назв: "филипповцы" - "пилипони" - "липовани". Одна із сучасних в історіографії версій авторитетного етнологу В.А.Липинської виводить походження "липован" від топонімів (від численних форм ойконімів типу Пилипи та Липовень)³. Однак, на наш погляд, позиції щодо ролі антропоніма "филипповцы" у формуванні групи є також достатньо ґрунтовними. Тим більше, що Ю.Є.Горбуновим в джерелах виявлені безпосередні свідчення стосовно групи "филипповцев-поповцев", за якими гру-

па отримала свою назву на честь дяка Пилипа із Стародубщини. Він на початку XVIII століття був одним з ініціаторів переселення на південно-західні землі⁶.

Ці нові матеріали про походження субетноніму знімають головні протиріччя проблеми - хронологічне та конфесійне. Так стає прозримим розповсюдження назви "филипповцы" на Поділлі і Бессарабії раніше (1710-20-ті роки), ніж одна з поморських течій поширилася за межі Північно-Заходу Росії (а це могло відбутися не раніше кінця 1730-х рр.). Дві різних згоди-"тезки" довго вносили плутаницю в науку. Це також пояснює позначення ім'ям радикальних безпоповців (филипповцев-поморцев) групи, де домінували старообрядці, які визнавали інститут священства.

У контексті цієї дискусії зростає роль джерел щодо ранньої історії старообрядництва в регіоні, які адекватно відображають складні міграційні процеси. Такі джерела - сімейні списки пилипонів Південної Бессарабії початку XIX століття⁷ - вдалося виявити у фондах центральних і місцевих архівів. Їхній аналіз дозволяє розкрити процеси переселення "пилипонів" до Подунав'я. Відзначимо, що це перші з матеріалів, в яких виявлена прями свідчення про побутування даної назви в регіоні. До цього припущення про генетичну спорідненість "пилипонів" і "липован", а також трансформації етнонімів мали гіпотетичний характер.

Дані цієї групи джерел переконливо показують, що під ім'ям "пилипоны" (іноді - "пелепоны") виступають селяни і міщани, що переселялися в Бессарабію з територій колишньої Речі Посполитої, Пруссії, Молдово-Волоських земель. Іноді під ним фігурують вихідці з Чернігівської і Херсонської губерній. Цією назвою позначалося старообрядницьке населення міст Аккермана (м. Білгород-Дністровський) і Кілії, а також села Жебріяни (Приморське Кілійського району Одеської області). Крім цього, разом з іншими громадами ("некрасовскою" і "великороссийскою"), "пилипони" складали значну частину російського населення міста Тучков (Ізмаїл).

Аналогічні описи на 1820-ті роки вже не фіксують наявності пилопонів. Але це населення не зникає - воно входить до міщанських товариств міст, втративши свій специфічний соціально-політичний статус. Частина пилипонів, яка поселилися в селах, була запи-

сана до розряду державних селян, що простежується при порівнянні прізвищ. З цього часу поняття “пилипони” втрачає свій адміністративний зміст (підлеглі минулої Речі Посполитої та Австрії), а в етнокультурному плані починає поширюватися інше – “липовани”.

Незважаючи на близькість релігійних поглядів, джерела початку XIX століття відокремлюють “пилипонів” від “некрасівців”, “великороссийской породы часовенного согласия особ”. Разом з тим, показово синхронний поділ між “пилипонами” та “липованами” (переселенцями із-за Дунаю). Ймовірно, що в даному випадку простежується територіально-соціальне розмежування між вихідцями з Добруджі та польсько-бессарабських земель. Однак такий стан далеко не завжди відбивався в описах того часу, автори яких використовували обидві назви як синоніми. Так, наприклад, за свідченням одного з чиновників, що збирав відомості у Буджаку в 1817 році, тут проживали “пилипонські розкольники що вийшли з Росії в різні часи і за різних обставин, цих молдавани називають Липованами і розділяються вони на різні секти, як то: на часовників, на старообрядців, суботників і духоборців”⁶.

Про конфесіональну належність дунайських пилипонів до “поповського толку” побічно свідчать наступні факти. По-перше, в одній із громад був вказаний священик і дяк (Жебріяни, 1808 рік). По-друге, на 1820 рік більшість з даної групи позначались вже як “великороссы”, але з уточненням “часовенные”. Це дозволяє стверджувати, що пилипони належали до старообрядців-поповців.

Характер даних вказаних джерел дозволяє ретроспективно відтворити історичну географію і шляхи міграцій старообрядців Східної Європи в 1760-1810-х рр. Однак уточнимо, що ряд свідоцтв подавалися свідомо неправдиво, тому кореляція, за таких умов, можлива і необхідна. Разом з тим, загальні тенденції простежуються досить чітко.

Найбільш ранні дані відносяться до 1760-70 рр. У цей час до Подунав'я пилипони переселялися з північної Бессарабії, з відомих на той час старообрядницьких сіл Куничного, Серкова, Мануїловки, Іванчі, Фузівки, Митрофанівки. У 1780-і рр. з'являлися поодинокі переселенці із-за Дунаю (Луковіци, Дунавець, Сарикіой, Карарман).

В результаті геополітичних змін під час та після російсько-турецької війни 1787 - 1791 рр. збільшується потік старообрядців із-за Дунаю і Північної Бессарабії. З'являється новий район виходу переселенців - Подністров'я (Чобручи, Плоске, Маяки).

На розширення географії переселень останнього десятиріччя XVIII століття вплинули розділи Польщі. У цей час до Подунав'я починають проникати прямі мігранти з польсько-подільських теренів (Журінки, Стародуб й ін.), а також буковинських громад, які знаходилися в підданстві Австрії ("Цесарії").

Ця географія виходу простежується і на початку XIX ст. Під час військових подій 1806-1812 років зростає вага переселенців із-за Дунаю.

Хронологічно серед "пилипонів" значну частку складали переселенці 1808-1812 рр. Це були ті, хто переселявся в російську Бессарабію. Однак, більшість пилипонів оселилося у Подунав'ї ще в "османський" період (до 1806 року). До таких відносяться менше п'ятої частини даної групи Тучкова і переважна більшість жителів Кілії, Жебріян і Вилкова.

Основна маса пилипонів переселялися з Австрійських, Пруських і Польських володінь. З австрійських земель вказувались поселення Клімауци, Бубенци (?) і Белецький Кардон [можливо, від м. Бельці - ?]; із прусських - Погорільці. "Польські вихідці" представляли міста Клінци, Краснова, селища Красний Яр. Багато хто з них, переселяючись деякий час проживали у молдавських селах - Фузовці, Серковому, Куничному і т.д.

Майже стільки ж серед пилипонів було переселенців з Молдови. До цієї групи відносилися вихідці із сіл Куничного, Мануїловки, Теленешт, Серкова, Рушчі, Пошніни. Показово, що частина з них вважали себе польськими підданими, тобто молдавські села для них були транзитними пунктами міграції з Поділля або Полісся.

Окремо слід сказати про пилипонів з Ветковсько-Стародубських старообрядницьких центрів (сучасних прикордонних територій Білорусі, України і Росії). Серед них згадуються слобода Зубна Стародубського повіту Чернігівської губернії, селище Мішковка Наволоцького повіту, місто Селище, слобода Касьянівка Могилівської губернії; місто Черкаси і слобода Спалова Радоського повіту Київської губернії; селища Злинкі Миргородського повіту.

Велика частина таких переселенців йшла через Одесу і придністровські села (Слободзею, Маяки).

Районами виходу значаться також і відомі центри старовір'я Південної України: сс. Красний Яр і Каліновка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії; м. Кременчук Катеринославської губернії, м. Козлов.

Визначається і невелика група переселенців безпосередньо з російських губерній - селяни селища Старосілля Малоярославського повіту Калузької губернії і міщани Санкт-Петербургу.

Переселення "пилипонів" на Південь України з Поділля йшло в декількох напрямках. Крім Бессарабії, вони обирали для поселення міста та села Подністров'я: Маяки, Тирасполь, Бендери тощо. Так, наприклад, до початку 1810-х років відноситься переселення 183 пилипонів з Сорокодуба та Голопуповин Брацлавщини до Григоріополу і Тирасполю⁸. Важливо, що у документа того часу виявляється своєрідність соціально-політичного статусу - "живущие на землях помещика генерал-майора Козловского в селе Сорокодубах старообрядцы не есть его Козловского подданные и состоят на землях его по условиям выплаты чиншу... по бывшей в 1795-м году ревизии, записаны вольноживущими и подали сказку за подписем их старшины, сверх того". Заслужовує на увагу той факт, що серед нащадків цих переселенців у Подністров'ї не фіксувалися ані назва "пилипони", ані "липовани".

Таким чином, чітко виявляється територіальна домінанта виходу пилипонів до Подунав'я - землі Австрійської й Османської імперій та колишньої Речі Посполитої. Саме на прикордонні цих держав у XVIII столітті сформувалася група. Збереження даної назви на початку XIX ст., можливо, мало і такий підтекст, як прагнення уникнути соціального гніту в Російській імперії - "іноземним" старообрядцям були надані значні пільги та визначена відносна релігійна воля ще Катериною II.

У джерелах є дані й про демографічні характеристики групи.

Звертає на себе увагу факт переваги чоловічого населення над жіночим. На 100 осіб у пилипонів приходилося 63 чоловічої і 37 жіночої статі. При цьому більше половини групи належала до середньої вікової когорти (21-40 років). Відзначимо мінімальну кількість жінок похилого віку.

Таке гендерне співвідношення є закономірним для подібних міграційних процесів у цілому. Подібне спостерігалось у старообрядців-переселенців на Алтаї, Забайкаллі, на Далекому Сході⁹. Дефіцит жінок у старообрядницьких громадах Подунав'я відчувався аж до 1850-х рр.

Принциповим моментом у демографічній характеристиці є співвідношення вікових груп. Розподіл між дітьми (1-15 років), дорослими (16-50 років) і людьми похилого віку (51 і старше) вважається одним з типологічних ознак суспільства. За цим критерієм, пилипони Подунав'я можуть бути віднесені до стабільного (111:330:24 (у відсотках - 24:71:5).

Таблиця 1

**Статевовікові характеристики
“пилипоського” населення Подунав'я (1812 р.)**

вік	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61 і більш	всього
стать								
чоловіча	40	70	73	62	32	11	5	293
жіноча	25	25	63	43	8	6	2	172
взагалі	65	95	136	105	40	17	7	465

Аналіз джерел дозволяє висвітлити і питання про склад і структуру родин переселенців, відтворити деякі аспекти сімейних і суспільних відносин.

Так, наприклад, ми можемо реконструювати середній шлюбний вік у пилипонів. За нашими підрахунками, він складав 31-32 роки для чоловіків і 20-21 - для жінок. Ці дані ми отримали шляхом віднімання віку старшої дитини від віку кожного з батьків. Ми виходили з припущення, що перші діти з'являлися протягом першого року після укладення шлюбу, що з огляду на старообрядницьку традицію цілком виправдано.

Згодом, дефіцит жіночого населення й освоєння нових територій приводить до помітного зниження віку укладення шлюбу - на 1835 рік він уже складав 17-18 у дівчат і 20-21 - у юнаків¹⁰.

Типологічно показовим є також поколінний склад родин. За цим критерієм, домінували двох та однопоколінні родини. Трьохпо-

колінні складали лише 10,1 %. Більш складних вертикальних структур (чотири і більше поколінь) не зустрічається в джерелах жодного разу.

Ця ситуація цілком відповідає структурі родин. За загальноновизнаною типологією, до складних родин відносилось 56 %. Серед них істотна частка “братських” сімейних колективів - спільного проживання одружених братів. Аналіз джерел показує абсолютне домінування братерських родин серед пилипонів на початку XIX століття. Батьківські (нерозділені) родини складали лише 12 %. Показово, що значну частину з них були однолінійні трьохпоколінні колективи, а інша - одружені бездітні родини, що жили з батьками. Кількість одружених пар на такі батьківські родини в середньому - 2,4, тобто була практично мінімальною.

Наявність таких складних сімейних колективів визначається спільним проживанням в них непрямих родичів: “племеники”, “тетки”, “дядьа”, “братья двоюродные” і т.п. Нерідко до них входили також родичі за шлюбом: “теща”, “тесть”, “своячница”, “сестра / брат жены”, “шурин”, “щурик”, “зять” і т.д.

Про існування повторних шлюбів свідчать назви типу “падчериця”, “пасынки”.

Соціально складні явища ілюструють “васпитанники”, “работники”. Входження до складу родин останніх говорить про неоднозначні соціальні відносини - як мінімум, про широке використання найманої праці.

Про сімейні стосунки в складних родинах говорить той факт, що за відсутності батька навіть при наявності матері головою родини виступав старший одружений син. Вдова в такій якості виступала тільки в простих родинах, тобто в родині, де не було одруженого сина.

Чисельність складних сімейних колективів визначалася у середньому 9 чоловік на родину. При цьому чоловіки переважали над жінками. Великородинні колективи могли нараховувати до 20-25 осіб. Найбільшою за чисельністю виявлена родина з 29 осіб (17 чоловічої і 12 жіночої статі).

Прості (нуклеарні) родини - шлюбні пари з дітьми складали лише 21% від загального числа родин. Кількість осіб у таких родинах була в середньому 3-4 особи.

Окремий тип являють собою неповні родини, до яких ми включили родини вдівців та самотніх неодружених переселенців. Пока-

дова відсутність жінок у складі таких родин. Частка неповних родин разом складає 23 %.

Ще одним важливим показником для структури родин є індекс кількості дітей на одну родину. Більшість пилипонських родин мали по 3 дитини (більш трьох чвертей від загального числа родин). Майже кожна п'ята родина мала по 2 дитини. Стільки ж було родин з однією дитиною. Лише 4 родини значилися бездітними, а багатодітними (4 і більше) - поодинокі. Середній показник при цьому 2,6. Варто відзначити, що бездітні родини людей похилого віку часто приймали до себе дітей своїх родичів (племінники, онуки) або сиріт ("васпитанники").

Цілий ряд моментів у документах дозволяють реконструювати традиції суспільних відносин. Наприклад, громада села Жебріяни (1808 р.) мала таку структуру: священник, дяк, "атаман", а після них - родини рядових общинників. Так само, як і в багатьох інших випадках (крім Тучкова 1811-12 р., де був використаний хронологічний принцип), спостерігається така закономірність - з початку вказуються повні родини з чоловіками похилого віку, а за ними - неодружені чоловіки, жінки-вдови, каліки. Факт присутності останніх говорить про соціальну солідарність і турботу про них. Навряд чи вдови з малолітніми дітьми зважились на переселення, якби не були впевнені в допомозі з боку сусідів.

Виразним, на наш погляд, є присутність у складі родин "робітників" (іноді до 4 на родину). Тут крім уже відзначеного соціального розшарування, можливо мала місце конфесійно-соціальна солідарність. Під статусом "робітників" могли ховатися кріпаки-одновірці, які втікали на Дунай у пошуках волі як соціальної, так і релігійної.

Окремо слід зупинитися на організації релігійного життя старообрядців. У списках виявлена наявність білого і чорного духовенства. Більшість ченців поселилося біля Некрасівських хуторів. Тут протягом 1812 - 1829 рр. діяв Свято-Микольський старообрядницький монастир¹¹. Чимало з них зазначені як "пилипони" з Серкова (Оргієвський повіт Бессарабської області, де ще з середини XVIII століття діяв інший старообрядницький монастир).

Некрасівський монастир підтримував зв'язки з монастирями Серкова, Мануїлівки, Слави (Слава Руса), Білої Криниці, про що свідчить низка документів. Серед них особливо відзначимо списки

на переселення ченців 1821 року¹². До них потрапили ієромонах, 8 ченців і 4 послушники з Мануїлівки, “дъячок” з Галацу і два “австрійскоподданных” ченці (з Білої Криниці - ?). Усі вони бажали поселитися “у липованский при Измаиле монастырь” / “в Тучковский липованский”.

Менше свідчень про біле духовенство. У кожній із громад був дяк-наставник. І лише в одній - Жебріянах - фіксувався священик - Борис Семенов син Семенов, 70 років. Виразна його біографія: “Из России Владимирской губернии и уезда селения Вешок посвящен в сей чин в 1771 году Ефимом епископом Владимирской и Муромской, оттоль перешел в Стародубский монастырь, где проживал 27 лет и оттоль в Бессарабию в селение Жебрияны, где и проживает”¹³.

Отже, ми маємо прямий доказ, що на початку XIX століття частина російських старообрядців Південної Бессарабії визначала себе як “пилипони”. Крім того, матеріали надають можливість вважати, що воно мало досить чітке соціально-політичне значення. До даної групи зараховувалися особи, які не були раніше підданими Російської імперії - таким чином, старообрядці намагалися уникнути кріпацької залежності і легалізувати свій статус релігійних “дисидентів”. Ця своєрідність їхнього статусу була підґрунтям як для них, так і для адміністрації для їхнього виокремлення протягом кінця XVIII - початку XIX ст.

Дана група та її назва сформувалася на межі трьох культур - слов'янської (филипповцы (росіяни) - пилипони (поляки, українці), романської (вже як липовани) і тюркської. У розглянутих джерелах зберігається первісний антропонімічний зміст назви групи.

Аналіз кількісних характеристик групи дозволяє стверджувати, що “пилипони” складали значну групу серед населення Подунав'я. На початок XIX ст. вони являли собою третю (після українців та молдован) етнокультурну спільність у таких містах, як Кілія, Ізмаїл. Етнодемографічний потенціал визначався переважанням населення у соціально-активному та репродуктивному віці. Домінування осіб чоловічої статі, яке є характерним для більшості міграційних спільностей, спостерігається і серед пилипонів.

Розгляд структури родин свідчить про значну долю великих складних братерських і батьківських сімей. Таке положення мож-

ни пояснити збереженням традиційного устрою попередніх місцевостей проживання, з одного боку, та адаптивними факторами, з іншого.

Документи також показують форми організації конфесійного життя пилипонів, як старообрядців-поповців. Виявляються міцні зв'язки пилипонів Подунав'я з іншими центрами доніконівського православ'я Європи.

Саме с цим населенням разом з групою "некрасівців" слід пов'язувати формування сучасного старообрядницького населення в регіоні.

Примітки:

1. Липинская В.А. Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии // ЭО. - 1998, № 5. - С.44 - 55.

2. Таранець С.В. Старообрядчество Подолиш. - К., 2000. - С.22.

3. Липинская В.А. Этнонимы и конфессионимы русского населения в Румынии // ЭО. - 1998, № 5. - С.44 - 55.

4. Горбунов Ю.Е. К вопросу о происхождении названия "липоване" // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. - Одеса, 2000. - С.135-144.

5. Російський державний військово-історичний архів (далі - РГВІА). - Ф. "Молдавська армія". Оп.165. - Спр. 27 за 1808 р.; Ф.МА. - Оп.165. - Спр. 26. - Зв.1 за 1808 р.; Державний архів Одеської області у м.Ізмаїл (далі - ДАОО у м.Ізмаїл). - Ф. 514. - Оп.1. - Спр.4-5. Загальні характеристики описів міст нещодавно були введені до наукового обігу: Бачинська О.А., Прігарін О.А. Етнокультурна характеристика населення міст Нижнього Подунав'я на початку ХІХ ст. (за матеріалами "Опису Кілії" 1808 р.) // Південна Україна ХVІІІ - ХІХ століття: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. - Вип.6. - Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2001. - С.68 - 85; Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель ХVІІІ - початку ХХ ст. (заселення й економічне освоєння). - Одеса: Астропринт, 2002. - С.68-85.

6. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака. - Аккерман, 1899. - С.22; ці відомості також містяться в іншому джерелі середини ХІХ століття: А.За-

щук Бессарабская область // Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами генерального штаба. - Ч.II. - СПб, 1863. - С.245.

7. ДАОО у м. Ізмаїл. - Ф.514. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.127 - 179 зв.

8. Російський державний історичний архів. - Ф.379. - Оп.1, Спр.8. - Арк.1-4 зв.

9. Липинская В.А. Старожилы и переселенцы: русские на Алтае XVIII - начало XX века. - М., 1996. - С.226-228; Аргудяева Ю.В. Старообрядцы на Дальнем Востоке России. - М., 2000. - С.191-192.

10. Пригарин А.А. Семья у некрасовцев Бессарабии: по материалам ревизских переписей первой половины XIX века // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. - Т.3. - Одеса: Друк, 2002. - С.332; Підраховане на основі Ревізьких казок: Національний архів Республіки Молдова (далі - НАРМ). - Ф.134. - Оп.2. - Спр. 5. - Арк. 219 - 238, 358 - 367 зв.; Спр.44, арк.3-84; Спр.130. - Арк.100-112; Спр.131. - Арк.31-42.

11. Сапожникова Т.Д. Из истории создания и ликвидации Николаевского старообрядческого монастыря в Подунавье // Записки історичного факультету ОДУ ім.І.І.Мечникова. - Вип.10. - Одеса, 2000. - С.237-243.

12. НАРМ. - Ф.2. - Оп.1. - Спр.762. - Арк.4, 14, 33.

13. РГВІА. - Ф. МА. - Оп.165. - Спр.27 за 1808 р. - Арк.8.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Кульчицький С.В.

**УКРАЇНЬСКА ІСТОРИЧНА НАУКА ЯК ЗНАРЯДДЯ
ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО
ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ**

Історія, подібно іншим наукам, має додатки у вигляді навчальної дисципліни і науково-популярних перекладень. Функції цих додатків, як і функція самої науки, цілком зрозуміла — пізнання.

Однак, на відміну від інших наук, історія виконує й виховну функцію. Вона формує відчуття минулого і його оцінку, дає людині уявлення про саму себе у нерозривній єдності з власними предками, земляками і всім народом. Виховання історією породжує патріотичне почуття, відчуття належності до країни, повагу до національних традицій та ідеалів.

Політичні режими завжди враховували цю особливість історичного знання і прагнули використати її для утвердження у свідомості людей власного позитивного образу. Політизація історичної науки, особливо її додатків, становить необхідний елемент будь-якого суспільно-політичного життя. Вона не може розглядатися в категоріях добра і зла, ця властивість є органічною. Ось чому історична наука виробила в самій собі методи, здатні відділити у джерелах зерно від плевелів. Джерелознавство є однією з основних спеціальних дисциплін історичної науки.

В агітаційно-пропагандистській діяльності компартійних комітетів історична наука використовувалася особливо широко. Тому ступінь політизації історії досяг в СРСР максимально можливої позначки. Історія радянського суспільства виявилася наскрізь фальсифікованою.

Одним з головних елементів проголошеної М.Горбачовим програми перебудови суспільства була гласність. Якраз вона й дала уявлення людям про масштаби фальсифікації історії. Виявилось, що найбільш істотні аспекти у минулому КПРС і СРСР або не стали

надбанням гласності, або були спотворені до невпізнанності. Колосальний сплеск інтересу до неспотвореної історії був одним з важливих чинників переростання бюрократичної “перебудови” у некерований згори революційний процес. В цій революції знайшли свій закономірний кінець комуністична доктрина, побудована на ній партія і створена цією партією багатонаціональна країна.

Слабо дослідженою сторінкою доби горбачовської “перебудови” є спроба Компартії України перебрати на себе контроль за виявленням “білих плям” радянської історії, щоб пом’якшити неминучі наслідки. Безсумнівно, що “білою плямою”, яка привертала загальну увагу не тільки в СРСР, а й за його межами, була проблема голодомору 1933 р. У ювілейній доповіді, присвяченій 70-річчю Жовтневої революції (листопад 1987 р.), М.Горбачов обійшов її мовчанням. В доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, яку через півтора місяці виголосив В.Щербицький, вперше за п’ять з половиною десятиліть була порушена “обітниця мовчання”. Перший секретар ЦК Компартії України визнав факт голоду, викликаного нібито неврожаєм. Причиною такої сміливості було утворення і діяльність комісії Конгресу США по вивченню причин голоду 1932 - 1933 рр. в Україні.

Незабаром після цього ЦК Компартії України створив комісію з науковців АН УРСР та працівників різних відомств для розроблення програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. У постанові ЦК КПУ, присвяченій її створенню, вітчизняною історією уперше була названа історія України, а не історія СРСР (тобто Росії). Визнавалося необхідним виокремити курс історії УРСР у середній і вищій школі в самостійну навчальну дисципліну, розширити чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії, розробити та видати навчальну літературу з вітчизняної історії.

Комісія працювала понад півроку, а підготовлена нею програма чекала на розгляд в політбюро ЦК КПУ ще півроку. Нарешті, в липні 1990 р. програма була схвалена без будь-яких корективів, у тому вигляді, як її подали в апарат ЦК. Вона передбачала, зокрема, перевидання всіх основних праць М.Грушевського. Варто підкреслити, що впродовж п’яти десятиліть праці цього історика перебували в спецховищах наукових бібліотек.

Рік в революційній ситуації, що склалася на переламі 80 і 90-х рр., був надто тривалим строком. Дивна, на перший погляд, солідарність керівництва Компартії України з пропозиціями комісії пояснювалася просто: українська політична еліта в цей час уже зробила свій вибір. Вона перестала дивитися на Москву, де боролися між собою за владу прибічники М.Горбачова і Б.Єльцина, і прийняла рішення скористатися цією боротьбою, щоб пуститися в самостійне плавання.

Щоб відділення від Росії стало можливим для українських “суперен-комуністів” політично та ідеологічно, суспільство повинне було відмовитися від цінностей радянського минулого. Майбутнє незалежної України мало бути ідентифіковане з цінностями українського національно-визвольного руху, який створив у 1917 р. Українську Народну Республіку. Таким чином, використання історичної науки як знаряддя легітимізації політичного устрою було ініційоване безпосередньо керівництвом Компартії України.

Сформульований вище висновок має узагальнюючий характер. Його не слід розуміти так, що в певний час і в певному місці було прийняте точно сформульоване рішення, а потім його почали реалізувати, як всі інші державні рішення. Республіканська компартійно-радянська номенклатура більше інстинктивно, ніж усвідомлено пристосовувалася до чужої їй історії в ситуації саморуйнування суспільно-політичного ладу, який вичерпав свої життєві сили. Вона перехоплювала висунуті Народним рухом України ідеї та гасла, щоб зберегти в своїх руках політичну владу. Переслідуючи цю мету, вона не завагалася навіть заборонити Компартію України, коли виникла сприятлива для цього політична ситуація.

Радянській номенклатурі важко давався кожний крок на шляху до визнання державної символіки та ідеологічних цінностей УНР. Проте вона справилася з цим завданням. Боротьба “демократів” і “партократів” за владу завершилася перемогою останніх. Це аніскільки не принижує значення політичних і суспільно-економічних змін, які відбулися в Україні після 1991 р. Звичайно, керівництво трансформаційним процесом з боку колишньої компартійно-радянської номенклатури наклало негативний відбиток на темпи перетворень, підвищило їх ціну. Проте в Україні не виявилось політичних сил, здатних перехопити ініціативу в перетвореннях.

УКРАЇНСЬКІ ВИХІДЦІ У ПРИДУНАЙСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. XVIII - початок XIX ст.

Запропонована стаття була підготовлена авторами до друку ще напочатку 1990-х років, але через певні обставини вона не побачила світ. В зв'язку з появою нової наукової літератури з даної проблематики, протягом останніх років статтю було доповнено і оновлено О. Бачинською.

Дослідники неодноразово звертали увагу на той факт, що на самому початку XVIII ст. помітним стає проникнення слов'янського населення в Придунайські землі із сусідніх з ними територій. Наявні документи дають можливість виділити із даної загальної течії українське населення. Мова йде про українців, які не були пов'язані з козацтвом. Серед них були вихідці з різних прошарків суспільства: солдати, міщани, селяни та інші, кожний з яких мав свої підстави для втеч. В документальних матеріалах їх називають: "піддані російські, які зайшли в володіння Туреччини і Молдавії", "піддані колишнього Польського королівства", вихідці "цесарські", "австрійські", "Римської імперії", "Німеччини", "уродженці Турецьких областей". Такі назви мають чисто формальний характер виникнення за назвою місць походження. Походження і склад цих груп населення надмірно строкатий і різноманітний. Переважну більшість його складають селяни-утікачі, як поміщицькі, так і державні, солдати, міщани та інші.

Авторами викладено матеріал за хронологічним принципом, для того щоб показати періодичність виходу українського населення з різних територій. Так, 30-ті рр. XVIII ст. являють собою початок переходу населення із українських територій, що знаходились в складі Речі Посполитої під час, коли відбувалось повстання селян на Поділлі під проводом Верлана. У повстанських загонах перебувала значна кількість українських, молдавських і волоських селян. Після розгрому основних сил повсталих, учасники його разом з родинами переходили у Задністров'я, переховувались в Молдавії і Буджаку. У жовтні 1734 р. заарештований гайдамака Іван Кло-

буцький показав на допиті у Каменецькому магістраті, що він з загоном повстанців та їхніми родинами переховувався у Буджаку ("Tatarczyzne")¹.

У цей період спостерігаються також втечі і з українських територій Російської імперії. Турецькі купці, наймаючи селян для різних робіт, переїжджали з ними російсько-турецький кордон і опинялись в Придунайських землях, але після переїзду в турецькі землі купці часто залишали їх напризволяще або продавали. 14 квітня 1723 р. І.Неплюєв повідомляв Іноземній колегії про те, що із Ніжина "з купцями-греками виїжджають з України в турецькі землі багато малоросійських жителів, деякі з купецтвом, деякі як робітники"². Генеральна військова канцелярія повідомляла вже у 1734 р. "з купців греки та болгари вивозять з собою в Туреччину підданих наших малоросіян". Останні на прикордонних заставах називали себе волохами і сербами. Так були вивезені купцем Дж. Хаджі Юхим Артемов з Ніжина, Іван Грушницький з Полтави та інші³.

Сприяла переходам населення за Дністер і російсько-турецька війна 1735 - 1739 рр. У складі 40-тисячної російської армії під проводом генерала Х. А. Мініха перебувало 15 тис. лівобережних, 2,5 тис. слобідських, 2 тис. запорозьких козаків. Військові дії пасивно проводились російським командуванням, коштували значних витрат і жертв з боку рядового складу. Так, лише протягом 1737 р. у війні брали участь до 50 тис. лівобережних, слобідських і запорозьких козаків і 5 тис. з них загинуло при взятті Очакова. У 1738 р. на території Гетьманщини було реквізовано 46 тис. волів, залучено до походу ще 15 тис. козаків і 50 тис. посполитих для служби в обозі⁴. Мобілізація і такі тяжкі умови призводили до значних втеч із різних частин армії до Литви, Польщі і Бессарабії. Граф Х. А. Мініх змушений був видавати численні накази про боротьбу з дезертирством солдатів, які особливо посилилися у 1738 - 1739 рр., коли російська армія знаходилась на Дністрі. Ймовірно, втечі за Дністер відбувалися і в попередні роки з території українських земель Російської імперії на що опосередковано вказує той факт, що граф Х. А. Мініх неодноразово відзначав у своїх донесеннях наявність у межиріччі Дністра та Дунаю жителів, які "майже всі утікачі або із підданих Вашої Імператорської Величності, або із волохів"⁵.

Дійшовши до Дністра, російські війська змушені були повернути назад, тому що на протилежному боці стояла сильна турецька армія і поширювалась епідемія чуми. Під час відступу російську армію переслідували татари. Внаслідок чого вона втратила полоненими до 10 тис. чоловік⁶. Серед них, наприклад, був рядовий Л. Мілютин, родом із села Паніно Нижньогородського повіту, захоплений буджаками у серпні 1738 р. на Дністрі і проданий ногайцями туркам у м. Кілію⁷.

Ногайці протягом усієї війни проводили бої з регулярними частинами російської армії і запорожцями безпосередньо на території Буджака, здійснювали набіги на прикордонні українські землі, грабуючи і забираючи в полон місцеве населення. Інколи людський "ясир" удавалося відбивати. Так, у 1736 р. донські козаки відбили 7 тис. полонених, взятих з українських земель, але все ж таки частина полонених залишилась у буджацьких ногайців⁸. Серед цих полонених був звільнений М. Дяченко, який народився у селі Белиці Полтавського полку, звідти перейшов у Запорожжя, в Криловську слободу. В 1736 р. він був захоплений буджацькими ногайцями і відвезений до Бессарабії. Того ж року був захоплений у полон кріпосний князя Потоцького П. Федорів, родом із Немирівського повіту. Він утік від Потоцького, оселився в Запорожжі, а в селі Федорівка був полонений Буджацькою ордою⁹.

В серпні 1739 р. Росія і Туреччина уклали мирний договір. Однак у межиріччі Дністра і Дунаю зосередилась певна кількість українського населення з селян-утікачів і солдатів-дезертирів. І, якщо полонені мали бажання повернутися, то останні залишились на місцях через повну безперспективність покращити свою долю.

Вже через два роки після завершення війни російський уряд оголосив вільне поселення у задніпровських районах "для кращого тих великоросійських і малоросійських людей із-за кордону виклику". Внаслідок чого протягом 1741 р. із Польщі і Задністров'я вийшло 195 родин колишніх утікачів. Одночасно російський уряд уклав з Туреччиною і Кримським ханством угоду про повернення полонених. На підставі цієї угоди буджацький сераскієр у грудні 1741 - серпні 1742 рр. передав російській адміністрації 302 особи¹⁰. Не зацікавлена втрачати дешево, а інколи й дарову робочу силу місцева турецька влада досить повільно відпускала захоплене під

час війни населення. Так, сестра запорозького козака Івана Омеляницького Марія розповідала про те, що татари забрали її в полон "під час останньої з турками війни". Перебувала вона у Бахчисараї при "різних роботах у турків", які після укладення миру її не відпустили. Повернулась Марія завдяки втечі лише у 1746 р.¹¹

Протягом 40-70-х рр. XVIII ст. процес проникнення українського населення в пониззя Дністра і Придунайські степи тривав, хоча і не настільки інтенсивно, здебільшого, за рахунок утікачів з Росії та Польщі, а також тих, хто виходив "в турецькі кордони" на промисли. Цьому значною мірою сприяла відносна стабілізація міжнародної ситуації в регіоні, а в подальшому - російсько-турецька війна 1768-1774 рр., Коліївщина і боротьба проти польських конфедератів.

Під час війни 1768-1774 рр. на територію регіону за даними відомого воєнного історика О. Петрова лише в 1770 р. із військ Першої російської армії, яка переходила за Дністер, утекло 606 чоловік¹². Як з'ясували дослідники, неодноразові випадки втеч солдатів і робітників, зайнятих в пониззі Дунаю на будівництві річкової флотилії, були відзначені в 1771 р. Втечі солдатів не припинялися і після виходу російських військ із Дунайських князівств і Бессарабії. У квітні 1782 р. російський посланник Я. Булгаков писав, що "на турецькому кордоні приймаються військовослужбовці, які тікають із команд". Одночасно генерал О. О. Прозоровський, характеризуючи ситуацію на Правобережній Україні, писав, що "з одного боку, немала кількість поселян тутешньої землі, чи то від даремного страху, чи лише з одного свавілля, залишивши землеробство, рукоділля, промисли і житла, розбіглися, з іншого боку, деякі із тих, що залишилися у своїх домівках, чинять своїм власникам непокору"¹³.

Російським урядом надавались спеціальні інструкції російським дипломатичним представникам в Дунайських князівствах для виявлення та повернення утікачів. Це питання було узгоджено з урядами Молдавії, Волощини і турецькою адміністрацією в Бессарабії¹⁴. Протягом 1779 - 1780 рр. російська адміністрація видала низку маніфестів, в яких обіцяючи різноманітні пільги та привілеї, закликала повернутися тих, хто за різних обставин опинився за її межами, в тому числі "військових регулярних і нерегу-

лярних частин рядових і нижніх чинів, селян казенного відомства, й поміщицьких, козаків Війська Запорозького та малоросійських посполитих". Ті, з українців, які вирішили скористатися пропозиціями уряду, намагались отримати землі в Новоросійській губернії¹⁵.

У жовтні 1779 р. російський посол в Константинополі у спеціальному поданні султанському уряду підкреслював, що турки продовжують приховувати "немалу кількість утікачів", "яких безліч ще страждає у неволі в партикулярних людей". Навесні 1782 р. російський посланник Я. Булгаков писав, що "на вимогу про їх повернення, чиновники дубоссарського воєводства заявляли, що "повертати, хто приходить до нас добровільно, не можна, та що їм куди побажають йти відкрита буде дорога"¹⁶.

Серйозно вплинув на вихід українських утікачів у Росію маніфест 7 вересня 1782 р., яким їм оголошували амністію, пільги та землю. З цього приводу генеральний консул в Яссах І. І. Северін 25 травня 1783 р. доповідав в Колегію іноземних справ, що після оголошення амністії "в день по декілька осіб з'являється і сподіватися треба, що по закінченню літа, коли вони працюють на полях та огородах, кількість їх набагато збільшиться". Підтверджуючи свою думку вже 24 червня 1783 р. він повідомляв, що з'явилося до нього 150 чоловік, не враховуючи їх дружин і дітей, але багато і таких "які тепер не захотіли їхати, а по завершенню договорів на роботу, обов'язково до мене з'являться". Повідомляючи таку інформацію консул мав рацію. Вже протягом другої половини 1783 р. російським генеральним консульствам удалося відправити до Росії п'ятьма партіями 311 утікачів, а за 1784-1785 рр. - 79117. Слід зауважити, що російські дипломати не просто чекали на появу або звернення до них утікачів. Вони активно розшукували їх по території Придунав'я. Для цього наймалися спеціальні розвідники та агенти. Так, російський посол в Константинополі направив І. І. Северину таких "спеціальних людей, які можуть вишукувати та ловити наших дезертирів та інших, які ховались в тутешній землі". Серед них були Я. Беліч, М. Матвеев та І. Григор'єв. Перший протягом півроку затримав і відправив до Росії 87 осіб¹⁸. І все ж таки більша кількість їх продовжувала залишатися в Придунайських степах, на що звернув увагу в 1788 р. один із офіцерів російської

армії, зазначивши у своєму щоденнику наявність “в одному Молдавському князівстві після останньої війни декілька тисяч осіб”¹⁹.

Політичні події 90-х рр. XVIII ст., а саме російсько-турецька війна 1787 - 1791 рр., поділи Речі Посполитої і, як наслідок, розподіл українських земель між Росією і Австрією, принесли нову хвилю українських жителів в Придунайські землі.

Протягом 1788 - 1789 рр. відбуваються численні втечі солдатів зі складу Катеринославської армії, що розміщувалась на березі Дністра, із частин, дислокованих у Запрутській Молдавії, Каушаках, Бендерах, а у 1790 р. із Приморського і Троїцького полків, що несли службу в Аккермані²⁰. Не припинялось дезертирство солдатів у Придунайські землі і після закінчення війни. Так, у 1794 р. утекла за Дністер, після повстання, частина солдатів із Костянтинівського і Житомирського полків, Волинської бригади, усього понад 850 осіб. Агент російського генерального консула в Яссах П. Ренський, який спеціально займався розшуком і поверненням у Росію утікачів, повідомляв у листопаді 1799 р. про те, що “в Бессарабії по селах велика кількість утікачів російських солдатів”²¹. Значні втечі за дністровський кордон викликали стурбованість Молдавського уряду, який побоювався, щоб подібні втечі і повстання не призвели до подій “особливо тепер пануючих у Франції”²².

Одночасно найбільш помітним стає поява українських селян-утікачів за Дністром з часів закінчення війни 1787 - 1791 рр. й установавання російсько-турецького кордону по Дністру. Посилення втеч селян за Дністер з другої половини 90-х рр. XVIII ст. пояснюється значною мірою проведенням ревізії 1795 р., внаслідок якої за поміщиками виявилися записаними багато раніше вільних селян, а також виданням указу від 12 грудня 1796 р. про заборону вільного переходу селян у південні губернії країни. Не менш значними були втечі селян із Волинської губернії, звідки протягом 1795 - 1798 рр. із трьох повітів утекло до 16 тис. селян, із Подільської губернії лише у січні 1798 р. через дністровський кордон перейшло 112 осіб з родинами, а протягом 1795 - 1804 рр. понад 300 селян²³. Це викликало низку наказів російської адміністрації посилити охорону кордонів, щоб запобігти подальшим утечам селян. 20 січня 1798 р. новоросійський цивільний губернатор І. Селецький

змушений був визнати, що “хоча для припинення втеч я виконав все, що від мене залежало, однак доходять до мене відомості, що втечі цих людей не припиняються”. Розпочаті російськими дипломатичними представниками спроби повернути утікачів не призвели до успіхів, оскільки останні ховались “в татарських селах” Буджака. На допиті одного зі спійманих з’ясувалось, що утікачі, які ховались від виявлення, отримували наступні поради від місцевих жителів, щоб вони “по різних місцях не вештались та російського одягу не носили, а одягом ходили під виглядом молдаван і, як вони волосся підрізували”²⁴.

Часті були втечі селян у зимові місяці, коли Дністер замерзав і по його льоду було порівняно легко перебиратися на правий берег навіть з худобою. Важливо зазначити, що перехід кордону відбувався, як правило, не без допомоги молдавського населення, українських і російських селян, які раніше сюди утекли. На це вказують численні заяви губернаторів прикордонних губерній Російської імперії²⁵.

Для переходу кордону селяни часто об’єднувались у великі групи, запасалися усілякою зброєю і, навіть, вступали у справжні бої з прикордонниками. Так, в січні 1783 р. із села Бабащини Кам’янецького повіту утекло разом 64 особи і 7 родин із села Каналівки Ушицького повіту Подільської губернії. 7 лютого 1794 р. брацлавський губернатор Ф. Берхман повідомляв, що “вночі жителі села Бушинки спершу 30, а потім до 100 чоловік перейшли дністровський кордон”. По дорозі до них приєдналися “жителі села Конське, Сатин Кіріян з дружиною, малолітнім сином та двома дочками, із села Зозулян Ніца Деменшія з дружиною, сином та дочкою, і з усім своїм майном”. Військові жителі Олександрівського легкоконного полку, які намагались їх зупинити, утікачі побили “немилосердно й одному пробили голову, а коли побачили підмогу з солдатів, почали стріляти по них із рушниць та пістолетів”²⁶.

Цікаво зазначити, що селяни-утікачі під час переходу кордону часто користувались підтримкою бузьких і донських козаків, які несли по Дністру прикордонну службу²⁷.

Після прийняття урядовими властями спеціальних заходів на посилення охорони кордонів, подібні явища стали не частими, але

птечі селян у Задністров'я не припинялись. Їх прагнення позбавитися від кріпосної неволі переходом у малозаселені райони з менш жорстким кріпацтвом не можна було зупинити ніякими перепонами. Населення, яке розшукували російські представники, в офіційних документах мало виразну назву "російськопіддані, які зайшли в Туреччину і Молдавію". Наведемо декілька біографій подібних утікачів, що опинились в Придунайських землях наприкінці XVIII ст. Так, в українських землях Російської імперії народився Андрій Колесниченко, разом з батьком він у 1785 р. "рибалили на косі в селі Ган-Кишла", а потім з іншими рибалками на човнах попливли до Чорного моря і оселились в м. Стара Кілія. Іван Кравченко народився у 1799 р. за Дніпром, в якому селі "не пам'ятав". В 1810 р. він разом із батьками перейшли до Буджака. Український селянин-утікач Василь Бойченко народився в Київській губернії в селі Кирилівка "від батька тамтешнього жителя Петра і матері Єфросинії" у 1787 р. Вже у 1801 р. перейшов разом з дядьком у Молдавію, а потім в Бессарабію. Його однофамілець Яків Бойченко, кріпак генерала Стоянова із села Стойково Єлизаветградського повіту Херсонської губернії утік за Дністер у 1803 р. "Пішов прямо в Коланки, що поблизу Бендер, потім жив на Дунаї, у Вилковому, і займався рибним промислом". Онисим Губа, 25-ти років, із селян поміщика Андрія Марковича, народився в селі Погарщина Гадяцького повіту Полтавської губернії. В 1805 р. з батьком він був відправлений поміщиком для візницького промислу в Тирасполь. У Тирасполі батько Губи помер, а "він з бурлаками перейшов на цей бік Дністра, в Молдавію"²⁸.

У 1793 - 1795 рр. через розподіл і піднесення національно-визвольного руху в Польщі у Придунайських степах і Молдавії опинилось багато польських жовнірів, навербованих в українських губерніях Польщі. Російський генеральний консул в Яссах І. Северін повідомляв брацлавському військовому губернаторові у квітні 1793 р. про те, що за Дністром "із різних в минулому колишніх польських містечків перебігло близько трьох тисяч польських солдатів", яких розміщують "по різних місцях". Серед них, наприклад, були Василь Український і Никифор Орловський, які були серед відправлених до Росії вже згаданим корнетом Я. Белічем²⁹. Серед подібного роду утікачів були Козьма Абразенко, який народив-

ся в Польщі в 1769 р. “від батька Авраама, а матері Меланії”, в малолітстві батько завіз його у Буджак, де займався рибальством; Олександр Тимченко “із Польщі, села Кривого, селянин поміщика Єрміта”, утік у 1793 р.; Дмитро Мажура “із Польщі, села Кропото-ве”, утік у 1781 р. і Павло Пасечников із “села Мізін в Польщі”, селянин поміщика Раковщука, утік у 1796 р.; Максим Кулінковський і Іван Прохоровський, також поміщицькі селяни, утекли із Могилева-Подільського відповідно у 1781 і 1792 рр.³⁰

Від гноблення шляхти і переслідувань уніатів тікали не лише селяни, але і представники нижчого православного духовництва. У 90-х рр. XVIII ст. “з причин, що відбуваються у Польщі від поляків на православний народ ... гоніння і наvertання на унію..., відлучилися в Молдавію” в Ізмаїл православні священики Д. Чернявський, Т. Мізикович³¹.

У 90-ті рр. XVIII ст. стає помітним потік утікачів з західно-українських земель, приєднаних до складу Австрійської імперії. Після приєднання до Австрії Галичини і Буковини тут було повністю збережено поміщицьке землеволодіння, кріпосне право, уведено велику кількість нових податків, залишалося національно-релігійне гноблення, рекрутська повинність. Усе це призводило до масових втеч населення. Австрійський уряд намагався вжити рішучих заходів для припинення втеч українських селян із ново-приєднаних територій. Російський генеральний консул в Яссах І. Северін повідомляв, наприклад, 25 травня 1783 р., що зазначені розвідкою пересування австрійських військ у Галичині направлені, здебільшого, на закриття кордону, “щоб народ не тікав у ту-тешні князівства”³².

Етнографічні і лінгвістичні дослідження, що проводилися в Придунайських степах і Добруджі у другій половині XIX ст. зареєстрували серед місцевого українського населення значний відсоток вихідців із західноукраїнських земель, які з’явилися тут у другій половині XVIII - на початку XIX ст.³³ Серед таких “цесарських” вихідців були Іван Поліван, наприклад, у вересні 1807 р. розповідав, що “народився у Римській імперії”, із селян. У молоді роки перейшов з батьком австрійський кордон і залишився в Молдавії, “де знаходився у різних людей у слугуванні”. Майже аналогічна і біографія іншого “австрійського” вихідця - Козьми Ляха.

У 1800 р. він народився у Львові “від батька тамтешнього жителя”. Десяти років він поїхав разом з купцями в м. Ясси, а потім у Буджак³⁴.

На початку XIX ст. знову посилюлися переходи селян із забузької частини Херсонської губернії, що було пов’язане з придушенням великих селянських хвилювань 1802-1803 рр. Особливо збільшились втечі українського населення із західноукраїнських земель у 1805 р., коли Австрія для боротьби з Наполеоном оголосила масову мобілізацію. Як повідомляв у травні 1805 р. російський консул із Ясс, “через уведення в Буковині військової конскрипції втечі жителів зробились надто значними, так що за короткий час опілічують їх у Молдавії понад 1000 чоловік”. Для “затримання утікачів” австрійська влада різко посилила охорону кордону, однак утікачі “збираючись немалими партіями” вступали з військами в справжні бої”³⁵.

Зростання еміграції в цей період добре ілюструють дані записаних до списків Усть-Дунайського Буджацького козацького війська у 1807 р.: із 399 російських підданих, які знаходилися за Дністром і на Дунаї, 15,6% перейшли кордон між 1773 і 1792 рр., 9,7 % - у період з 1792 по 1797 рр. і 74,7% - протягом 1797 - 1807 рр.³⁶

Діти утікачів, які народились у турецьких володіннях отримали назву в російських документах “уродженці Турецьких областей”. До цієї категорії не входили задунайські запорожці, які не втратили зв’язків із Задунайською Січчю. Аналіз документів дає можливість стверджувати, що серед них була значна група українців. Так, наприклад, Трохим Забітюк народився в 1765 р. “в місті Аккерман від батька тамтешнього жителя Михайла, а матері Меланії Забітюків”, які померли ще в його малолітстві, а він “залишився в тому ж місті біля дядька Федора Забітюка” і займався разом з ним різними промислами. У 1769 р. народився “турецького володіння Бессарабської області в селі Вилковому” Василь Шпак, де проживав до 1824 р. і займався рибальством. У 1771 р. у селі Нерушай народився українець Федір Арнаут, а через три роки “колишнього турецького володіння, що тепер Бессарабська область поблизу міста Кілії в селищі Галілештах” від тамтешнього жителя Миколи народився Іван Логовенко. З цього ж села походив і Василь Артеменко 1774 р. народження³⁷.

Таким чином, наприкінці XVIII - початку XIX ст. у Придунайських землях зосередилась велика група українського населення не "козацького походження", а, здебільшого, з українських і російських селян-утікачів. Під час зазначеного періоду це населення брало участь у заселенні й освоєнні територій пониззя Дунаю і в процесі розселення вступало в тісні стосунки з різними групами українців, росіян, молдован, болгар та іншими жителями цих територій, впливаючи на їхній побут і культурні традиції.

Примітки:

1. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. В 12 т. Т. III: Акти про гайдамаків (1700-1768).* - К.: Унив. тип., 1876. - Ч. 3. - С. 103-104.

2. *Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі - АЗПІ).* - Ф. 69. - Оп. 1. - Спр. 27. - Арк. 213.

3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІА України в м. Києві).* - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 4938. - Арк. 2-3.

4. *Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна.* - К., 1999. - С. 178-180.

5. *Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 2: Донесения 1737-1738 гг. // Сборник военно-исторических материалов // Под ред. А. З. Мышлаевского. - С.Пб.: Воен. тип., 1899. - Вып. XI. - С. 408, 410, 411; Ставучанский поход: Документы 1739 г. // Там само / Под ред. Д. Ф. Масловского. - С.Пб., 1892. - Вып. II. - С. 6, 12, 14, 15, 18, 19, 43, 51; ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 4654. - Арк. 6 зв. - 7; Кочубинский А. А. Граф А. И. Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735-1739).* - Одесса, 1899. - С. 91.

6. *Кочубинский А. А. Граф А. И. Остерман и раздел Турции.* - С. 410.

7. *ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 1194. - Арк. 11.*

8. *Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 1: Донесения 1736-1737 гг. // Сборник военно-исторических материалов // Под ред. А. З. Мышлаевского. - С.Пб.: Воен. тип., 1897. - Вып. X. - С. 133, 147, 151; Всеподданейшие донесения гр. Миниха. Ч. 3: Донесения*

1739 года и генералитетские рассуждения // Там само// Под ред. А. З. Мышлаевского. - С.Пб.: Воен. тип., 1903. - Вып. XIII. - С. 231-232, 258-260; Ставучанский поход: Документы 1739 г. - С. 39; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. - С.178.

9. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 612. - Арк.3-4.

10. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков: В 2 ч. - Владимир: Типо-литогр. губерн. правл., 1903. - Ч. II. - С. 2076; ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 59. - Оп. 1. - Спр. 938. - Арк. 5, 23, 39.

11. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 51. - Оп. 1. - Спр. 1410. - Арк. 35-36.

12. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 - 1774 год. - С.Пб.: Тип. Э. Веймара, 1866. - Т. 1. - Прил.

13. Румянцев П. А. Сборник документов: В 3 т. - М., 1953. - Т. 1. - С. 488-489, 507-508; Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. Т. 4: 1781 -1782 гг. / Под. ред. Н.Ф. Дубровина. - С.Пб., 1889. - С. 419-422; Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 - 1774 год. - С.170; Т. 3. - 322. - С.72.

14. *Dokumente privind istoria Romaniei. Colectia eudoxiu de Hurmuzaki. In 2 v. Vol. 1: Raporte conculare Ruse (1770 - 1796).* - Bucuresti, 1962. - 70; АЗПРІ. - Ф. 69. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 28 зв.

15. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 1820. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 5-28.

16. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. Т. 3: 1779-1780 гг. / Под. ред. Н.Ф. Дубровина. - С.Пб., 1887. - С. 419; Т. 4: 1781-1782 гг. -С.Пб., 1889.-С. 419-422.

17. *Dokumente privind istoria Romaniei. Colectia eudoxiu de Hurmuzaki.* - Vol. 1. - P. 170, 174, 190, 200, 219, 224, 226, 232, 245, 261, 262; АЗПРІ. - Ф.69. - Оп. 1.-Спр. 12. - Арк. 76, 108 зв., 93-94, 133, 157, 156зв., 187; Спр. 23. - Арк. 8-41; Спр. 99. - Арк. 2-4.

18. Там само. - Спр. 99. - Арк. 1-9, 48, 57.

19. Там само. - Спр. 12. - Арк. 76; Стадницкий А. О войне при завоевании Молдавии и Бессарабии в 1787-1790 гг. секунд-майора М. Л. Раана. - Кишинев, 1892. - С. 18.

20. Петров А. Вторая русско-турецкая война в царствовании Екатерины II. В 2 т. Т. 2: 1789-1791. - С.Пб.: Тип. Голике, 1880. - С. 9; Бумаги кн. Г. А. Потемкина - Таврического. 1788 - 1789 гг. //

Сборник военно-исторических материалов / Под ред. Н. Ф. Дубровина. - С.Пб.: Воен. тип., 1894. - Вып. VII. - С. 235, 310; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: [Документы извлечены из Кубанского войскового архива]: В 4 т. Т. 2: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического и др. / Собраны и изданы И. И. Дмитренко. - С.Пб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов, 1896. - С. 83.

21. АЗПРІ. - Ф. 69. - Оп. 1. - Спр. 156. - Арк. 70; Спр. 272. - Арк. 106.

22. Там само. - Спр. 156. - Арк. 84.

23. Коциевский А. С. О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до ее присоединения к России // Записки Одесского археологического общества. - Одесса, 1960. - Т. 1 (34). - С. 359; Сироватська Н. А. Боротьба селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті ХІХ століття // Український історичний журнал. - 1966. - № 5. - С. 56.

24. АЗПРІ. - Ф. 69. - Оп. 1. - Спр. 200. - Арк. 48-49 зв.; Спр. 245. - Арк. 76; Спр. 246. - Арк. 250.

25. Там само. - Спр. 156. - Арк. 28, 35.

26. Там само. - Спр. 156. - Арк. 28.; Спр. 246. - Арк. 212-223.

27. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 445. - Оп. 1. - Спр. 33. - Арк. 71 зв.; Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. 14209. - Оп. 163 а. - Зв. 80. - Спр. 1, ч. 1. - Арк. 31.

28. ЦДІА України в м. Києві. - Ф. 245. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 343; ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 138 за 1824 р. - Арк. 75 зв.; Краснодарський краєвий державний архів (далі - ККДА). - Ф. 250. - Оп. 2. - Спр. 167. - Арк. 15, 21.

29. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. - К., 1882. - Вып. 1. - С. 120-121; АЗПРІ. - Ф. 69. - Оп. 1. - Спр. 99. - Арк. 1-2; Спр. 120. - Арк. 48.

30. ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 138 за 1824 р. - Арк. 29 зв.; РДВІА. - Ф. 14209. - Оп. 165. - Зв. 57. - Спр. 1, ч. 1. - Арк. 59 зв. - 60.

31. Лебединцев А. Г. Ханская Украина. - Одесса: Славянск, 1913. - С. 17, 19, 21.

32. Косачевская Е. М. Антифеодальная борьба украинского крестьянства восточной Галиции в первой половине ХІХ в. // Ученые записки Ленинградского госуниверситета. - № 270: Серия исто-

рических наук. - Л., 1959. - С. 154; АЗПРІ. - Ф. 69. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 78-78 зв.

33. Берг Л. Бессарабия. Страна - люди - хозяйство. - Петроград, 1918. - С. 107; Защук А. Статистика и этнография Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1863. - Т. V, отд. 1. - С. 505; Сергиевский М. В. Молдово-славянские этюды. - М., 1959. - С. 76-77.

34. ККДА. - Ф. 250. - Оп. 2. - Спр. 151. - Арк. 149 - 150; Національний архів Республіки Молдова. - Ф. 5. - Оп. 2. - Спр. 733. - Арк. 10 зв.

35. Коциевский А. С. Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII - первой четверти XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М., 1962. - Т. V. - С. 238-243; ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 249. - Спр. 205. - Арк. 37 зв.

36. ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 190. - Спр. 138 за 1824 р. - Арк. 6-9.

37. Там само. - Арк. 8 зв., 29-31 зв., 91, 92.

Ващенко В.П.

ПІДПРИЄМЦІ У ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ОДЕСИ ДОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ*

В останні роки історики стали більше уваги приділяти становленню і розвитку підприємництва у промисловості, сільському господарстві, торгівлі та на транспорті України XVIII - початку XX століть. Вивчали ці питання і дослідники історії України кінця XVIII - XIX ст. Ними було розглянуто питання про розвиток окремих галузей економіки у регіоні, проаналізовано правові та економічні умови становлення і розгортання підприємництва на території краю, перш за все у містах.

Окремі відомості про розвиток підприємництва у найкрупнішому місті краю - Одесі у роботах А. Скальковського, М. Слабченка, І. Гуржія, О. Дружиніної, О. Гуржія, З. Першиної, П. Герлігі та авторів цих рядків. Але систематично це питання все ще вивчено недостатньо.

* Підготовлено до друку Т. Г. Гончаруком за чернетковими записами з урахуванням редакційних поправок.

У Російській імперії царизмом в другій половині XVIII - першій половині XIX ст. було прийнято ряд актів, які розширювали можливості представників різних груп населення займатись підприємництвом. Розклад і криза феодально-кріпосницької системи також діяла в цьому ж напрямку.

В Одесі крім загальних для всієї країни факторів, що сприяли зародженню, становленню і розвитку підприємництва діяли й деякі місцеві прискорювачі цього процесу. Царські укази вводили деякі пільги для населення, у тому числі при занятті у сфері економіки. Південь України розвивався в умовах неухильного зростання ролі у зовнішній торгівлі чорноморсько-азовських портів, провідну роль серед яких відігравала Одеса. Завдяки цьому і розширенню внутрішньої торгівлі у місті нагромаджувалися капітали, частина яких могла направлятись і у сферу промисловості. Сприяли розвитку підприємництва швидке зростання населення міста, серед якого було багато селян-втікачів, переселенців з різних місць країни, в тому числі й самовільних, козаків, а також вихідців з інших країн. Серед тих, хто оселився в Одесі, було немало сміливих, енергійних, ініціативних людей. Ці якості у декого із переселенців відігравали інколи визначальну роль у прийнятті рішення про переселення на Південь України і реалізації його у пошуках умов для кращого життя. В нових умовах дехто з носіїв таких рис включались у підприємницьку діяльність. Окремі з них мали досвід занять підприємництвом у місцях попереднього проживання чи мали уявлення про такі заняття. Сприятливим для підприємництва було і ліберальне правління в Одесі А.Рішельє, М.Воронцова і О.Строганова, котрі підтримували впровадження на Півдні України деяких рис розвитку економіки західноєвропейських країн. Все це обумовило широкий розвиток в Одесі багатьох галузей промисловості в різних її формах.

З кінця XVIII ст. у місті засновуються перші більш-менш помітні заклади харчової промисловості, в яких перероблялася сільськогосподарська продукція і вироблялись продукти харчування для споживачів, чисельність яких надзвичайно швидко зростала. Неухильно зростала до впровадження у виробництво парових двигунів кількість млинів-вітряків, які засновувались представниками різних станів. А.Скальковський писав, що у 1795 р. за-

вели навколо міста млини брати Кириякови, Де-Волан, Шостак, граф Потоцький та інші. Отже, 4 чи 5 млинів належали дворянам. У 1797 р. в Одесі було зафіксовано 8 млинів, 6 вітряків і 2 так звані земляних млинів, які приводилися у дію кінською силою. Якщо всі млини, які діяли у 1795 р. продовжували працювати, то не менш 50 % їх належали дворянам. Але надалі більшу активність у заснуванні млинів проявляли купці і міщани, що підтверджує звернення городян до Одеського будівельного комітету з проханням про відведення ділянок землі для заснування млинів. Протягом січня-липня 1811 р. надійшли звернення від 7-ми осіб, 4-х купців і 3-х міщан. Побудувати млини хотіли купці Гнат Цани, Кузьма Воробйов, Є. Тимошенко і Федір Повижніков. Кузьма Воробйов писав, що вже років 6 мав млин, продав його і хоче збудувати новий. Клопотались про ділянки для побудови млинів міщани Микита Бандуренко, Дмитро Брижайло та Іван Білий¹.

Вітряні млини приваблювали власників напевно тим, що прибуток від підприємництва міг становити близько 50% основного капіталу. Комерційний суд у 1832 р. оцінив дерев'яний вітряний млин міщанина Максима Бочка у 800 рублів. І вважав, що він приносив прибутку за рік 400 рублів асигнаціями². Кількість вітряних млинів у місті швидко зростала. У 1803 р. їх було 23, а в 1828 р. - 146. Зростало і число підприємців, котрі займались млинарством, хоча за чисельністю вони поступалися кількості млинів, оскільки окремі власники могли мати їх декілька. У 1832 р. Одеський міський магістрат видав купцю Івану Кондратьєву оціночне свідоцтво на будинок і 3 млини³.

З кінця 40-х -50-х років XIX ст. панівне становище у борошномельній промисловості займають купці-власники парових млинів. Перше таке підприємство було збудоване французьким підданим Ж.Гомом в 1848 - 1850 рр. (його називали також представником паризької борошномельної фірми). Незабаром в 1852 р., граф Лев Потоцький і впливові одеські купці Абрам Рафалович, Яків Кортаці і Яків Перкін звернулись до градоначальника з проханням дозволити заснувати акціонерну кампанію для будівництва парового млина. Проект статуту кампанії показує, що капітал її мав становити 126 тис. рублів, який внесуть акціонери. Передбачався випуск 210 акцій вартістю 600 рублів кожна⁴. Звернення до градо-

начальника свідчить про збереження інтересу дворян до підприємництва у борошномельному виробництві і, що особливо важливо, про прагнення впливових купців, які нагромадили капітали у зовнішній торгівлі, направити частину їх у промисловість. Другий паровий млин було збудовано в Одесі в 1857-1858 рр. Семеном Яхненком, представником однієї з родин перших цукрозаводчиків в Україні, колишнім директором Городище-Палієвського заводу. А в 1859 р. Центральний статистичний комітет у відомості про фабрики і заводи в Росії показав в Одесі 4 парових млини з найманими робітниками. У наступному році за відомостями цієї установи їх було 6 з 111 робітниками. Детальний опис парових млинів які діяли у 1859 р. свідчить, що вони належали вже згаданим Ж. Гому і С. Яхненку, а також купцю Михайлу Гладкову і купецьким синам Карпу і Михайлу Руських.

Млини С. Яхненко і Ж. Гома набагато переважали інші млини міста. Підприємство першого працювало у п'ятиповерховому будинку і мало 2 парові машини кожен у 40 кінських сил і 3 паровичка. Протягом 1859 року 43 майстри і вільнонаймані робітники виготовили 455 тис. пудів борошна і висівок. Це в десять разів перевершило обсяг продукції на млині Карла і Михайла Руських (45 тис. пудів). Вшестеро перевершив кількість продукції підприємства братів Руських обсяг виробленого борошна на борошномельному заводі Ж. Гома (274 тис. пудів). Загалом на млинах С. Яхненка і Ж. Гома протягом 1859 р. було виготовлено 731 тис. пудів борошна і висівок на 900 тис. рублів, що становило майже 82% продукції парових млинів міста, на цих борошномельних заводах було зайнято 86% робітників парових млинів Одеси. Певна роль у виробництві борошна дозволяла, як відзначав один сучасник, власникам цих млинів контролювати ціни на цей товар у місті.

С. Яхненко прагнув істотно розширити свою підприємницьку діяльність. В 1861 р. він клопотав про дозвіл побудувати паровий млин у Кишиневі. Він же був одним із засновників товариства Одесько-дністровського водопроводу. Підприємець відіграв активну роль і у збиранні коштів у фонд народної освіти, який покликаний був сприяти загальній початковій освіті. Впливовий підприємець і авторитетна у місті людина С. Яхненко обіймав у 1860-1867 рр. посаду міського голови⁵.

У місті, в якому швидко зростало населення, до якого багато людей приходило на заробітки чи прибувало з транспортними засобами, збільшувалося число покупців продуктів харчування. Попит на них задовольнявся в першу чергу ремісниками-пекарями, булочниками тощо. В перші роки розбудови міста їх, напевно було мало. Деякі дослідники, наприклад О.І. Дружиніна, повторюють твердження про те, що градоначальник Одеси А.Е. Рішельє змушений був виписати булочників з Марселя, оскільки їх не було у місті⁶. Гадаю, що цей крок був обумовлений прагненням мати звичні для А.Е.Рішельє хлібопродукти, а місцеві булочники в Одесі вже були. У травні 1808 р. Одеська реміснича управа рапортувала міському магістрату, що отримала від майстрів-харчевників клопотання про виділення їх в окремий цех. Вони входили в цех булочників. Останніх було 21 майстер⁷. У 1836 р. в цехах хлібників і булочників налічувалося: майстрів 103, підмайстрів 98 та учнів 33. В одній таблиці про число ремісників в Одесі у 1858 р. показано хлібників і булочників майстрів 54, підмайстрів 176, кондитерів 11 і 12. Ремісники та дрібні товаровиробники інколи мали невеликі майстерні, які перетворювалися у хлібопекарні типу простої капіталістичної кооперації чи мануфактури. В кінці 50-х років серед 62 закладів міста, в яких випікався хліб та інші хлібопродукти, були й такі (Дур'яна та ін.), в яких товарів виготовлялось на суму до 60 тис. рублів сріблом. У вересні 1859 р. в Одесі почало працювати підприємство, яке називалось "Механічна пекарня і паровий млин Буковецького і К^о". До кінця року на ньому випекли 75000 булок⁸.

З борошномельними підприємствами були зв'язані заклади по виготовленню макаронів і галет. Інколи виготовлення цих продуктів організовували власники млинів, частіше це здійснювали підприємці у спеціалізованих закладах. На розширення виробництва макаронів можливо вплинуло зростання попиту населення, особливо тих його груп, для яких цей продукт був традиційною їжею у країнах попереднього проживання їх чи їхніх батьків. Попит спостерігався і з боку екіпажів іноземних суден, які чимдалі все більше відвідували Одеський порт. Для екіпажів суден закуповували також галети.

Перший заклад для виготовлення макаронів було зафіксовано в місті у 1797 р. У 1803 р., в час прибуття до Одеси А.Рішельє, вва-

жали, що у місті фабрик макаронних налічувалося 2. У відомості, яка була надіслана за вимогою міністра внутрішніх справ, відзначалось, що протягом 3-4 років роботи на них не проводились. Надалі кількість закладів по виготовленню макаронів в Одесі зростала, хоча при відсутності попиту на цю продукцію, відсутності майстрів й необхідних коштів у власників, в окремі роки (1811, 1822) макаронні заклади у документах не згадувалися. Правда, у них щодо таких дрібних закладів часто зустрічалися протиріччя. В одних документах за 1828 р. згадки про макаронні заклади відсутні. А в інших - у місті, того ж року, показано 4 заклади, в яких було виготовлено 4 тис. пудів макаронів. За 1848 р. є дані про роботу 5 макаронних закладів та їх продукцію на 23 тис. рублів сріблом. У списку до відомості про промислові заклади у 1851 р. наводяться прізвища 7 власників "фабрик" по виготовленню макаронів: іноземця Йосипа Розеті, сардинського підданого Джузеппе Сандака, французької підданої Терезії Жульєн, сардинського підданого Джовані Косто, турецько-підданого Михайла Михалокі, підданого Греції Дмитра Барба і купчихи Кондерії Момужи. А в описі одеських підприємств в 1859 р. є більш детальні дані про заклади з виготовлення макаронів, в тому числі і тих, які належали вищеназваним власникам⁹. Це "фабрики" купчихи Терезії Жульєн, котрій в різних частинах міста належали 2 таких підприємства. На першому 49 робітниками було виготовлено макаронів 14 тисяч пудів на 48 тис. рублів і галет 16 тис. пудів на 48 тис. рублів. У другому закладі 21 робітник виготовили продукції 9, 2. Тис. пудів на 25 тис. рублів. У невеличкому закладі купчихи К.Момужи 6 робітників виготовили 3.5. тис. пудів макаронів на суму до 8 тис. рублів. У закладі Джовані Косто вільнонайманих робітників було 9, вони виготовили 4.5 тис. пудів макаронів на 11 тис. рублів. На "фабриці" вдови сардинського підданого Євдолії Сандак (можливо вдова згадуваного у 1851 р. Джузеппе Сандака) 4 робітники виготовили 12 тис. пудів цього продукту на 2 рублів. У закладі Михайла Михалалокі 5 робітників виготовили лише 530 пудів макаронів на 1,2 тис. рублів. Серед власників підприємств у 1859 р. Йосип Розеті і Дмитро Барб не згадуються. Але названі прізвища власників, які відсутні у списку 1851 р. згідно з відомостями 1859 р. найбільше макаронів було виготовлено на борошномельній і макаронній фаб-

риці купця Михайла Гладкова: 40 тис. пудів на 105 тис. рублів. На підприємстві, як вже вказувалося вище діяла парова машина. Діяльність закладу Михайла Косто характеризується показниками: 4,7 тис. пудів макаронів на 11, 9 тис. рублів, робітників 15 чоловік, майстер - сам господар.

Отже, у 1859 р. домінуюче становище у виробництві макаронів в Одесі займав Михайло Гладков, на підприємстві якого було виготовлено 51% макаронів, які надійшли у продаж з усіх закладів міста¹⁰.

У перші десятиріччя Одеси в ній помітне місце займали й ті, хто здійснював переробку і реалізацію продуктів тваринництва. У місті зростало число м'ясників. За підрахунками А.Скальковського в Одесі у 1837 р. м'ясників (без євреїв) було майстрів 54 і підмайстрів 50. А в 1857 р. м'ясників всіх національностей було 64 майстри і 98 підмайстрів.

М'ясо продавали у різних частинах міста великими кусками, які називалися баликами. Вони йшло також на виготовлення солонини. Яку споживали в зимовий період чи під час рейсів суден. Обрізки м'яса, частину жиру, кістки тварин використовувалися для виготовлення сала. Воно застосовувалось як технічне мастило. В такій якості якась частка його йшла на зовнішній ринок, що підвищувало попит на цей товар в Одесі. Кількість худоби, яка забивалася у місті, а також маса м'яса для харчування і сировини для салотопень неухильно зростала. Протягом 1857 року було забито 19 тис. штук рогатої худоби і понад 30 тис. овець; в 1858 р. - 21 тис., в 1860 р. - 22 тис. і в 1861 р. - 23 тис. волів і корів¹¹. Під впливом цього зростало не лише число м'ясників, а й інших працівників, які були пов'язані з салотопнями. Заснування такого закладу не вимагало великих коштів, оскільки могли використовуватись примітивні пічки, котли та діжки для продукції. Для збереження останньої не завжди навіть будували сарай чи навіс. Ті, у кого заклади розвивались успішно, мали кошти, розвивали щоб більш масивну діяльність. Інколи вони закуповували рогату худобу і овець для вигодування їх на пасовиськах, що здешевлювало сировину і давало їй кількість необхідну для розширення виробництва. У документах, в яких фіксувалась кількість підприємств в перші десятиріччя XIX ст. салгани були серед найбільших

підприємств Одеси. Можливо, це пов'язано не лише з тим, що вони необхідні були для переробки продукції тваринництва, що сало продавалося на внутрішньому і зовнішньому ринках у якості технічного мастила і використовувалося для виготовлення мила і свічок, а й з тим, що діяли вони, як правило, на відкритих майданчиках і обов'язково попадали на очі тих, хто збирав відомості про промислові підприємства. У 1811 р. у місті було нараховане 15 підприємств, у тому числі 6 салотопень, у 1817 р. - відповідно 14 і 6, 1828 р. - 19 і 7. Надалі в окремі роки кількість салганів могла збільшуватись або зменшуватись, але вони, як правило, були щороку серед діючих підприємств. У кінці 50-х рр. салотопень в Одесі працювало у 1857 р. - 4, у 1859 - 5 і в 1860 -5, числом робітників відповідно 57, 56 і 65. За вартістю продукції (відповідно 182 тис., 152 тис. і 233 тис. рублів) салотопні займали 4-6 місце, а за числом робітників 6, 9 і 9 серед підприємств, які враховували статистичні органи міста і Росії¹². Дослідники відзначали, що в останні дореформені роки у зв'язку з падінням попиту на сало у зарубіжних країнах під впливом використання інших мастил, його виробництво у місті загальмувалось. А.Шмідт також визнавав, що при дорожнечі робочих рук промисловці намагаються знизити собівартість продукції, наймаючи якомога менше робітників. У зв'язку з цим він писав, що салгани відрізняються надзвичайно малою кількістю робочих рук.

Серед власників салотопень були представники різних станів. Можливість оперативно вкласти капітал для придбання сировини обумовлювала провідні позиції у салотопінні переважно купців. У 1817 р. серед власників салотопень було 5 купців і одна міщанка. У 1859 р. салотопнями володіли 3 купці, один купецький син і один державний селянин з Курської губернії. Найбільшими у 1817 р. були салотопні купців Фоми Константинова і Федора Бірюкова (23 і 21 робітник, продукції 8 тис. і 7 тис. пудів, що разом складало 65% продукції салганів міста). У 1859 р. найбільшими салотопнями були підприємства купця Санценбахера Карла (16 робітників, перероблено сировини на 76 тис. рублів), державного селянина Подонідаєва Василя (17 робітників, перероблено сировини на 109 тис. рублів), спадкоємця одеського купця Єршова Дмитра (15 робітників, перероблено сировини на 81 тис. рублів). Серед салото-

пень Одеси були й такі, що входили до найбільш відомих в Росії. До списку таких підприємств країни у 1863 р. було включено 2 салотопні Бірюкова.

Інколи власники салотопень виготовляли свічки і мило або одночасно з салганами володіли свічними і миловарними заводами. До діяльності підприємств по переробці продукції тваринництва, як і раніше, проявляли зацікавленість торговці м'ясом. А. Скальковський писав, що купець Санцебахер - один з найбільш відомих м'ясоторговців Одеси, скориставшись своїми можливостями влаштував чудовий мильний і свічний завод, на якому вироблялось продукції на суму понад 20 тис. рублів сріблом. В документах за 1859 р. згадується ще власник свічного і мильного закладу купець Вільгельм Санцебахер.

Підводячі підсумки, слід відзначити, що виробництво харчових продуктів займало вагоме місце у промисловості Одеси першої половини XIX ст. У харчовій промисловості оберталися значні кошти, відомі одеські підприємці охоче вкладали свої капітали у цю галузь і, вочевидь, мали від того значні прибутки. Таким чином, поруч із зовнішньою торгівлею, приватним та казенним будівництвом та деякими іншими сферами економічної діяльності, харчова промисловість була важливим джерелом нагромадження капіталу у підприємницькому прошарку Одеси дореформеного періоду.

Примітки:

1. Скальковский А. *Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1795-1823.* - Одесса, 1837. - С.49; Державний архів Одеської області (далі ДАОО). - Ф.4. - Оп.1. - Спр. 1740. - Арк. 23, 35, 45-47, 99-101, 129, 210, 222-231.

2. *Одесский вестник* - 1832. - №38.

3. *Там само.* - №28.

4. Відомостей про реалізацію цього проекту у автора немає.

5. Російський державний історичний архів (далі РГІА). - Ф.18. - Оп.2. - Спр.1719. - Арк. 27,78; РГІА. - Ф.18. - Оп.2. - Спр.1770. - Арк. 136; ДАОО. - Ф.3. - Оп.1. - Спр.70. - Арк.7-11; Де-Рибас А. М. *Старая Одесса.* - Одесса, 1990. - С.272; Жуков В.И. *Города Бессарабии. 1812-1861.* - Одесса, 1964. - С.127.

6. Дружинина Е.И. *Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг.* - М., 1981. - С.162.

7. ДАОО, -Ф. 17. -Оп.3. -Спр. 237. -Арк. 1.; ДАОО, -Ф. 270. -Оп.1. -Спр.117. -Арк.1-3.

8. ДАОО, -Ф. 3. -Оп.1. -Спр.54. -Арк. 134,135, 140.; ДАОО, -Ф. 3. -Оп.1. -Спр.70. -Арк.10.

9. Смольянинов К. *История Одессы* // ЗООИД.-1853. -Т.3. -С. 363.; ДАОО. -Ф.1. -Оп.249. -Спр.2. -Арк.43; РГИА. -Ф.1290. -Оп.1. -Спр.1. -Арк.9; РГИА. -Ф.560. -Оп.38. -Спр.283. -Арк.60-61; ДАОО. -Ф.2. -Оп.1.-спр.384. -Арк.4; ДАОО. -Ф.3. -Оп.1. -Спр. 70. -Арк.12-24.

10. Там само.

11. Скальковский А. *Взгляд на состояние Новороссийского края и Бессарабии в 1862 г.* // *Новороссийский календарь на 1867 г.* -Одесса, 1866. -С.69; Скальковский А. *Торговля скотом и маслом на одесских рынках продовольствия* // *Труды Одесского статистического комитета.* -Вып. IV. -Одесса, 1870. -С. 119, 120.

12. Російський державний історичний архів (далі РДІА). -Ф.1290. -Оп.1. -Спр.1. -Арк. 9-11; РДІА. -Ф.18. -Оп.2. -Спр.222. -Арк. 59,60; РДІА. -Ф.18. -Оп.1. -Спр.128. -Арк. 29,30; ДАОО. -Ф.3. -Оп.1. -Спр.70. -Арк. 31-45.

Синявська О.О.

УЧАСТЬ О.І.МАРКЕВИЧА У РОБОТІ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ у II половині XIX — на початку XXст.

Серед вчених-істориків України II половини XIX - початку XX ст. однією з найвідоміших є постать професора Новоросійського університету О.І.Маркевича (1847-1903). Історик, археограф, краєзнавець, літератор і публіцист, він найпродуктивнішу частину свого життя присвятив служінню історичній науці. Одним із аспектів його діяльності була плідна співпраця в наукових історичних товариствах.

У II половині XIX - на початку XX ст. наукові товариства відігравали вирішальну роль у процесі накопичення та збереження інтелектуального потенціалу української нації. Вони стали єдиною можливою формою організації розумової праці, її апробації та поширення серед освічених кіл українського суспільства в умовах

утисків та репресій, з одного боку, і відсутності національно орієнтованих культурних та наукових інституцій, з другого. Головна мета історичних товариств в Наддніпрянській Україні полягала у вивченні, збереженні та популяризації історичних знань шляхом публікацій та влаштування публічних виступів.

Значну роль у розвитку історичних знань відігравало Одеське товариство історії та старожитностей. До сфери наукових інтересів товариства відносилося широке коло проблем з історії, археології, історичної географії, етнографії. Хронологічний та географічний діапазони вивчення проблем охоплювали майже всі історичні періоди на території України. Серед активних членів товариства були відомі науковці А.О.Скальковський, О.О.Кочубинський, В.М.Юргевич, П.К.Брун та ін. Обраний у 1887 р. до складу товариства О.І.Маркевич став одним із найактивніших його членів. Майже на кожному засіданні він робив повідомлення та доповіді, що торкалися різноманітних проблем історії Новоросійського краю, Бессарабії та Криму. У вересні 1894 р. О.І.Маркевича обрано членом видавничого комітету товариства, а в квітні 1899 р. він взяв на себе обов'язки секретаря¹. О.І.Маркевич контролював всю зовнішню діяльність товариства: листувався та проводив обмін виданнями з іншими науковими товариствами, складав плани засідань. Саме з часу його перебування на посаді секретаря, починають регулярно виходити протоколи засідань, він складав фундаментальні звіти товариства, які за змістом та обсягом нагадували наукові роботи.

Періодичним друкованим органом Одеського товариства історії та старожитностей стали "Записки", на шпальтах яких знаходили відображення результати досліджень членів товариства з історії заселення та розвитку Півдня України, історії запорозького козацтва, археологічні та етнографічні матеріали.

За роки свого членства в Одеському товаристві історії та старожитностей (1887-1903 роки) О.І.Маркевич у "Записках" опублікував більше 60 матеріалів, серед яких - історичні дослідження, роботи біографічного характеру, публікації документів. Серед історичних робіт найбільший інтерес представляють праця "Город Качибей или Гаджибей - предшественник Одессы"², в якій він дослідив історичний розвиток попередників Одеси з XV ст. до кінця

XVIII ст., та невеликі за обсягом, але змістовні публікації О.І.Маркевича “Предположение о созыве Комиссии для составления нового уложения” і “Список со статейного списка подьячего В.Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных переговоров”³.

На сторінках “Записок” О.І.Маркевичем надруковано багато археографічних публікацій, численні документи відносилися безпосередньо до історії Одеси: “Документы, относящиеся к истории Одессы”, “Суворов и Новороссийский край” тощо⁴. Значну історичну цінність мають роботи вченого біографічного характеру: замітки, присвячені життю відомих політичних та культурних діячів Півдня України, некрологи членів Одеського товариства історії та старожитностей А.О.Скальковського, П.О.Юрченка, І.І.Куріса, М.О.Новосельцева, М.Ф.Красносельцева, В.М.Ястребова та ін.

Значними успіхами відзначалася діяльність Одеського товариства історії і старожитностей в охороні пам’ятників історії і культури. У підпорядкуванні товариству знаходилися Аккерманська і Судакська фортеці, із членів товариства створювалися спеціальні комісії, які займалися описом та керували реставраційними роботами. Як секретар товариства О.І.Маркевич також входив до складу цих комісій. У квітні 1898 р. була створена комісія у складі членів товариства О.О.Кочубинського, А.В.Лонгінова, О.І.Маркевича для перевірки меж та опису стану Судакської фортеці. Результатом роботи комісії була доповідь “Описание настоящего состояния Судакской крепости и заключение комиссии о мерах, необходимых для ее поддержания”⁵, в якій члени комісії наголошували на необхідності реставраційних робіт у фортеці для збереження її як історичної пам’ятки. Влітку 1901 р. О.І.Маркевич та О.О.Кочубинський за дорученням товариства здійснили поїздку для огляду залишків Хотинської фортеці. У результаті доповіді О.І.Маркевича про стан фортеці, правління товариства вирішило прийняти Хотинську фортецю у своє підпорядкування та забезпечити охорону проти руйнування цієї визначної історичної пам’ятки XVII ст.⁶

З кінця 90-х років XIX ст., крім краєзнавчих досліджень, історичних розвідок, біографічних матеріалів та публікацій документів, надрукованих О.І.Маркевичем, в “Записках” з’явилися підготовлені ним матеріали, в яких висвітлювалася діяльність товариства. Найбільшу цінність серед них мав складений ним док-

відний звіт про склад товариства з часу його заснування і до початку ХХ ст.: голови, секретарі, члени видавничого комітету, почесні і дійсні члени товариства - все це відображено в роботі вченого, яка внаслідок була видана окремою брошурою⁷.

Разом з професорами Новоросійського університету О.С.Трачевським, Ф.І.Успенським, О.О.Кочубинським, О.І.Киричником, Г.І.Перетятковським, О.І.Маркевич став ініціатором створення та незмінним членом правління одного із провідних центрів розвитку історичної науки в південному регіоні України - Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Товариство організаційно оформилося у лютому 1889 р., до середини 90-х років встановило контакти з-понад 100 науковими товариствами та організаціями.

Наукова діяльність членів Історико-філологічного товариства виявлялася у підготовці та читанні рефератів і повідомлень на засіданнях, у публікації наукових досліджень. Свою роботу товариство будувало, виходячи, головним чином, з наукових інтересів його членів.

Одним із провідних напрямків наукової діяльності товариства стало висвітлення проблем історії Новоросійського краю. У квітні 1899 р. за проектом дійсного члена товариства Х.П.Ящуржинського затверджено "Програму етнографічних досліджень в Новоросії, Бессарабії і Криму". За цією програмою О.І.Маркевич досліджував етнічний склад Півдня України; питання етносоціальної характеристики селянського стану Південно-Західної та Південної України досліджували Ф.І.Леонтович та І.А.Линниченко, менталітет українського та російського селянства вивчали А.І.Алмазов та Х.П.Ящуржинський, фольклор та його відображення в слов'янській та давньоруській писемності - В.М.Мочульський⁸.

Загалом О.І.Маркевич свою діяльність в Історико-філологічному товаристві зосередив на висвітленні питань з історії України. Він підготував та прочитав на засіданнях товариства 14 рефератів. Реферат "О работах по истории Южной Руси" присвячений історії вивчення південного регіону; передісторію Одеси вчений висвітлював у доповіді "Описание Хаджибея"; історію заселення Слобідської України - в рефераті "О принадлежащих графу М.М.Толстому документах"⁹.

Велике громадсько-політичне значення мали урочисті ювілеї, актові засідання, присвячені пам'яті видатних діячів літератури і мистецтва, що проводилися Історико-філологічним товариством. О.І.Маркевич став одним із організаторів відкритих засідань товариства у зв'язку зі 100-річчям з дня народження О.С.Пушкіна, ювілеями І.А.Крилова, О.С.Грибоедова, В.А.Жуковського та постійним учасником влаштованих товариством публічних лекцій як з літератури, так і з питань історії. В 1898-1899 роках він брав участь у підготовці і проведенні Пушкінських днів в Одесі, виступав в Актівій залі університету з доповіддю "Пушкин и Новороссийский край". У 1902 р. на об'єднаному засіданні університету і товариства вчений оголошував промови "Гоголь в Одессе" та "В.А.Жуковский в его отношении к писателям и артистам"¹⁰.

На початку 90-х років XIX ст. О.І.Маркевич вже був відомим авторитетним вченим у науковому світі: його обрано до складу багатьох історичних товариств, він підтримував зв'язок з багатьма українськими науковцями, зокрема, істориками В.Б.Антоновичем, М.С.Грушевським, В.С.Іконниковим, М.І.Петровим.

У вересні 1889 р. О.І.Маркевича обрано дійсним членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії¹¹. Засноване ще в 1872 р. Церковно-археологічне товариство зробило вагомий внесок у вивчення та збереження історико-культурної спадщини України. Товариство знаходилося під патронатом київського митрополита, до його складу входили не тільки представники духовенства, але й відомі вчені - В.Б.Антонович, М.П.Дашкевич, В.С.Іконников, Д.І.Багалій, П.Г.Лебединцев. З 1882 р. незмінним секретарем та завідуючим музеєм товариства був історик української літератури, професор Київської духовної академії М.І.Петров. О.І.Маркевич був особисто знайомий з М.І.Петровим, високо оцінював його українознавчі праці, зокрема, "Очерки истории украинской литературы"¹². В 1887 р. М.І.Петров за підтримкою В.Б.Антоновича допоміг О.І.Маркевичу влаштувати екскурсію для групи студентів Новоросійського університету по музеям Києва та був їх гідом¹³.

Діяльність Церковно-археологічного товариства тісно пов'язувалася з діяльністю створеного ним музею, оскільки один із головних напрямків роботи товариства передбачав збирання та система-

тизацію рукописів, стародруків, гравюр та інших історичних пам'яток. О.І.Маркевич зробив свій внесок у поповнення колекції музею, подарувавши товариству рідкісну ікону святителя Афанасія Лубенського та відбиток печатки Подільського губернського шляхетського депутатського зібрання початку XIX ст.¹⁴

У 80-90-х роках XIX ст. одним із найдіяльніших наукових товариств в Україні було Історичне товариство Нестора-Літописця. Засноване в 1873 р. стараннями київських науковців, товариство займалося дослідженнями археології й історії України та розробкою питань з історії українського і російського права, церкви, літератури. Наукова діяльність товариства виявлялася в проведенні засідань, на яких оголошувалися доповіді та реферати, у влаштуванні публічних лекцій, участі в підготовці та проведенні Археологічних з'їздів. До складу товариства входили українські вчені, викладачі Київського, Харківського, Новоросійського університетів: В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, В. С. Іконников, М. І. Петров, О. О. Андрієвський, О. О. Кочубинський, М. Ф. Красносельцев, Ф. І. Успенський, Д. І. Багалій. У лютому 1892 р. дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця обрано О.І.Маркевича¹⁵. Оскільки вчений не мав змоги брати безпосередню участь в засіданнях, він постійно поповнював бібліотеку товариства, пересилаючи до Києва свої історичні праці і наукову періодику, зокрема, "Записки Одесского общества истории и древностей" та "Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете".

Наприкінці 90-х років XIX ст. О.І.Маркевич починає співпрацювати з Науковим товариством ім.Т.Г.Шевченка. Засноване в 1873 р. у Львові спершу як літературне, в 1893 р. заходами В.Б.Антоновича, О.Я.Кониського товариство реорганізоване в наукове, у ньому створено три секції - філологічну, історико-філософську та математично-природничу. Особливе значення мав переїзд до Львова у 1894 р. М.С.Грушевського, який з 1897 р. до 1913 р. очолював товариство. Під його головуванням Наукове товариство ім.Т.Г.Шевченка фактично розбудовувалося у Всеукраїнську Академію наук. Важливим організаційним здобутком товариства в період керівництва М. С. Грушевського стало запровадження у 1899 р. інституту дійсних членів як основи товариства. Від самого

початку М.С.Грушевський намагався об'єднати українських вчених з обох боків кордону, для чого до співпраці запрошувалися як галицькі вчені, так і науковці з Наддніпрянської України.

Великого розмаху набули видання Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, серед них провідне місце належало "Запискам", які з 1897 р. стали органом історико-філософської та філологічної секції. Тут друкувалися наукові розвідки з усіх галузей українознавства - археології, історії, етнографії, історії літератури, філології. У "Записках Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка" публікували свої праці М.С.Грушевський, А.Г.Кримський, Д.І.Багалій, В.Б.Антонович, І.С.Нечуй-Левицький, І.Я.Франко та інші українські вчені. З 1897 р. на шпальтах "Записок Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка" за пропозицією М.С.Грушевського почав друкуватися і О.І.Маркевич.

Знайомство О.І.Маркевича з М.С.Грушевським відбулося в Києві у 1891 р., в 1895 р. продовжилося у Львові. О.І.Маркевич зацікавився роботою Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка, стежив за його виданнями, які пересилав йому М.С.Грушевський через Новоросійський університет та І.А.Линниченка, оскільки до 1897 р. йому заборонялося отримувати українські книжки з-за кордону.

У 1897 р., відповідаючи на запрошення М.С.Грушевського брати участь у "Записках Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка", він пише: "З приємністю і увагою читаю ваші інтересні "Записки", але боюся, що за різними клопатами мало працюю серйозно, то нічого значного вам в "Записки" й не можу подати...Але, як хочете, пришлю якийсь невиданий документ з історії Запоріжжя з примітками чи ще яку дрібницю. Брати ж участь в "Записках" я не боюся нітрохи: се видання серйозне і навіть для Росії корисне" ¹⁶.

Всього за період 1897-1903 років у "Записках Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка" надруковано 13 заміток О.І.Маркевича. Як відзначав М.С.Грушевський, він "прислав іноді справді досить малоцінні дрібниці, ... але були між його комунікатами й дуже цінні, старанно зроблені речі, що приносили правдиву честь журналу"¹⁷. Серед них - оригінал грамоти московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р. з передмовою, матеріали до біографії учасника Кирило-Мефодіївського товариства М.І.Са-

нича, що останні роки свого життя провів в Одесі, замітка про гайдамаків Залізняка і Чорняя, етнографічні матеріали “Про збірник пісень Бодяньського” та “Як складаються легенди”¹⁸. На сторінках “Записок Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка” розміщувалися також написані вченим рецензії на наукові видання, зокрема, на II том “Обозрения столбцов в книге Сибирского приказа” М.М.Оглобліна та двотомну працю Г.А.Милорадовича “Родословная книга Черниговского дворянства”. Особливу увагу із матеріалів О.І.Маркевича в “Записках Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка” привертають його замітки про XII Археологічний з’їзд у Харкові в 1902 р. (відомо, що галицькі вчені, у тому числі і члени Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка не брали участі в роботі з’їзду в знак протесту проти заборони української мови на з’їзді)¹⁹. В своїх “Замітках” вчений висвітлює роботу всіх секцій з’їзду та докладно зупинився на огляді рефератів і доповідей, що стосувалися української археології, історії та етнографії.

Окрім того, як згадував М.С.Грушевський, О.І.Маркевич планував влітку 1903 р. подати у “Записки Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка” коментарі до віршів Т.Г.Шевченка, що за своїм змістом пов’язані з Полтавщиною та рецензії на “Описание Прилуцкого полка” і “Прилукини” О.М.Лазаревського²⁰.

За рекомендацією М.С.Грушевського на загальному засіданні членів товариства 13 березня 1901 р. О.І.Маркевича обрано дійсним членом історико-філософської секції Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка²¹. У листі до правління товариства О.І.Маркевич писав: “Прошу НТШ прийняти від мене слова вдячності за обрання мене дійсним членом товариства. І дороге мені ім’я Т.Г.Шевченка, і наукова діяльність товариства давно вже зробили участь в його трудах і почесною, і цікавою. Виявлена мені честь тільки зміцнить моє бажання працювати на користь нашої Батьківщини наскільки дозволяють мої сили та здібності”²².

Обрання О. І. Маркевича дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка стало справжнім визнанням його заслуг в українській науці.

Отже, О. І. Маркевич брав активну участь у науковому житті України II половини XIX - початку XX ст. Його співпраця в

провідних історичних наукових товариствах була різнобічною і виявлялася у читанні доповідей і рефератів з історії України та її південного регіону, публікації українознавчих статей та розвідок на сторінках періодичних видань товариств, організаційній роботі, влаштуванні відкритих урочистих засідань, що значно сприяло розвитку історичної науки та популяризації знань про історичне минуле України.

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (далі-ДАОО).- Ф.150.-Оп.1.-Спр.125.Арк.5.
2. Записки Одесского общества истории и древностей (далі-ЗООИД).-1894.-Т.17.-С.1-72; 1895.-Т.18.-С.81-86.
3. ЗООИД.-1897.-Т.20.-С.1-27;1896.- Т.19.-С.1-58.
4. ЗООИД.-1893.-Т.16.-С.55-116; 1901.-Т.23.-С.35-63.
5. ЗООИД.-1898.-Т.21.-С.53-58.
6. ЗООИД.-1904.-Т.25.-С.80-90.
7. Маркевич А.И. Состав Имп. Одесского общества истории и древностей в 1893-1902 гг.-Одесса, 1902.
8. Попова Т.М. Історія України в працях вчених членів Історико-Філологічного товариства Новоросійського університету// Південь України та складання української державності: історія і сучасність.- Одеса,1994.-Ч.1.-С.34.
9. Отчет о деятельности Историко-филологического общества// Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете.-1889.-№7.-С.1-9; 1895.-№5.-С.1-10; 1890.-№1.-С.6-14.
10. ДАОО.-Ф.150.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.77.
11. ДАОО.-Ф.150.-Оп.1.-Спр.125.-Арк.2.
12. Одесский Вестник.-1884.-28 февраля.- Рец. на кн.:Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX ст.- К.,1884.
13. Інститут рукописів Національної бібліотеки України НАН України.-Ф.ІІІ.-Спр.7927.
14. Центральний державний історичний архів України.-Ф.1396.-Оп.1.-Спр.40.-Арк.335; Спр.45.-Арк.348.
15. ДАОО.-Ф.150.-Оп.1.-Спр.125.-Арк.6.
16. Центральний державний історичний архів України.-Ф.1235.-Оп.1.-Спр.628.-Арк.13-14.

17.Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича// Записки Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка (далі-ЗНТШ).-1903.-Т.55.-С.10.

18.ЗНТШ.-1897.-Т.18.-С.1-6;1904.-Т.44.-С.5-6;1902.-Т.45.-С.1-4;1900.-Т.34.-С.5-7;1903.-Т.52.-С.19-20.

19.ЗНТШ.-1903.-Т.53.-С.1-18.

20.Грушевський М. Вказ. праця.- С.11.

21.Центральний державний історичний архів України (м.Львів).-Ф.309.-Оп.1.-Спр.371.-Арк.34.

22.Там само.-Спр.273.-Арк.23.

Гончарук Т.Г.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА М.С.ВОРОНЦОВА НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА РОЗБУДОВУ ОДЕСИ

Останнім часом у вітчизняній історіографії багато уваги приділяється питанням організації управління українськими землями у складі Російської імперії в кінці XVIII - на початку XX ст. і, зокрема, тій ролі, яку відіграли в історії Наддніпрянщини цього періоду окремі адміністратори. Серед останніх чільне місце належить Михайлу Семеновичу Воронцову, який обіймав посаду новоросійського та бессарабського генерал-губернатора протягом 1823 - 1854 рр. У ґрунтовній статті, присвяченій головним напрямкам діяльності цього урядовця, сучасна дослідниця В.С.Шандра, зокрема, зазначає, що після призначення М.С.Воронцова генерал-губернатором краю "пасивність колишньої адміністрації, що більше спостерігала за стихійним переселенням, змінилась активним втручанням у цей процес, регулюючи його і направляючи на більш інтенсивне господарське освоєння регіону"¹. В літературі неодноразово вказувалося на важливу роль М.С.Воронцова в історії Одеси і захист ним економічних інтересів мешканців міста. "На посаді генерал-губернатора М.С.Воронцов всебічно сприяв розвитку економіки міста і краю і, зокрема, клопотав про продовження термінів дії порто-франко, пільг окремим групам населення Одеси і т.п." -

відзначає історик В.П.Ващенко². Загалом діяльність генерал-губернатора щодо керівництва найбільшого міста краю була досить багатогранною. Тут варто зупинитися лише на деяких її аспектах.

Безперечно, важливою була роль М.С.Воронцова в обговоренні та здійсненні змін режиму одеського порто-франко у 1825-1826 рр. Так, у своєму поданні міністру фінансів Єгору Францовичу Канкріну від 28 березня 1825 р. Воронцов доповідав, що “сам особисто оглянув, як стару межу Порто-франко, так і ту, що тепер існує”, “переконався в незручності їх обох” та прийшов до висновку про необхідність влаштувати “третю, середню [межу], яка будучи менш віддаленою [від міста] ніж перша й зручніше для охорони ніж друга, включатиме в себе воду, необхідну для продовольства міста, й два передмістя (Молдаванку та Пересип -Т.Г.), що тепер від міста відрізані й це вельми мешканцям його заважає”. Водночас генерал-губернатор заперечив деяким митним чиновникам, які пропонували “обмежити порто-франко лише карантинном та гаванню”, вказуючи міністру на “неможливість допустити цю останню пропозицію”. Після нетривалої, проте досить гострої, суперечки Михайлу Семеновичу вдалося переконати Є.Канкріна відмовитись від ідеї влаштування двох митних кордонів навколо одеського порто-франко (перший - уздовж межі порто-франко 1819 р.; другий - той, що його пропонував зробити М.Воронцов). Однак генерал-губернатору не вдалося уникнути заборони безмитного ввозу вглиб країни одеських виробів. “Що стосується виробів, які в середині порто-франко виготовлені, то зрівняння їх з іноземними буде величезною несправедливістю, й завдасть великої шкоди усьому Новоросійському краю”, - писав в одному з численних листів із цього приводу до міністра фінансів Михайло Семенович. Однак збитки одеситів хвилювали міністра менше, ніж втрати державної скарбниці. “Неможливо заперечити, - відповідав Воронцову Канкрін, - що пропонуванний захід певною мірою є обтяжливим, особливо для тих, хто зайнятий виготовленням в Одесі таких виробів і, котрі будуть змушені перевести свої заклади за межі Порто-франко, але це є необхідним наслідком проголошення Порто-франко, що притаманно мешканцям усіх таких місць, які користуючись особливими вигодами, мають терпіти і пов'язані з ними незручності”. Врешті Канкрін пішов лише на незначні поступки і “для заохочення про-

мисловості міста Одеси визнав можливим, за бажанням Графа Михайла Семеновича, допустити виключення для деяких вироблених там товарів” (меблів, бляшаних товарів, музичних інструментів), дозволивши їх вивіз за межі порто-франко зі сплатою мита як за сировину³.

Ще менш успішною виявилася для Михайла Семеновича справа так званого “одесько-кавказького” транзиту, який зв’язував центральноєвропейські країни з Персією через українські та грузинські терени. Під тиском російських промисловців пільги цього важливого міжнародного маршруту було скасовано царським указом від 1831 р., що завдало значних збитків торгівлі України та Грузії й викликало втечу купецьких капіталів за кордон (маршрут транзиту перейшов на турецьку територію, він почав прямувати через Трапезунд, куди переселилися і купці). Тому, як відзначав дослідник історії транзиту П.Міллер: “у 1835 р. новоросійський та бессарабський генерал-губернатор граф Воронцов, скориставшись із перебування на півдні Росії імператора Миколи I, подав йому записку “із приводу транзитної торгівлі та повернення її на попередній шлях у Грузію”. Він доповідав, що закон 1831 р. не виправдав сподівань, і що слід відновити транзит і, що для того тоді був найзручніший час, бо набіги курдів почали перешкоджати торговельному рухові через Трапезунд”. Пропозицію Воронцова підтримував і “головний управляючий Кавказом” барон Розен. Однак через опір міністра Канкріна, записку Воронцова було відхилено. Показово, що Канкрін у своєму негативному відзиві на зазначений проєкт ототожнив Воронцова та Розена із захисниками “місцевих” економічних інтересів, котрі не враховували “загальних” інтересів імперії (“головна риса цієї справи, - наголошував міністр фінансів, - полягає в протилежності місцевих та загальних інтересів: місцевих - одеських та закавказьких; загальних - тих, що належать до внутрішньої російської мануфактурної промисловості”)⁴.

Вочевидь, вагомим був вплив політики М.С. Воронцова і на розвиток кредитно-банківських установ в Одесі. Сучасний російський історик П.В.Лізунов вказує на відкриття 1829 р. в Одесі контори відомого банкірського дому Л.Штиглиця, при тому “ініціатива виходила від графа М.С. Воронцова, який, за власними словами, ба-

жав мати в Одесі комерційний заклад, “капітали й, особливо, кредити якого, могли б слугувати піднесенню торгівлі усієї Південної Росії”⁵.

Недостатньо висвітленою в літературі залишається роль М.Воронцова у розбудові Одеси та покращенні її благоустрою. Як відомо, Пилип Вігель, відвідавши Одесу на початку правління М.Воронцова, зазначав, що вона, не зважаючи на великі розміри та економічне значення, не мала мінімуму необхідних для відпочинку мешканців споруд і закладів, “які можна знайти в будь-якому, навіть невеликому, губернському місті”: клубу для зборів знатних городян, біржового будинку, морських купалень, гідно влаштованого міського саду, місць для прогулянок тощо. Окремо Вігель вказував на відсутність в Одесі дерев та “неймовірний бруд”, що значно утруднював пересування містом⁶.

М.С.Воронцов доклав значних зусиль, щоб подолати зазначені вище негаразди швидко зростаючого міста. Під особливим контролем генерал-губернатора було приватне будівництво в Одесі, загальні обсяги якого були вельми значними (відповідні статистичні відомості Одеський будівельний комітет почав збирати лише з 1849 р., коли, згідно з його звітом, в місті було збудовано 192 будинки вартістю 1250000 крб. асигнаціями). Ще з кінця XVIII ст. усім бажаним майже безкоштовно надавали в Одесі стандартні “місця” під забудову та документ (так званий “квиток”), згідно з яким, одержувач мусив протягом визначеного терміну збудувати будинок відповідно з вимогами Одеського будівельного комітету і після того міг отримати документи (так званий “відкритий лист”) на “вічне”, тобто приватне, володіння будівлею та звільнення від податків. В разі порушення умов забудови одержувач “місця” міг бути його позбавлений, а за продаж незабудованого “місця” навіть притягнутий до судової відповідальності. Проте загроза цих покарань не на всіх впливала належним чином. Значна кількість розданих місць залишалася незабудованою протягом багатьох років. Тому 1828 р. М.Воронцов наказав збирати з кожного, хто отримував місце під забудову, п’ять відсотків проектної вартості майбутньої споруди. Якщо будівництво було здійснено вчасно, одержувачу “місця” надавали “відкритий лист” та повертали залишену в заставу суму з відсотками (на час будівництва вона віддавалася до Ко-

мерційного банку). У випадку порушення умов договору одержувач “квитка” втрачав не тільки отримане місце, але й залишену у заставу суму⁷.

Михайло Семенович особливо дбав про зовнішній вигляд міста. З цією метою він посилював контроль за якістю приватного будівництва з боку Одеського будівельного комітету. У 1829 р. Воронцов заборонив залишати проміжки між домами, які споруджувалися вздовж вулиць Одеси. Своє рішення адміністратор аргументував тим, що “такий образ будівель, по-перше, потворить місто, по-друге, спричинює в ньому нечистоту й поганий запах, бо в проміжках між домами бруд й мокрота, адже сонячне світло туди не може потрапити”⁸. 6 січня 1830 р. Михайло Семенович наказав Одеському будівельному комітетові стежити, щоб у центральній частині міста (“в усій 1-й частині”, а також уздовж вулиць: Рішельєвської, Італійської, Херсонської, Софієвської, Дворянської та Преображенської, площ Старого і Нового базарів, Соборній і Карантинній та Олександрівського проспекту) “доми знов будувалися не інакше як у два чи більше поверхів” і “вжити заходів задля запобігання у майбутньому будівництву одноповерхових будинків на вищезазначених вулицях”⁹. Вплив цих та інших розпоряджень керівника краю на формування неповторного архітектурного вигляду Одеси важко переоцінити.

Можна сказати, що М.С.Воронцов і власним прикладом показував, які приватні будівлі треба споруджувати в центрі Одеси. Як відомо, Михайло Семенович ще у 1820 р. придбав у купця Куликовського невеликий будиночок і дістав у міської влади дозвіл на розширення купленої ділянки, обіцяючи на безхозній території спорудити собі “заклад, який буде разом із тим і прикрасою для міста”¹⁰. Цю обіцянку генерал-губернатор із честю виконав, збудувавши у 1826-1827 рр. свій величний палац за проектом та під керівництвом архітектора Ф.К. Боффо.

За часів М.С.Воронцова в Одесі великого розмаху набуло і казенне будівництво. Михайло Семенович мав неабиякий хист щодо “пробивання” будівельних проектів, використовуючи задля того весь свій вплив в урядових колах. Наприклад, щоб не чекати затвердження змін та доповнень до плану розбудови Одеси Міністер-

ством внутрішніх справ, генерал-губернатор звертався безпосередньо до царя. Показово, що з 15 змін, які були внесені до плану міста протягом 1803 - 1848 рр., 14 - були здійснені під час правління М.Воронцова. З цих останніх 14 змін: 4 були затверджені імператором, 9 - М.Воронцовим і лише одна - міністерством Внутрішніх справ (шляхом передбаченим звичайними правилами)¹¹. У 1828 р. Микола I, за повідомленнями істориків, відвідав Одесу проїздом, пробувши в ній лише дві години. Проте, як свідчать архівні документи, за час свого перебування імператор устиг підписати список будівельних проектів для міста й порту на суму більше 2060000 крб. асигнаціями. Вартість деяких із цих проектів була явно заниженою. Однак, підпис царя, у більшості випадків, був гарантією того, що проект, не зважаючи ні на що, буде втілений у життя. Наприклад, другим пунктом у зазначеному списку асигнувалося для спорудження "сходів на бульварі" 56000 крб.¹² Реально же спорудження Бульварних (Потьомкінських) сходів у 1837-1841 рр. коштувало не менше ніж 560000 крб. асигнаціями, тобто в 10 разів більше запланованої у 1828 р. суми. Таких прикладів можна було б навести багато.

Важливу роль для здійснення казенного будівництва в краї відіграли "новоросійські арештантські робочі роти громадського відомства" (вони складалися з "неважливих злочинців", волоцюг, втікачів, селян, відправлених поміщиками "на виправлення", і міщан, які "через розбещене життя заборгували податки"). Дореволюційні автори вважали ініціатором утворення цих формувань М.С.Воронцова. Проте сам генерал-губернатор у своєму звіті від 1842 року писав, що ідея організації рот належала царю Миколі I, а М.Воронцов ніби спочатку "зовсім не розумів наскільки це... буде корисним"¹³.

Одеська робоча арештантська рота була створена 1831 р. і місцевий будівельний комітет швидко вирішив питання про "застосування арештантів до міських робіт, в карантині, у Практиці (тобто Практичній гавані -Т.Г.) і на землечерпальній машині"¹⁴. Пізніше одеських арештантських робочих рот стало дві. Вони нараховували 500 арештантів, які мали необхідну кількість інструментів, возів та в'ючних тварин (коней і волів). Серед арештантів були кваліфіковані майстри: ковалі, бондарі, муляри та ін. Усе це дава-

до можливість водночас використовувати арештантів на більше ніж 20 видах робіт¹⁵. М.Воронцов був вельми задоволений “щасливому обранню” першого командира одеських робітників-арештантів капітана, а пізніше майора, Трохима Драгутіна (в місті його підопічних прозвали “Драгутінською командою”).

Використання арештантів дозволяло зменшувати вартість будівництва іноді у більш ніж 10 разів. Підневільні працівники брали участь у розбудові порту; завершенні будівництва Купецької біржі; облаштуванні Театральної площі; створенні плантацій на міських землях (“Льовшинської” та “Драгутинської”); влаштуванні шосе в місті. Важливою була їх роль у спорудженні Бульварних (Потьомкінських) сходів. Неможливість у 1837 р. застосувати для виконання земляних робіт арештантів (вони тоді були зайняті підготовкою міста до приїзду членів царської родини) ледве не стало причиною зриву цього проекту. І лише з 1838 р., коли підневільні робітники включилися до будівництва (виконання земляних робіт, забивання паль, транспортування каміння, відкачування ґрунтових вод тощо), справи пішли успішніше і спорудження одного із символів сучасної Одеси було завершено¹⁶. Арештанти здійснили в Одесі десятки інших важливих будівельних робіт, заощадивши міській скарбниці великі кошти (наприклад, влітку 1836 р. вони лише за кілька тижнів збудували “галерею під дахом” із колонами біля будинку біржі, яка коштувала місту лише 3 тисячі карбованців - вартість будівельних матеріалів)¹⁷. Якщо відкинути моральні міркування, можна констатувати позитивний вплив утворення зазначених формувань для розбудови та благоустрою Одеси. Проте, слід згадати, що, згідно результатів відповідних перевірок, до арештантських рот люди нерідко потрапляли незаконно (“за пияцтво, буйство, бійки” і, навіть, за “вештання вночі вулицями” міста)¹⁸.

Слід згадати, що М.С. Воронцов хотів за допомогою підневільних робітників здійснити грандіозний проект каналу з Південного Бугу до Одеси, складений інженером Д.Уптоном. Канал цей повинен був мати 280 верст у довжину (з них 22 версти тунелів) із поперечною площею 3,5 квадратних сажнів. Він мусив слугувати для постачання в місто води і для малого судноплавства. Вартість будівництва каналу, за підрахунками Міністерства

Внутрішніх справ, склала б колосальну суму: від 30 до 65 мільйонів карбованців, а можливо і більше¹⁹. Не зважаючи на це, Воронцов вважав, що за рахунок використання арештантів вартість проекту значно зменшиться. Однак проект каналу заблокували у столиці.

Під час неурожаю 1833 р. для голодуючого населення міста М.Воронцовим була організована роздача хліба, який бідняки мали відпрацьовувати у катакомбах. Здобуте таким чином каміння широко використовувалося для казенного будівництва у місті²⁰. Так, у 1833 році, коли не вистачало грошей на будівництво одного з мостів на Молдаванці, генерал-губернатор запропонував провести роботи “із застосуванням робітників з одеських міщан, за якими числилися недоїмки і з застосуванням каміння, що його здобули бідні люди за розданий їм від міста хліб”²¹, а у 1834 р. праця міщан, які не сплатили недоїмки, використовувалася на будівництві одеської купецької біржі. Своєрідний “одеський досвід” щодо надання голодуючим міщанам роботи за хліб знайшов відлуння далеко за межами міста. Під час голоду 1833-1834 рр., коли населення Полтавщини не мало заробітків для існування, за поданням генерал-губернатора М.Репніна, “комітет міністрів, із метою надати бідним жителям засобів для харчування, дозволив організувати такі громадські роботи: а) влаштування в Одесі молів на набережній; б) створення дороги вздовж нижчого берега Криму; в) ломку та приготування граніту біля берегів Бугу для Одеських бруківок”²².

М.С.Воронцов значну увагу приділяв і питанням благоустрою Одеси. У 1828 р. в місті розпочалося влаштування шосе з щебеня за системою Мак-Адама. Притому контракти на постачання щебеню з одеських передмість укладалися з німцями-колоністами та значною кількістю місцевих міщан-українців (так, у 1828 р. із Сухого лиману до Одеси щебінь постачали одеські міщани: Іван Петренко, Василь Коломійченко, Олексій Страшко, Василь Бакаленко, Афанасій Тарасенко; мешканці Сухого Лиману та Бурлацької слобідки: “Василь Задорожнюк із товаришами”, Іван Ігнатенко, Марія Шимотиха, П.Матушенко, В.Петровський, В.Задорожнюк, І.Бондаренко, Я.Мещенко та ін.)²³. У 1854 р. А.Скальковський, розглядаючи поклади граніту в краї, мусив визнати: “На жаль, до-

рожнеча перевезення цього матеріалу не дозволяє здійснити найулюбленішу думку князя М.С.Воронцова - вибукувати одеські вулиці Дніпровським та Бузьким гранітом²⁴.

Не менша увага приділялася й озеленінню міста. У 1825 р. міський садівник Герман почав широко висаджувати в Одесі білу акацію, за настійним бажанням М.С.Воронцова, якому дуже подобалося це дерево, що пізніше стало символом міста. В історіографії прийнято вважати ініціатором поширення в Одесі білої акації А.Е.Рішельє, проте документи вказують на М.С.Воронцова²⁵. Загальні темпи озеленіння міста були вражаючими. На міській Переписській плантації (пізніше отримала назву "Льовшинська плантація", на честь одеського градоначальника О.І.Льовшина) протягом 1832-1835 рр. було висаджено 1130750 живців²⁶. У звіті за 1841 р. садівник Герман доповідав, що на міській землі (Переписській плантації та поблизу Миколаївської дороги) було висаджено: 8840 дерев із корінням та 125000 - живцями. В самому місті у різних місцях висаджено з корінням - 2396 дерев (із них 2011 - білої та червоної акації), а також розсіяно 36 пудів насіння. Окрім того додатково висаджено: в Міському саду - 999 дерев та чагарників із коріннями; на Приморському бульварі - 21 дерево з коріннями; на схилах під Приморським бульваром - 866 дерев із коріннями та 5300 дерев живцями; поблизу Біржового будинку - 255 дерев із коріннями²⁷. Таким чином, протягом одного року на землі градоначальства було висаджено майже 150 тисяч дерев (143 677 дерев і чагарників та засіяно 36 пудів насіння). Можна сказати, що саме під час губернаторства М.С. Воронцова Одеса почала перетворюватися на "зелене місто".

Загалом, слід відзначити, що роки перебування М.С.Воронцова на посаді генерал-губернатора краю, були роками стрімкого економічного розвитку Одеси: продовжував зростати експорт, зберігалися права порто-франко, покращився стан кредиту, за чисельністю населення місто вийшло на перше місце в Україні. Якісні зміни відбулися у благоустрої Одеси: з'явилися привабливі архітектурні споруди, що і тепер складають основу історичного центру міста (Приморський бульвар, пам'ятник А.Е.Рішельє, Потьомкінські сходи, Воронцовський палац тощо); збудовано будинок біржі; облаштовано парки та морські купальні; розпочато будівництва одеських вулиць тощо. Можна сказати, що саме під

час управління краєм М.С.Воронцовим місто позбавилося тих головних вад, що на них раніш звертали увагу “недруги Одеси” (до останніх, на думку історика Д.Г.Атлас, належав і П.Вігель).

Політика Воронцова відрізнялася певним лібералізмом (зокрема, щодо болючого для тогочасної Наддніпрянщини питання про “вільну торгівлю” та митний протекціонізм). Проте Михайло Семенович залишався чиновником напівфеодальної країни і не гребував використовувати на будівництві міст краю підневільну працю. Отже, лібералізм Воронцова (особливо в порівнянні з політикою його попередників, зокрема, А.Е.Рішельє) був, так би мовити, “дозованим”. Завершуючи огляд діяльності М.С.Воронцова на посаді генерал-губернатора краю В.С.Шандра справедливо відзначила: “Врядування М.С.Воронцова прискорило інтеграцію південної України у складі Росії, бо входження регіону відбувалося з урахуванням інтересів як держави, так і населення”²⁸. До цього варто лише додати, що Михайло Семенович в економічній сфері передовсім захищав інтереси населення краю і, зокрема, Одеси. В цьому плані його урядування межувало з економічним “місництвом”, адже захищаючи інтереси підвладного йому регіону він нерідко ставив їх вище загальноімперських.

Примітки:

1. Шандра В.С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов (1823 - 1854) // Український історичний журнал (далі УІЖ). -2002. -№1. -С. 68.

2. Історія Одеси. -Одеса, 2002. -С.106.

3. ДАОО. -Ф.1. -Оп.190 (1825 р.). -Спр.47. -Арк. 10, 48, 49, 50, 51, 57, 58, 59, 60, 61, 174; ДАОО. -Ф.59. -Оп. 2. -Спр.747. -Арк.41-45.

4. Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии // Русское экономическое обозрение. -1903. -№5. -С. 110-113.

5. Лизунов П.В. Штиглицы - “некоронованные короли” российских финансов // Вопросы истории. -1999. -№10. -С.38.

6. Воспоминания Ф.Ф. Вигеля. -М., 1865. -Ч. 6. -С. 101, 104-107.

7. ДАОО. -Ф.59. -Оп.2. -Спр.164. -Арк. 1, 2, 4.

8. ДАОО. -Ф.59. -Оп.1. -Спр.982. -Арк. 1.

9. ДАОО. -Ф.59. -Оп.2. -Спр.164. -Арк. 8.

10. ДАОО. -Ф.59. -Оп.1. -Спр.251. -Арк. 2-4.

11. ДАОО. -Ф.59. -Оп.2. -Спр.746. -Арк. 65-68.

12. ДАОО. -Ф.59. -Оп.2. -Спр.175. -Арк. 3.
13. ДАОО. -Ф.1. -Оп.152 (1842 р.). -Спр.67. -Арк.23, 24.
14. ДАОО. -Ф.1. -Оп.191 (1831 р.). -Спр.21. -Арк.81.
15. ДАОО. -Ф.1. -Оп.198 (1860 р.). -Спр.330. -Арк.29,30.
16. ДАОО. -Ф.59, -Оп.2. -Спр.459. -Ч.III. -Арк.262, Ч.IV. -Арк.270, Ч.VI. -Арк.231, Ч.VII. -Арк.222.
17. ДАОО. -Ф.59. -Оп.2. -Спр.474. -Арк.3,40.
18. ДАОО. -Ф.1. -Оп.166 (1845 р.). -Спр.131. -Арк. 11,18, 23, 25, 26.
19. ДАОО. -Ф.1. -Оп.190 (1826 р.). -Спр.80. -Арк.80, 81, 103, 112, 131.
20. ДАОО. -Ф.59. -Оп.1. -Спр.1917. -Арк. 37.
21. ДАОО. -Ф.59. -Оп.1. -Спр.1803. -Арк. 17.
22. Неутриевский И.Ф. Голод в Полтавской губернии в 1833-1834 годах и меры борьбы с ним (по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. -Полтава, 1914. -Вып. 11. С. 76.
23. ДАОО. -Ф.59. -Оп.1. -Спр.954. -Арк. 33, 36, 50, 51, 52, 62, 79.
24. Скальковский А.А. Каменоломни. Добыча асфальта, нефти и другие отрасли общественного хозяйства в Новороссийском крае. -Б.м., 1854. -С.126.
25. ДАОО. -Ф.59. -Оп.1. -Спр.450. -Арк. 2, 3.
26. Одесский вестник. -1835. -13 апреля.
27. ДАОО. -Ф.59. -Оп.1. -Спр.2608. -Арк. 4, 5.
28. Шандра В.С. Вказана праця // УІЖ. 2002.- №3 -С. 135.

Надибська С.Б.

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ ОДЕСИ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Загальновідомо, що одними з найвиразніших показників соціально-економічної еволюції міст є динаміка розвитку в них торгівлі та промисловості. Для пореформеного періоду, порівняно з іншими містами Південної України, ці процеси більш менш повно досліджені саме в Одесі. Історіографія проблеми бере свій початок з праць ХІХ - початку ХХ ст. А. Скальковського¹, С. Лазаровича², С. Плаксіна³ та ін. Пізніше означеними питаннями тривалий час

цілеспрямовано майже ніхто не займався і лише в останні роки цієї тематики торкнулась П. Герліхі⁴.

Підкреслимо, що загальна динаміка розвитку зовнішньої торгівлі через Одесу протягом 1861-1900 років простежується досить детально (Табл. 1). В той же час, розвиток промисловості міста в той самий період, навіть не зважаючи на досить ретельні пошуки в Державному архіві Одеської області, поки що не вдалося реконструювати повністю (Табл. 2). Так, у відповідній таблиці відсутні дані майже за 20 років, але репрезентовані у статті матеріали, що стосуються промисловості міста, все ж таки є найбільш повними з усіх опублікованих на сьогодні.

У загальних працях, присвячених розвитку торгівлі та промисловості Російської імперії другої половини XIX ст., провідною є думка про те, що на їх розвиток безпосередньо впливали економічні кризи. О. Яковлев детально охарактеризував для пореформеного періоду три такі кризи: 1873 року (перша циклічна криза загального перевиробництва, пік якої припав на 1875 р.); криза 1882 р. та криза 1890 р. (часткова криза перевиробництва)⁵. На думку П. Ляценка, криза 1873 р. в Росії була у значній мірі наслідком фінансової та промислової кризи того ж року у Західній Європі⁶.

Інші дослідники додали до названих ще одну кризу 1861-1864 років. Вона також мала загальноросійський характер і була обумовлена декількома факторами, пов'язаними з початком реформ. У більшості регіонів України головною причиною зафіксованого в ті роки падіння виробництва було різке зменшення кількості примусових робітників. В цей же час відзначається суттєве скорочення кількості дрібних підприємств⁷. З думкою І. Гуржія погодилась О. Соловйова, яка підкреслила, що падіння виробництва в цей час торкнулось усіх галузей як важкої, так і легкої промисловості Російської імперії⁸. На жаль, дослідниця не деталізувала конкретного механізму впливу реформ на розвиток промисловості.

Отже, проаналізуємо дані наведених нами таблиць з урахуванням думок названих вище дослідників. Як бачимо, обсяги зовнішньої торгівлі Одеси свідчать про наявність кризи, пов'язаної з початком реформ. У 1862 та 1863 роках значно скорочується експорт, а падіння імпорту почалось ще у 1861 та закінчилось ли-

ше у 1865 роках (Табл. 1). Одночасно спостерігається криза в одеській фабрично-заводській промисловості, яка датується 1862-1864 роками (Табл. 2). Але, факти свідчать про те, що в Одесі ця криза мала свої особливості. Так, статистичні матеріали не виявляють занадто значного скорочення підприємств, хоча у рік пікового падіння в промисловості (1864 р.) в Одесі було зафіксовано лише 64 фабрики та заводи⁹, тоді як у попередньому році їх було 79 (Табл. 2).

Загальноросійська криза 1873-1875 років також торкнулась Одеси. Падіння експорту почалось вже у 1873 р. і тривало включно по 1875 рік. Деяке скорочення імпорту теж мало місце, але не було таким значним (Табл. 1). Цікаво, що у промисловості в цей час починається доволі виразний підйом, який припав на 1875 р. (Табл. 2). Цей факт повністю протирічить думці П.Герлігі, яка датувала пік кризи в Одесі саме цим роком¹⁰.

Наступна криза 1882 року за нашими матеріалами в Одесі, нашіки, практично не простежується. Так, саме в цьому та протягом чотирьох наступних років ми бачимо значне зростання експортної торгівлі. Імпорт у 1882 році, дійсно, значно зменшився, але через п'ять-шість років таке зменшення було ще більш суттєвим (Табл. 1). На жаль, для промислового виробництва ми не знайшли даних за 1882 р., але у 1884 р., порівняно з 1880 роком, простежується його незначний спад (Табл. 2).

Що стосується кризи 1890 р., то експорт, порівняно з двома попередніми, дуже сприятливими роками, в Одесі, дійсно, скоротився, але залишився досить значним. Наприклад, його падіння у 1892-1893, 1898-1900 роках було набагато різкішим, іноді в два і більше разів. Експортна торгівля 1890 р. не дає і такої картини, а навпаки - демонструє деяке зростання (Табл. 1). Для промисловості Одеси 1890 рік був дуже сприятливим. Деяке незначне скорочення виробництва відбулось у наступному році, а вже у 1892 р. спостерігається його новий підйом (Табл. 2).

Наведені матеріали дозволяють простежити і самий початок загальноросійської кризи 1900-1903 років¹¹. Хоча цей епізод вже виходить за хронологічні межі статті, скажемо, що експорт Одеси вже у 1899-1900 роках зазнав значного падіння, проте це не стосувалось імпорту (Табл. 1). Промисловий підйом 1898-1899 років в

Одесі змінюється початком падіння вже у 1900 р., в якому відбулось також і помітне скорочення найманих робітників промислових закладів (Табл. 2).

Слід зазначити, що на розвиток зовнішньої торгівлі та промисловості Одеси у 1861-1900 роках суттєво впливали і інші фактори. Так, дуже сильно на них позначились події російсько-турецької війни 1877-1878 років (Табл. 1-2). Не менш важливими факторами були неврожаї у південних губерніях. До речі, один з них співпав з початком згаданої війни у 1877 році. Загалом, майже всі 1870-ті роки дослідники називають "неврожайними". Проте, статистичні дані експорту Одеси не дуже добре їх фіксують (Табл. 1) і цьому факту є своє пояснення. Справа в тому, що в той час, через вже розбудовану мережу залізниць, привіз з відносно віддалених районів в Одесу збіжжя, яке складало тоді більшу частину експорту, суттєво збільшився¹².

Наступним неврожайним роком називають 1885¹³. Для нього в Одесі зафіксовано помітне зменшення промислового виробництва (Табл. 2), але суттєве збільшення експорту (Табл. 1). Відзначену розбіжність можна пояснювати таким чином. В цьому році у Херсонській губернії, дійсно, було зібрано лише 4,8 млн. пудів пшениці, а продано за кордон через Одеський порт 75,7 тис. пудів хліба по ціні 0,70 крб.¹⁴ В тому ж році в Одесу різними видами транспорту було привезено 102,7 тис. пудів зерна¹⁵, отже в місті навіть залишилось ще 27 тис. пудів. Занадто низька відпускна ціна на хліб у 1885 році була обумовлена тим, що на ринок потрапило збіжжя ще попереднього врожайного року. Як бачимо, купці та підприємці Одеси залишали хліб на збереження принаймні до наступного року. Відомо, що значна його частина була призначена для переробки на млинах і саме це виробництво складало значну частину обсягів місцевої промисловості. І дійсно, у 1886 р., коли у Херсонській губернії валовий збір хліба склав 12,2 млн. пудів, відпускна ціна на хліб, порівняно з попереднім роком, підвищилась на 27%, досягнувши 0,96 крб. за пуд¹⁶, що стало прямим наслідком неврожайного попереднього року.

Одними з найневрожайніших років другої половини XIX ст., які ніби-то дуже сильно вплинули на торгівлю та промисловість Одеси, вважаються 1891-1892¹⁷. Як було сказано вище, у 1892 р.

простежується дуже різкий спад експорту (Табл. 1), але цей рік не можна назвати неврожайним, бо тоді у Херсонській губернії було пібрано - 21,3 млн. пудів зерна. У 1891 р. через Одесу було вивезено 82,4 тис. пудів хліба, а у значно більш врожайному 1892 р. - лише 29 тис. пудів¹⁸. Як бачимо, і в цьому випадку падіння експорту знов, як і у 1886 р., затрималось на цілий рік.

Виходячи з наведених фактів, можна дійти висновку, що врожайність збіжжя на півдні України, дійсно, впливала на динаміку промислового розвитку і обсяги експортної торгівлі, але цей зв'язок не був прямим, бо в Одесі з 1872 року існувала значна кількість складів, магазинів та елеваторів у так званому Хлібному місті в районі Тираспольської застави¹⁹ та в самому порту, на яких, перш за все, можна було зберігати протягом певного часу, очікуючи підвищення ціни.

Таким чином, із загальноросійських криз пореформеного періоду в Одесі найбільш чітко простежується перша - 1861-1864 років. Кризи 1873-1875 та 1890 років більше вплинули на зовнішню торгівлю, ніж на промисловість міста, а криза 1882 р. практично не простежується. Крім цього, на динаміку розвитку зовнішньої торгівлі та промисловості міста, іноді не менш, а більш суттєво впливали зовсім інші фактори як політичного, так і природного характеру. З останніх на першому місці стоять неврожаї, хоча одеські промисловці, створюючи значні запаси збіжжя, навчилися в значній мірі запобігати їх наслідкам. До названих факторів можна додати також такі зовнішні явища, як кризи та війни у Західній Європі, різні ембарго та митні пільги, хлібну конкуренцію зі Сполученими Штатами та ін.²⁰, але їх детальний аналіз виходить за рамки статті.

Протягом усього розглянутого нами періоду обсяги експортної торгівлі через Одесу, за винятком лише чотирьох років (1869, 1872-1873, 1900), переважали імпорт (Табл. 1). Одночасно, і розвиток одеської фабрично-заводської промисловості був обумовлений, в першу чергу, потребами експорту хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Ці факти ще раз підкреслюють яскраву специфіку міста, як одного з найважливіших транспортно-торговельних вузлів країни.

Зовнішня торгівля Одеси через порт у 1857-1900 роках ²¹

Роки	Експортна		Імпортна		Разом (100%)
	сума у тис. крб.	%	сума у тис. крб.	%	
1852	7.108	26,9	19.330	73,1	26.438
1856	15.701	59,4	10.752	40,6	26.453
1857	24.197	64,3	13.438	35,7	37.635
1858	27.260	73,4	9.859	26,6	37.119
1859	30.968	71,4	12.411	28,6	43.379
1860	28.522	68,6	13.053	31,4	41.575
1861	35.839	74,0	12.567	26,0	48.406
1862	27.330	72,8	10.595	27,2	37.925
1863	24.048	72,3	9.214	27,7	33.262
1864	33.999	79,0	9.061	21,0	43.060
1865	32.177	73,6	11.544	26,4	43.721
1866	31.489	71,1	12.798	28,9	44.287
1867	32.177	60,0	21.389	40,0	53.566
1868	22.209	52,1	20.432	47,9	42.641
1869	24.588	47,4	27.249	52,6	51.837
1870	51.895	65,1	27.880	34,9	79.775
1871	55.476	60,9	35.656	39,1	91.132
1872	51.372	45,7	60.970	54,3	112.342
1873	41.718	44,8	51.310	55,2	93.028
1874	48.129	51,5	45.301	48,5	93.430
1875	46.463	52,7	41.731	47,3	88.194
1876	55.027	52,9	48.949	47,1	103.976
1877	14.224	51,2	13.561	48,8	27.785
1878	83.734	64,2	42.702	33,8	126.436
1879	73.606	63,1	42.978	36,9	116.584
1880	55.677	53,2	49.014	46,8	104.691
1881	56.739	54,0	48.317	46,0	105.056
1882	85.333	65,1	45.663	34,9	130.996
1883	85.688	58,8	60.095	41,2	145.783
1884	90.084	66,0	65.027	34,0	136.499
1885	102.192	68,9	56.920	31,1	148.386
1886	88.169	64,8	66.107	35,2	136.007
1887	122.905	80,0	39.633	20,0	152.679

1888	162.202	84,6	43.654	15,4	191.677
1889	159.443	84,6	45.090	15,4	188.383
1890	126.515	72,0	49.090	28,0	175.605
1891	124.782	69,2	55.635	30,8	180.417
1892	57.835	49,7	58.579	50,3	116.414
1893	92.218	71,6	36.636	20,3	128.854
1894	115.577	64,0	64.881	36,0	180.458
1895	89.312	62,3	54.129	37,7	143.441
1896	85.137	60,1	57.763	39,9	144.900
1897	100.180	60,2	66.241	39,8	166.421
1898	88.091	58,4	62.772	41,6	150.863
1899	65.227	52,8	58.360	47,2	123.587
1900	57.042	48,8	59.749	51,2	116.791

Таблиця 2

Розвиток фабричної промисловості Одеси у 1859-1900 рр.²²

роки	кількість фабрик та заводів	чисельність робітників	% до загал. кількості населення	Обсяг прод. (млн.крб.)
1859	53	1.015	0,9	3.374.750
1860	199	2.650		5.115.374
1862	64			4.893.700
1863	79			4.320.747
1864	64	1.222		3.499.975
1867	79			5.655.262
1869	109			8.769.043
1873	159			12.660.391
1874	166	3.715		14.578.936
1875	167	3.807		16.269.412
1876	168			15.208.070
1877	151			10.905.797
1880	206			28.014.000
1884	218	6.820		27.356.711
1885	222	6.000	2,5	22.906.000
1890	334	9.000	2,9	28.154.000
1891	420	9.816	2,9	27.535.979
1893	424	11.500	3,4	32.918.000

1894	355	11.306	3,2	59.129.760
1896	410	15.715	3,9	40.515.000
1897	432	18.826	4,7	48.618.000
1898	478	22.178	5,4	61.373.000
1899	500	20.859	5,1	60.711.978
1900	484	20.220	4,5	58.961.000

Примітки:

1. Скальковский А. Торговля, заводская, фабричная и ремесленная промышленность в Одессе // ТОСК. - 1865. - Вып. 1. - С. 241-263; Его же. Начало развития заводской промышленности в Одессе // ТОСК. - 1870. - Вып. 4. - С. 148-157.

2. Лазарович С. Экономическая жизнь Одессы // Южнорусский альманах. - Одесса, 1900. - С. 2-12.

3. Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса. - Одесса, 1901. - 201 с.

4. Герлігі П. Одеса: Історія міста. 1794-1914. - К., 1999. - С. 178-221.

5. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. - М., 1955. - с. 81, 127, 163.

6. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР, - Т. 2. - М., 1952. - С. 111; Див. також: Надибська С.Б. Роль міст Півдня України у розвитку всеросійського ринку в пореформений період // ЗІФ. - 2000. - Вип. 10. - С. 161-171.

7. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. - К., 1958. - С. 20-21.

8. Соловьева А.М. Промышленная революция в России в XIX в. - М., 1990. С. 133-134.

9. Фабриками та заводами у офіційних документах того часу називалися усі без винятку, переважно дрібні, існуючі промислові заклади міста.

10. Герлігі П. Вказ. праця. - С. 187.

11. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма // ПСС. - Т. 27. - М., 1969. - С. 316; Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. - К., 1955. - С. 111; та ін.

12. Одесса. 1794-1894: К столетию города - Одесса, 1895. - С. 201-211.

13. Григорьев В.Н. Влияние урожаев и хлебных цен на городское население России // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. - Т. II. - СПб., 1897. - С. 158.

14. Там же. - С. 158, 167.

15. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века. - Ростов-на-Дону, 1966. - С. 74-78.

16. Григорьев В.Н. Указ. соч. - С. 167.

17. Лазарович С. Неурожай 1891-1892 гг. и продовольственные нужды в Херсонской губернии // НК-1893. - Т. 2. - С. 102-117.

18. Григорьев В.Н. Указ. соч. - С. 158, 167.

19. ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 44. - Спр. 19. - Арк. 12-16; Маркевич А. Железные дороги, соединяющие Одессу с остальной Россией // Южно-русский альманах. - Одесса, 1900. - С. 14-15.

20. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. - М., 1947. - С. 303-307; Герлігі П. Вказ. праця. - С. 201-202, 221-225; та ін.

21. Таблица складена за даними: Одесса. 1794-1894... - С. 197; Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса. - Одесса, 1901. - С. 84; Вся Одесса. Антология. Словарь. - М., 1997. - Табл. на С. 350.

22. Таблица складена за даними: Одесса. 1794-1894... - С. 224; Сборник сведений и материалов по ведомству министерства финансов. - Т. 1. Сведения о фабриках и заводах действовавших в 1864 г. СПб., 1866. - С. 423; Скальковский А. Торговля... - С. 252-253; Его же. Начало... - С. 152-153; Фабричная статистика города Одессы. - Одесса, 1875. - С. 8; ДАОО. - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 73. - Арк. 88; ДАОО. - Спр. 70. - Арк. 75; ДАОО. - Ф. 274. - Оп. 2. - Спр. 12. - Арк. 59; ДАОО. - Ф. 274. - Оп. 2. - Спр. 4. - Арк. 28, 39, 91, 175, 185-190; ДАОО. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 73; ДАОО. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 40. - Арк. 61-75.

Є. А. Ковальов

З ІСТОРІЇ РІШЕЛЬЄВСЬКОГО ЛІЦЕУ (ревізія А. С. Норова 1852 - 1853 рр.)

У відділі рукописів Російської Національної бібліотеки у С.-Петербурзі зберігається цінне джерело для вивчення історії Рішельєвського ліцею і взагалі народної освіти в Одесі - "Дело об

осмотре А. С. Норовым Одесского учебного округа, 1852 - 1853 гг.". Серед матеріалів цієї справи містяться: "Журнал посещения Рিশельевского лицея", щоденник Норова з нотатками про перебування в Одесі, чернетки його звітів та листів до міністра народної освіти князя П. О. Ширінського-Шихматова тощо.

Розповідь про ревізію Рішельєвського ліцею необхідно попередити принаймні стислою характеристикою самого ревізора - товариша міністра народної освіти сенатора таємного радника Авраама Сергійовича Норова (1795 - 1869). Це була неординарна особистість: бойовий офіцер Вітчизняної війни 1812 р., він отримав важке поранення на полі Бородинської битви і втратив ногу, перебував у родинних і дружніх стосунках з декабристами, мандрував по країнах Сходу і південної Європи, займався літературною творчістю, обіймав відповідальні адміністративні посади. Ще у молоді літа у Норова сильно розвинулося релігійне почуття, яке з перебігом часу тісно переплелось з консервативними громадсько-політичними переконаннями. У важкі та напружені часи, на рубежі царювань Миколи I та Олександра II, на переломі між миколаївським "похмурим семиріччям" і олександрівською "добом реформ" його кар'єра досягла zenіту - він став товаришем міністра, а потім й міністром народної освіти.

Норов ревізував ліцей, разом з усіма іншими казенними та приватними навчальними закладами Одеси з 7 грудня 1852 по 3 січня 1853 р. Приводом для приїзду ревізора стали доноси, у яких містилися звинувачення одеських учбових властей у злочинному недбальстві та бездіяльності, наслідком чого начебто стали хабарництво викладачів, розбещеність студентів, а також недостатнє піклування про виховання тутешньої польської молоді у лояльному до імперії дусі. Уряд і особисто Микола I, особливо стурбовані польським національно-визвольним рухом, не могли залишити поза увагою такі доноси. Товариш міністра вирушив до Одеси з таємним наказом докладно оглянути усі місцеві казенні та приватні навчальні заклади, скрізь припиняючи спроби давати юнацтву освіту, не відповідну урядовим видам¹.

Перший погляд ревізора на ліцей був не вигідний для навчального закладу: Норов побачив ветхість і тісноту приміщень, студенти здалися йому невірними і млявими, на запитання

відповідали "невиразним лепетом", виправка багатьох була "вельми занедбана", чимало з них не мало мундирів. Однак ревізор не став поспішати з висновками і ретельно взявся за вивчення ліцею: відвідував лекції, опитував студентів та перевіряв їхні твори, викликав до себе поодиноці професорів для співбесід.

Предметом особливого інтересу товариша міністра було викладання важливих у сенсі "теорії офіційної народності" дисциплін - закону божого, російської словесності та російської історії.

Серед викладачів ліцею найбільш позитивне враження на Норова справив професор богослов'я протоієрей М. К. Павловський. Ревізор так писав про нього міністру: "досі не траплялося мені, у світських навчальних закладах, зустрічати законовчителя, котрий би, вигнавши суху семінарську схоластику, шукав діяти прямо на серце людське, щоб перед за все розігріти його і потім посіяти у ньому сім'я вічної істини словами ясними і зрозумілими мирянину й, нарешті, привести це серце у святую палкість. Такого законовчителя знайшов я у Протоієреї Павловському"².

Знанням наук, лекторськими здібностями та моральними якостями переважної більшості інших викладачів Норов залишився задоволений, хоча деяким робив зауваження стосовно того, як їм слід викладати свої предмети. Ці зауваження цікаві тим, що проливають світло на ідейні позиції, з яких ревізор виносив судження про характер викладання.

Наприклад, після лекції міжнародного права, під час якої ад'юнкт В. П. Пахман згадав про смерть Людовіка XVI від рук французьких революціонерів, Норов зауважив викладачу, що вживані ним "образливі висловлювання" на адресу вбивць короля були занадто слабкими для такого роду злочину.

На лекції енциклопедії правознавства по темі "Про напрямки філософії права у XVIII ст." Норов із задоволенням слухав, як ад'юнкт А. Я. Комарницький, апелюючи до біблійного вчення, "спростовував" теорії французьких просвітників Руссо і Кондорсе. Проте, викладач отримав догану за те, що назвав Францію "законодавицею світу".

Взагалі ревізор усіляко схвалював почуті ним на лекціях посилення викладачів на авторитет релігії: так, він не без

задоволення писав міністру, що професор природничої історії Д. О. Байков при викладанні ботаніки прагнув вказати студентам на "Божий Промисел у природі".

При оцінці становища ліцею Норов брав до уваги як свої власні враження від лекцій та приватних бесід з викладачами, так й відгуки місцевих властей, духовенства, жандармів.

Чинovníк при генерал-губернаторі дійсний статський радник К. А. Катаказі скаржився Норову на розбещеність студентів, які часто забували про необхідність дотримання субординації по відношенню до начальства, а також розповів про хабарництво серед професорів, за виключенням М. Н. Мурзакевича і М. К. Павловського.

Жандармський генерал-лейтенант О. А. Шнель у розмові з Норовим визнав, що не помічав з боку ліцеїстів ані жодних політичних проступків, ані жодних значних "витівок", але вказав на те, що частина викладачів мала репутацію лихоїмців та хабарників.

Дослідивши стан справ навчального закладу, Норов дійшов до висновку, що дисципліна і порядок в ліцеї потребують суттєвого поліпшення. Відповідальність за безлад поніс бездіяльний О. Г. Петров, що не заслужив поваги ані викладачів, ані вихованців, ані громадськості - він був звільнений ревізором з посади директора ліцею і помічника попечителя учбового округу. Натомість відомий своїми консервативними поглядами, бездоганною репутацією, твердим і діяльним характером професор М. Н. Мурзакевич став у грудні 1852 р. управляючим ліцеєм, а у лютому наступного року був затверджений на посаді директора.

Низку тверджень доносителів Норов відкинув: так, він визнав несправедливим огульне звинувачення усіх викладачів у лихоїмстві, тоді як у цьому відношенні тільки декілька осіб могли підлягати "певним сумнівам" й то виключно на підставі чуток, без жодних юридичних доказів (К. П. Зеленецький, В. А. Линовський, В. Є. Левтеропуло, А. Я. Комарницький - їх ревізор мав намір усунути з ліцею).

Головне ж, що встановив Норов: моральність ліцеїстів виявилася "зовсім не зіпсована ані духом Заходу, ані вільнодумством"³.

З метою прискорення обрусіння Одеси Норов висунув пропозицію знищити надто космополітичну назву ліцею - "Рішельєвський" - адже, на його думку, герцог Рішельє не міг швагатися справжнім фундатором навчального закладу. Зрештою, товариш міністра зауважував, що в Одесі взагалі корисно було б заснувати замість Рішельєвського ліцею університет Святого Миколи. На випадок, якщо через якісь обставини заміна ліцея університетом виявиться неможливою, Норов пропонував реформувати ліцей: замість фізико-математичного відділення створити медичний факультет, або ж заснувати при фізико-математичному відділенні класи для підготовки землемірів та архітекторів¹.

Отже, матеріали ревізії Норова цікаві з кількох причин. По-перше, тут ми бачимо яскравий приклад миколаївської реакційної політики в царині народної освіти. По-друге, ми зустрічаємо одну з найраніших пропозицій про перетворення ліцею на університет.

Примітки:

1. *Российская Национальная библиотека. Отдел рукописей.* - Ф.531 (Норов А. С.). - Ед. хр. 48. - Л. 98 - 105.

2. *Там само.* - Л. 6 об.

3. *Там само.* - Л. 41.

4. *Там само.* - Л. 140 - 141.

Мисечко А.І.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ТА ОДЕСА (до 170-ліття від дня народження)

Влітку 1844 року десятирічний хлопець, вихованець польської шляхетської родини їхав до Одеси на навчання. Наближаючись до міста, ще здалеку побачив корабель під вітрилом у морі, і здивовано допитувався "чому то церква стоїть сама собі на оранім полі, і ніяк не міг збагнути, що то є море".¹ Цим допитливим хлопчиною був у майбутньому визначний український історик, археолог, етнограф та громадський діяч Володимир Боніфатієвич Антонович. В Одесі жив його справжній батько Іван Джідай, котрий завідував

пансіоном для гімназистів при Рішельєвському ліцеї. В.Антонович навчався в Одесі спочатку у гімназії при Рішельєвському ліцеї, а згодом, у 2-й чоловічій гімназії, яка розміщувалась на розі вулиць Преображенської та Поліцейської. Саме в Одесі складався світогляд В.Антоновича. Ось як він про це пригадував: "В одеській гімназії я виростав під впливом педагога Джідая, чоловіка з глибоким демократичним переконанням; виховувався я на літературі в основному французькій. В старших класах успів перечитати твори Монтеस्क'є, Руссо, Вольтера та інших енциклопедистів, під впливом яких склався мій світогляд, що йшов у розріз з оточуючим шляхетським суспільством". І, далі, продовжував: "Став я придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Виявилось, що демократичний елемент в краю - це селяни. Тут знов появилось питання щодо народності. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі... Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії я одкрив сам собою українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався в тому, що відкриття моє - була не зайва вигадка..."²

І, дійсно, згодом В.Антонович став на ґрунт українського народу і присвятив все своє життя, щоб підвести його з колін в соціальному та культурно-історичному плані.

В Одесі В.Антонович наполегливо і самовіддано навчався. Бібліотека батька його вже не задовольняла. Домовившись із старим букіністом на Грецькому базарі за копійку читав усе, що знаходив для себе цікавого, вистоюючи біля скрині 2-3 години щодня, а в свято і весь день.³ Навчаючись в Рішельєвській гімназії В.Антонович вже тоді проявив свій нахил до історії та іноземних мов. Так, 1 травня, за його спогадами, він писав історичний нарис про Петра I, у якому звернув увагу на цивілізацію народу, любов до батьківщини. За цей нарис, писаний французькою мовою, він отримав "відмінно". Також писав конспекти польською мовою з історії Церкви в перших століттях⁴.

Слід зазначити, що гімназистом він читав книги різними мовами в оригіналі. Після навчання в Рішельєвській гімназії В.Антоно-

нич продовжив навчання у старших класах 2-ї чоловічої гімназії. Лист до 50-тилітнього ювілею гімназії зі спогадами про період навчання був опублікований в Одесі.* Оригінали цих спогадів знайшов і опублікував молодий одеський дослідник Тарас Слабченко - син відомого історика, Михайла Слабченка⁵.

Ось що писав В. Антонович висловлюючи свою вдячність за навчання у гімназії: "Ці три роки складають для мене незабутній період мого життя - це були роки, коли формується моральність людини, і в цьому відношенні я багато чим зобов'язаний 2-й гімназії, тепер, в старості, відчуваю до її впливу глибокий пієтет; гуманне поводження з нами директора і вчителів, вплив живого та по-європейськи освіченого міста, і щире віддане культурному прогресу коло товаришів, поклали на все моє життя найпомітніший слід: глибоке усвідомлення сумління, прагнення до справедливості, добра і правди, можливо занадто оптимістичну, але завжди заспокійливу глибоку віру в прогрес..." Позитивно відгукнувся В. Антонович і про директора гімназії Павла Беккера, "який викладав латинську мову і літературу, котрий викликав справжню любов до класичної старовини, в якій наголошував на справжні гуманні мотиви і завдяки цьому, настільки сприяв піднесенню наших знань, що на іспитах ми перекладали а *liore oubert* римських істориків: Лівія, Салюстія і Тацита"⁶.

Після закінчення гімназії в Одесі В. Антонович вступив у 1850 р. на медичний факультет університету Св.Володимира у Києві, оскільки університету в Одесі ще не було. Він не втрачав свого переконання, яке зародилося в Одесі, працювати на українській ниві. В університеті В. Антонович входить до гуртка "хлопоманів", пише свою знамениту "Сповідь" і вступає до київської громади, стає одним з чільних лідерів.

Водночас він не пориває зв'язків з дорогою йому Одесою. Влітку 1870 року, ставши доцентом, В. Антонович приїздить до Одеси на лікування. Мав зустрічі з представниками одеської громади, багато років підтримував з ними дружні стосунки. Відвідав батька, який справив на нього великий вплив під час навчання в Одесі. В. Антонович плідно співпрацював з одеськими науковцями, брав активну участь в роботі VI Всеросійського археологічного з'їзду в Одесі 1884 р. в інших археологічних з'їздах, особливо на тих, що відбувалися в українських містах.

З січня 1874 року Володимир Боніфатійович став дійсним членом найстарішого в Україні "Одеського товариства історії і старожитностей", заснованого в 1839 році⁷.

У 1881 р. їдучи на V Археологічний з'їзд науковців, до Тифлісу (Тбілісі) він завітав до Одеси. Побував на могилі батька на католицькому цвинтарі⁸.

1884 року на VI Археологічному з'їзді в Одесі В.Антонович виступив із ґрунтовною доповіддю про наслідки своїх археологічних експедицій за темою: "Про скельні печери по берегах Дністра в Подільській губернії" Брав участь в обговоренні інших доповідей, зокрема проф.І.В.Лучицького⁹. Ймовірною заслугою В.Антоновича було й те, що до з'їзду науковців в Одесі видано брошуру за підписом: "Соображения Иоанна Амартола" під назвою "Русская Историческая наука и археологические съезды" . Ця невеличка книжечка була надрукована у типографії П.О.Зеленого - редактора "Одеського вісника". Тираж у кількості 33-х примірників з'явився у день відкриття VI з'їзду 15 серпня 1884 року. Проте, не зважаючи на свої невеличкі розміри і наклад, вона містила у собі певні цікаві думки, щодо історії. У цій книжечці автором якої є учень В.Антоновича І.Лінниченко відверто піднімалися питання дослідження історії України: "... несколько столетий рядом с государством московским существовало и другое русское государство, не уступавшее первому обширностью своих пределов, с населением говорившим тем же русским языком, исповедовавшим ту же православную религию, сохранившим древние русские порядки в большей чистоте, нежели государство московское, сильно искаленное татарскими порядками. И, однако, несмотря на столь важное открытие, мы почти ничего не сделали для разработки истории литовско-русского государства, предоставив изучение его Польше"¹⁰. Далі у брошурі піднімалося питання вітчизняної історії, котру згодом аргументовано розвинув ще один з учнів В.Антоновича М.Грушевський. В ній пролунала критика, що Археологічні з'їзди варто називати історичними, оскільки на них домінує історична тематика, що з'їзди науковців перетворилися на заформалізовані зібрання, що потрібно готувати професійні кадри, творити школи істориків, і мати ширший вплив на громадськість. На завершення, висловлювалось побажання, щоб місцем майбутніх з'їздів стала

столиця забутої Литовської Русі¹¹. Слід зауважити, що ця брошура стала віхою у російській історичній науці, на яку звертають увагу і сучасні фахівці¹².

Власне, побажання, висловлені у цій, на перший погляд непомітній брошурі, виданій для учасників VI з'їзду почали втілюватися в життя. Адже не випадково, наступні археологічні з'їзди почали проводитися у західних губерніях Російської імперії. Зокрема, в Україні, Вільно, Ризі, Пскові та Новгороді.

На VIII Археологічному з'їзді у Вільно (Вільнюс) в 1890 році трапився прикрий випадок з В.Антоновичем, але його врятував відомий в Одесі історик, його товариш і колега, професор Новоросійського університету О.Маркевич. У приміщенні колишнього єзуїтського колегіуму, де відбувався з'їзд, після свого виступу В.Антонович схвилюваний оваціями спіткнувся на крутих східцях кафедри, що височіла над аудиторією і почав падати вниз. Але у першому ряду на додаткових стільцях (тому що у залі не вистачало місць) сидів професор О.І.Маркевич, котрий був досить огрядною людиною і, в прямому розумінні впіймав, втратившого рівновагу В.Антоновича. Згодом всі присутні з полегшенням зітхнули, побачивши Володимира Боніфатійовича неушкодженим в сильних обіймах О.І.Маркевича¹³.

Досить плідними були зв'язки В.Антоновича з одеською українською громадою. Оскільки відомий історик, після від'їзду М.Драгоманова за кордон, став своєрідним "сірим кардиналом" українського наукового та культурно-освітнього життя в Україні, він організовував і керував діяльністю громад, сприяв їх активній діяльності, допомагав у фінансуванні низки українських проектів. Зокрема, це видно на діяльності одеської громади. Листування з керівником одеської громади М.Комаровим свідчить про велику опіку В.Антоновича над одеськими науковцями і митцями. Копії листів зберігаються в Одеській державній науковій бібліотеці ім.М.Горького, у фонді 28 "Листи до М.Комарова"¹⁴. Ці листи з цікавою передмовою, та своїми коментарями, опублікував в оригіналі ще один учень В.Антоновича, котрий навчався в Одесі та належав до членів одеської громади - Антін Синявський¹⁵. З них ми дізнаємося про ще одну, мало відому сторінку діяльності В.Антоновича - меценатство.

Розуміючи важливість видання перекладу українською мовою творів Гомера, В.Антонович надавав для цього фінансову підтримку одеському композитору і перекладачу П.Ніщинському, сприяв публікаціям малюнків відомого в майбутньому художника з Одеси А.Ждахи, і підтримував його матеріально¹⁶.

В одному з листів у 1898 р. В.Антонович запрошував голову одеської громади М.Комарова до Києва, та пропонував взяти участь в роботі XI Археологічного з'їзду у Києві¹⁷.

Незважаючи на те, що свою громадську діяльність на українській ниві йому доводилося приховувати, В.Антонович у другій половині XIX ст. став одним із відомих у Російській імперії та у світі істориком, археологом, та етнографом. Володимир Боніфатієвич активно працював у сфері науки, був одним із активних учасників та організаторів багатьох археологічних з'їздів у Росії.

Як активний член Одеського товариства історії і старожитностей, він вів особисто переписку з його членами, публікувався в "Записках" товариства, брав активну участь у формуванні музейних фондів. У 1883 році, Антонович спеціально відвідав Одесу, з метою передачі Одеському товариству колекцію у 952 монети - дару студента університету Св.Володимира Василя Діаконова. Список монет знайдений в архіві товариства опублікував Емануїл Оксман¹⁸.

В.Антонович був людиною толерантною, з повагою ставився до думок, зокрема, і до концепції польських істориків і громадсько-політичних діячів. Так, на VI Археологічному з'їзді в Одесі, він запропонував обрати почесним головою О.Яблоновського, тим самим пошанувавши польського історика¹⁹.

Плідні контакти В.Антоновича з Одесою не обмежувалися лише науковою співпрацею, вони значною мірою були пов'язані і з українським громадсько-політичним життям.

За кілька десятиліть своєї невтомної громадсько-політичної діяльності В.Антонович став загальновизнаним лідером й авторитетом для українського руху. Його добре знали і шанували в Одесі. Так, наприклад, коли в Києві у 1890 р. відзначалося 25-ліття професорської та наукової праці, В.Антоновичу надійшло щире привітання професорів з Одеси, під яким стояли підписи Ф.Леонтовича, О.Кірпічнікова, Ф.Успенського, О.Маркевича, Г.Перетятко-

вича, А.Яковлева. А від одеської громади надійшло велике щире привітання на 4-х сторінках, у якому подано характеристику наукової та громадсько-культурної діяльності В.Антоновича, котрий виконав вповні свій заповіт, що подав його у “Сповіді” і став не лише сином українського народу, а й батьком численних нащадків²⁰.

“Любий наш учителю й батько!” - такими словами розпочиналось вітання. Під ним стояли прізвища Л.Смоленського, М.Комарова, А.Синявського, О.Бибика.

Слід зазначити, що вихованець одеської громади молодий поет О.Бибик, написав вірш-привітання ювіляру під назвою: “Славному історику і великому гуманісту”. Вірш про робітника долі народу.

“Хто-ж той чудотворець непевний,

Що ходє з пером і чорнилом,

Де кров'ю попереду землю

Кропили неначе кропилом?

То славний і мудрий робітник,

Не воїн пожару і крові,

А згоди і миру посланець,

Апостол добра і любові...” -

На звершення автор висловив такі побажання. -

“...Працєю-же, пророче великий,

Нехай тобі сили прибуде, -

І перед тобою за працю

Приклонять коліна всі люди”²¹.

Були вітання учнів В.Антоновича Хойновського та Якимовича з Одеси, від польської громади міста - польською мовою, а також від часопису “По морю и суше”, яким опікувалася на той час одеська громада за підписом О.Погибка²².

Одеська громада запросила В.Антоновича до міста. На дачі художника В.Ковальова - члена одеської громади відбулося урочисте вшанування ювіляра. Його вшановували спеціальним привітанням, подарунком, і було вжито заходів, щоб увіковічнити постать В.Антоновича у мармуровому погрудді²³. Автором погруддя став відомий професор різьбярства в Одесі італієць Луїджі Йоріні. За його сприянням погруддя було виготовлено з італійського мармуру²⁴.

Слід зазначити, що збереглася й світлина, на котрій зафіксовано момент вшанування В.Антоновича одеською громадою на дачі

В.Ковальова. Вона є опублікованою в останньому виданні "Історії Одеси", підготовленому в основному колективом історичного факультету ОНУ ім.І.І.Мечникова у 2002 р. На світліні В.Антонович, наче Пророк, у центрі промовляє своє вчення членам одеської громади, яка розташувалася навколо нього²⁵. Ось як про це пише очевидець: "Відношення одеської Громади до Антоновича було надзвичайно гарне, незалежно від різних її течій і напрямків ставлення до В.Б. було повне особливого, так би мовити пієтету. Кожний приїзд В.Б. утворював Одеській Громаді особливий, святочний настрій... Тут впливала вже сама глибоко симпатична, зовнішне проста, морально впливова, лагідна, чула постать В.Б., що вмів об'єднувати своєю власною особою, підносити настрої, будити активний інтерес до українського визвольного руху"²⁶.

Кожен візит В.Антоновича до Одеси, особливо його ювілейні візити²⁷, відзначався в тій чи іншій мірі у місцевій пресі²⁷.

В одному з останніх своїх листів до свого товариша Антона Мйодушевського, син якого Іван мешкав в Одесі й обіймав посаду присяжного повіреного, був головою Польського дому в Одесі, та редактором польської газети "Життя польське", активним членом "Українського товариства "Просвіта". Лист був написаний польською мовою. В ньому В.Антонович так оцінював своє життя та діяльність: "Дуже хутко напевне буде кінець моїй життєвій кар'єрі, - саме час на рахунок совісті *sine ira et studio*. Усі мої помилки бачу тепер ясніше й докладніше, ніж коли-небудь; проте не входячи в деталі, в основних справах думаю, що не помилився, і коли б трапилось мені життя зачинати наново, то не вагаючись вибрав би ті самі принципи, бо при найсуворішій критиці, скільки можу судити, не розминувся ні з логікою, ані з почуттям правди... Скоро маю од власної совісті розгрішення, то що про мене думають - мені байдуже"²⁸.

Власне, листи В.Антоновича до А.Мйодушевського передав для публікації Михайлу Грушевському, у Львові його син Іван-Станіслав Антонович Мйодушевський, активний діяч українського і польського руху в Одесі²⁹. Таким чином життєве кредо В.Антоновича стало відомим для всіх його однодумців і недругів - українців, поляків, росіян. Використав і переклав вище процитований уривок з листа В.Антоновича, відомий український діяч С.Єфремов у своїй брошурі, яка присвячувалась черговій річниці з

дня смерті вченого, у котрій давалася оцінка життєвому шляху, науковій, та громадсько-політичній діяльності В.Антоновича. Слід зазначити, що один із примірників цієї книжечки С.Єфремов подавав відомому вченому, котрий мешкав згодом в Одесі та був директором ботанічного саду В.Липському із дарчим надписом: “В.-шаповному В.І.Липському. Автор”. Ця унікальна книга збереглася в науковій бібліотеці ОНУ ім. І.І.Мечникова у фонді Ф.Петруня³⁰.

Після смерті В.Антоновича 11(24) березня 1908 року, все свідоме українське громадянство брало участь у похоронах, в тому числі і представники з Одеси. М.Грушевський виголосив промову, в якій були такі слова: “І нині, спочивши від трудів і болів своїх - спи, друже! Спи, брате. Тіло твоє віддаємо нашій землі, яку так любив ти! Київські гори, що були гніздом старого українського життя, яке ти досліджував з такою любов’ю, любовно приймуть твій немічний і слабкий сосуд твого духу. Але він - невмирущий, могутній дух твій, в творах твоєї мислі, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українське ім’я³¹”.

Одеська “Просвіта”, яка була створена восени 1905 року, вирішила також згадати славного велета науки і духу. 28 березня 1908 року на засіданні “Просвіти” по вул.Софіївській, 30 відбувся вечір пам’яті В.Антоновича. Було прочитано дві доповіді учнів В.Антоновича. Одна професора Новоросійського університету І.А.Лінниченко на тему: “Антонович як історик і археолог”, наступна - члена Одеського окружного суду С.П.Шелухіна “Антонович як етнограф, антрополог і суспільний діяч”. Із доносу чиновника канцелярії градоначальника Бачуна одеському поліцмейстеру, можемо дізнатися про зміст виступів. Характерно, що чиновник відзначав саме випадки проти влади: “При читанні рефератів проф. Лінниченко дозволив собі “выучивать звездоносцев”, тобто осіб народжених Государем Императором орденами (жартував над колишнім попечителем Ст.Петербурзької Учебної Округи І.П.Хрущовим, проф. Анатомії Ст.Петербурзької Медико-Хірургічної Академії - його прізвища чиновник не запом’ятав), котрий буцім то при розкопці курганів не вмів відрізнити кістки руки від ноги, та інших осіб призначених Урядом на провідні посади. Пан Шелухін у своєму рефераті висміював осіб, що займають нині досить високе становище, котрі не визнають самостійності за “малорусским языком”. Вчених професорів Київського університету Флоринського і

Піхно, останній - член Державної Ради! ... цими жартами вони підривають авторитет осіб, що стали жертвами висміювання, та і Уряду, що призначив їх на високі посади.”³²

Наслідком таких радикальних виступів стала дискусія, яка на думку чиновника вийшла далеко за межі теми рефератів. В результаті надійшла постанова такого змісту від губернатора: “Об’явити голові Українського Товариства “Просвіта” М.Ф.Комарову, що так як, окрім Бачуна, немає іншої особи, котра знає “малорусское наречие”, то Генерал-Губернатор не бачить можливим дозволити в подальшому реферати, читання й обговорення в зазначеному товаристві на “малорусском наречии”.

Дійсно, українська мова в товаристві була заборонена на півроку, що й породило численні історії, які висміювали царських чиновників на всю імперію³³.

Сформувавши свій український світогляд в Одесі, В.Антонович все життя присвятив українській справі і, навіть, після своєї смерті став символом боротьби за відродження українського народу в Одесі, та всієї України.

Примітки:

1. Антонович В.Б. Мемуари //Твори.-Т.І.-К., 1932.-С.67.
2. Там само.-С.10.
3. Там само.-С.69.
4. Матеріали для біографії В.Б.Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті). Іст.-філ. Відділ ВУАН під ред. Д.Багалія.-К., 1929.-С.10.
- * На превеликий жаль, В.Антонович не зміг побути на ювілей до Одеси, тому надіслав лист спогад до 50-ліття.
5. Слабченко Т. До життєопису В.Антоновича //Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. Кн.XV.-К., 1927.-С.211-213.
6. Антонович В. Мемуари.//Там само.-С.62-63.
7. ДАОО. Ф.93. Оп.1.-Спр.121.-Арк.20.
8. Антонович В. Мемуари //Там само.-С.67.
9. Труды VI Археологического съезда в Одессе. 15.VIII. 1884 г.-Одесса, 1885.-С.78.
10. Амартол Иоан. Русская Историческая наука и археологические съезды.-Одесса, 1884.-С.4.

11. Там само.-С.13.
12. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII- середина XIX в.).- СПб.: Наука, 2002.- С.8.
13. Линниченко И.А. Владимир Бонифатиевич Антонович. 1830-1908. Оттиски из Трудов XIV Археологического съезда.-М., 1910.-Т.III.-С.5.
14. ОДНБ. Листи В.Антоновича до М.Комарова. -Ф.128/1.- Арк.1,14,15,24,30.
15. Синявський Антін //Вибрані праці.-К.: Наукова думка, 1993.-С.41.
16. Там само.-С.52.
17. Там само.-С.51-52.
18. Оксман Е. В.Б.Антонович і Одеське "Общество Истории и Древностей". (З нагоди двадцятиріччя з дня смерті). //Записки історико-філологічного відділу ВУАН.-К., 1929.-Кн.XXI-XXII.-С.29-31.
19. Матеріали для біографії В.Б.Антоновича (з приводу двадцятиї річниці з дня його смерті). //Записки історико-філологічного відділу ВУАН.-К., 1929.- № 92.-С.80.
20. Там само.-С.78.
21. Там само.-С.74-76.
22. Там само.-С.115.
23. Синявський А. Вибрані праці.-С.42.
24. Болдирев О. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX - початку XX ст.-Одеса: Маяк, 1994.-С.101.
25. Першина З. Шляхами подальшого розквіту (60-ті-90-ті роки XIX ст.) //Історія Одеси.-Розділ 4. - Одеса: Друк, 2002.-С.172.
26. Синявський А. Вказ. праця.-С.46.
- * Більшість дослідників посилаються на спогади А.Синявського помилково вважають відзначення 25-ти літнього ювілею професійної діяльності В.Антоновича в Одесі у 1895 році. Насправді ж цей ювілей відбувся у 1890 році.
27. В.Антонович. 25-летие профессорской деятельности. //Одесский Вестник.-1890.- № 50.-С.1; С.Шелухин. Юбилей В.Антоновича. //Одесский Листок.-1905.5.XI.-С.2.; Одесский вестник.-1890.- № 112.- С.2.

28. М.Г. Три листи В.Антоновича до А.Мйодушевського //Записки НТШ.-1909.-Т.89.-С.151.

29. ДАОО.-Ф.2.-Оп.2.-Спрр.3033.-Арк.75.

30. Єфремов С. Перед судом власної совісті (Громадська й політична робота В.Б.Антоновича.-К. Друкарня УАН, 1924.-С.13.

31. Грушевський М. Пам'яті Володимира Антоновича. Промова М.Г-го на похороні Володимира Антоновича 11(24) березня 1908. //Літературно-науковий вістник.- 1908.-Т.42.-С.20-21; Володимир Боніфатієвич Антонович 1834-1908-1984. 150-ліття з дня народження //Українське історичне товариство. Серія: Грушевськіана. Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто, Ч.3. -1985.-С.11-12.

32. ДАОО.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.285.-Арк.128.

33. Там само.-С.129.

34. Єфремов С. Бюрократическая утопия (из ликвидационной практики на Украине) //Русское богатство.-1910.-№ 3.-С.88.

Цубенко В. Л.

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕНЦІ І ДУНАЙСЬКІ КОЗАКИ

Кримська війна 1853-1856 рр. стала значним випробуванням для збройних сил Російської імперії. Для її проведення були залучені майже усі військові контингенти армії: регулярні війська, козацькі формування, військові поселенці. Серед них були військові Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії і козаки Дунайського козацького війська.

Бойові дії проводились на досить значній території: Кавказі, Кримському півострові, Чорноморському узбережжі, зокрема, в Одесі і потребували постійного поповнення армії. Необхідність розширення військових контингентів поживавило надії козацької адміністрації на позитивне вирішення питання про збільшення козацького земельного юрта. У зв'язку з чим, наказний отаман І. Є. Гангардт на початку 1855 року запропонував проект розширення військової території. Він писав, що землі дунайців розкидані "на величезному просторі між Бендерами та Кілією; клаптиками, що

роз'єднуються широкими черезполосицями, лишаючи козаків будь-якої можливості допомагати один одному в польових роботах та збиранні врожаю. Вони (землі) складаються з голих степів, без будь-яких угідь, а якщо і є десь під садибою очерет або рибний лов, то вони контрактовані в палаті державного майна іншими, і козаки, за своєю бідністю неспроможні сплачувати за високою такою за матеріали для покрівлі, за рибу для пісної їжі". Вихід із такого становища наказний отаман бачив у передачі війську земель "шаганських, вилковських та інших прибережних у гирлі Дунаю", що дало б змогу, на його думку, звільнити казну від допомоги козакам, сприяло б "процвітання" війська, дозволило б поставити армії "п'ять бравих полків" та "пішу міліцію" ¹.

Такі аргументи І. Є. Гангард наводив 13 лютого 1855 року в розмові з головнокомандуючим Південною армією М. Д. Горчаковим у Кишиневі. Однак і М. Д. Горчаков, і новоросійський та бессарабський генерал-губернатор Н. Н. Анненков відхилили пропозицію отамана, а Горчаков навіть зневажливо заявив, що цього "запорожцы не стоят" ².

Вирішення земельного питання було відкладено ще й тому, що очікувалось оголошення Австрією війни Росії і вторгнення ворожих військ у Бессарабію, де знаходились козацькі станиці. Військове правління Дунайського війська почало підготовку до евакуації козаків за Буг. Командування тримало в таємниці намір оселити дунайців у Новоросійському військовому поселенні. Наказний отаман І. Є. Гангардт у бесіді з головнокомандуючим Південною армією М. Д. Горчаковим зазначив, що "козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути до регулярного війська - вони б усі повтікали. - Куди? За Дунай!" ³.

Виявлений автором у Російському державному військово-історичному архіві документ дозволяє відновити проект переселення дунайських козаків у військові поселення ⁴. Передбачалось оселити козаків у 1-8 округах (усього 12 округів) поселення. Населеними пунктами, з яких мали розподіляти козацькі родини, стали Ольвіополь та Вознесенськ. Далі проект передбачав:

1. Родини Дунайського козацького війська оселити у малосімейних господарів 1-го та 2-го розрядів і негосподарів: станицю Каїри з хутором Костянтинівка (774 особи) в 1-й округ військо-

вого поселення; станицю Старокозачу з хутором Петрівка (1723 особи) в 2-3-ті округи (1150 осіб в 2-й і 573 особи в 3-й); станицю Акмангіт з хутором Михайлівка (1735 осіб) в 3-4-ті округи (до 580 осіб в 3-й, а інші в 4-й); станицю Миколаївку і хутір Новотроїцький (60 осіб) в 6-й округ; станицю Волонтирівку з хутором Фараонівка (2712 осіб) в 6-8-й округи (близько 900 осіб у кожній).

2. Місцями для розміщення козацького управління призначались: Військового правління - м. Єлисаветград, Каїрського станичного правління - с. Павлиш (1-й округ), Старокозачого - с. Куколовка (3-й округ), Акмангітського - с. Верблюжка (4-й округ), Миколаївського - с. Тишковка (6-й округ), Волонтирівського - с. Велика Віска (7-й округ).

3. Через те, що переселенцями, як передбачалось, мали бути бідні козацькі родини, в яких мало хто спроможний займатися промислами і через те, що вони оселяються як постояльці, козацьким жінкам і дітям надавали провіант, кормові кошти та сіль із громадських запасів військового поселення.

4. Якщо серед оселених козаків будуть такі, які спроможні займатися "вольними роботами", вони можуть бути звільнені від служби Військовим правлінням. Під час їх відсутності в округах, як вони, так і члени їх родин не отримують довольство.

5. В разі, якщо козацькі родини за бажанням будуть виконувати усі польові роботи разом з господарями, то останні мали надавати козакам продовольство.

За проектом передбачалось переселення до 12 тисяч осіб Дунайського козацького війська. Одночасно козаки, які спроможні володіти зброєю залишались у своїх станицях для захисту будинків, а також для боротьби з ворогом. У зв'язку з цим до переселення готувалось 7544 особи, переважно жінки, діти та неслужили козаки. Передбачалось витратити на переселення козацьких родин, перевезення майна до 35 тисяч крб. сріблом.

Вже у вересні-жовтні 1855 р. керівництво військових поселень повідомляло про неможливість оселити козацькі родини у визначених восьми округах. Пов'язано це було з розміщенням у поселенні значної кількості хворих і поранених з Кримської армії і резервів кавалерії Південної армії. В разі необхідності пропонувалось переселити козаків у північні райони Бессарабії, якщо фронт не торкається їх, в іншому випадку - по одній козацькій родині на п'ять

селянських у селища відомства державного майна найближчі до Новоросійського військового поселення, з тим, щоб після звільнення округів кавалерією Південної армії повернутися до реалізації вище наведеного проекту переселення⁵.

Враховуючи те, що під час підготовки до переселення станичними правліннями в березні-квітні 1855 р. були складені "іменні списки нижніх чинів з описом їх родин та майна", можна уявити собі на яке жакливе життя прирікало командування козаків і військових поселян. Із 2163 козацьких родин 38,6% не мали тяглової сили. До них приєднується група 3,4%, яка мала одну голову робочої худоби на родину. 48,8% мали одну-дві упряжі робочої худоби. І, нарешті, група, яку можна вважати досить заможною - 9,2 %⁶.

Військова адміністрація складала також переліки найбідніших родин. Характеризуючи їх, наказний отаман І. Є. Гангардт писав: "родини ці зовсім розорені більшою частиною через постої і переходи військ, а також через відрядження господарів на Кавказ, де вони служили значно більше визначеного Височайшим положенням строку і, де багато з них вже померло від хвороби, або вбиті в діях проти горців, не мають ніяких коштів придбати вози і волів, а в разі необхідності змушені були йти з малолітніми дітьми пішки та нести свою одягу і хліб на собі". Таких родин у війську нараховувалось 362 або 12%⁷. Господарства, позбавлені не лише робочої худоби, але й худоби взагалі, в умовах панування тваринницько-землеробної економіки були приречені на жебрацьке існування.

На щастя, і для дунайських козаків, і для військових поселян Кримська війна завершилась без воєнних дій в Бессарабії і вищенаведений проект не був реалізований. Козаки та поселенці повертались до своїх схожих за організацією, але окремих за територією, військово-господарських умов життя. Невдовзі після Кримської війни обидва формування були ліквідовані. Новоросійське військово-поселення кавалерії реформоване у 1856 р., а Дунайське військо проіснувало до 1868 р.

Примітки:

1. Бачинська О. *Формування території Дунайського (Новоросійського) козацького війська та її особливості // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. - К., 2001. - Число 5. - С. 145-152.*

2. Там само. - С. 149.

3. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. - Одеса: Астропринт, 1998. - С. 171-172.

4. Російський державний військово-історичний архів. - Ф. 405. - Оп. 4. - Спр. 8342. - Арк. 1-9, 24.

5. Там само. - Арк. 47, 80-82 зв.

6. Відомості станичних правлінь наказному отаману про козаків "бідного стану" по станицях і хуторах Дунайського козацького війська. 1855 р., лютий // Козацтво на півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. - Одеса: Друк, 2000. - С. 215. - Додат. До док. № 9, 15.

7. Там само. - Док. 9, 15. - С. 215.

Вінцовський Т.С.

ПОЛЬСЬКІ ПАРТІЇ ТА ОБ'ЄДНАННЯ В ОДЕСІ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Вивчаючи історію революційних подій 1917 року в Одесі, фахівці написали тисячі робіт, присвячених тим чи іншим сюжетам. Серед них переважали ті, котрі пов'язані з діяльністю Одеської ради робітничих депутатів, інших рад, внутрішньополітичній боротьбі в місті та регіоні тощо. Пильна увага приділялася місцю більшовицької партії в протистоянні з своїми опонентами, при цьому основний акцент робився на загальноросійських, українських та єврейських партіях, позиція яких в даних подіях була визначальною. Поряд з найвпливовішими партіями в Одесі діяли осередки різноманітних польських партій, чисельність яких була досить значною. Але попри те, на сьогоднішній день не існує жодної солідної праці, присвяченої як польській громаді міста, так і тим польським партіям, які існували в Одесі.

Слід зазначити, що певний історіографічний доробок з цієї проблеми все ж таки існує. Це переважно праці, у яких згадане питання розглядалося крізь призму загальноросійських, або у кращому випадку українських подій¹. Здебільшого автори названих праць окремо не зупинялися на утворенні та діяльності одеських осередків польських партій та об'єднань. Найповніша інформація міститься

у роботі П.М.Калениченка², який згадує про більшість партійних груп поляків Одеси.

В науковій літературі до сьогодні не існує точних даних про чисельність польського населення Одеси в період революції 1917 року. Відомо, що їх було більше 20 тис.³, що переселилися з Королівства Польського протягом другої половини XIX- початку XX століть. Частина переселенців переїхала до Одеси внаслідок евакуації промислових підприємств з початком I світової війни. В цілому по Херсонській губернії частка поляків становила ледь більше 1%⁴. Значна кількість польських робітників була зайнята на чотирьох скловарних заводах Одеси, в залізничних майстернях, багато було докерів й людей, зайнятих у дрібній та середній промисловості⁵.

Як й багато інших народів, які вважали себе пригнобленими російським царизмом, поляки Одеси з радістю зустріли звістку про Лютневу революцію в Петрограді. Вже 29 березня на спеціальних Установчих зборах, в роботі яких брало участь близько 500 чоловік⁶, було утворено Польську робітничу спілку (ПРС), яка висунула такі основні гасла: 1) захист інтересів робітничого класу, 2) незалежність і єдність демократичної Польщі, 3) кооперація з російськими революційними партіями, які борються за свободу народів і націй⁷. Як видно ПРС декларувала традиційні для того часу в Російській державі вимоги, при цьому ставлячи національне питання більш радикально, аніж, для прикладу, більшість українських партій (окрім УПСР), які, як відомо, далі вимог автономії в той час не йшли.

Кількість членів організації поступово зростає і на кінець місяця сягає більше 600 активних членів, тобто тих, хто сплачував членські внески. Головою Спілки було обрано М.І.Пташицького, а керівний орган - Виконавчий Комітет. 23 березня на загальних зборах ПРС було поставлено питання про представництво в двох новостворених органах влади, на які очевидно покладали найбільші надії в реалізації своїх сподівань члени Спілки - раду робітничих депутатів (2 місяця, з них - 1 у Виконкомі ради) й громадський комітет міста (без вказаних місць)⁸. В якості представників ПРС в Одеську раду робітничих депутатів обрали А.Вонсіка (ППС -лівиця) і М.Фінкельштейн-Зембовського (ППС-фракція). Їх заступниками стали Я.Глінка та Е.Хрущинський⁹.

Через, те, що до Спілки входили члени партії, які дотримувались протилежних поглядів, незабаром у ній посилились гострі суперечності. Тому в червні 1917 року ПРС розкололася на дві організації: Польську соціалістичну робітничу спілку, переважним впливом у якій користувалися ППС-лівія, і Польську народно-соціалістичну робітничу спілку "Srojnza" (Спуйня), в котрій гору взяли керівники ППС-фракції партії національної демократії (енденції)¹⁰.

Різниця в поглядах двох польських спілок стане зрозумілішою, коли пригадати позиції обох Польських соціалістичних партій - ППС-лівія й ППС-фракції.

Радянська історіографія всі польські (як зрештою й інші) політичні течії й групи чітко розділяли на два протилежних табори - революційний та інтернаціоналістичний, з одного боку, й контрреволюційний і націоналістичний - з другого. Але не завжди ці партії можна втиснути у вузькі межі чи то одного, чи то іншого табору.

Обидві течії утворилися в 1906 році після розколу колись єдиної ППС. ППС-лівія протягом майже усієї І світової війни не уточнювала своєї назви (особливо в офіційній документації). Політика її не завжди була послідовною, але керівництво постійно шукало зближення з Соціал-демократією Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), яка з усіх польських партій була найбільш близькою до більшовиків.

На перших порах ППС-лівія взагалі не підтримувала більшовиків й у липні 1917 року керівництво партії підготувало проект вступу до партії меншовиків - інтернаціоналістів¹¹. А один з лідерів одеського осередку ППС-лівія А.Вонсік навіть в жовтні 1917 року висловлював сумніви щодо успіху більшовицької партії й заявив, що в теперішній момент перехід влади до рад може бути згубним для революції¹².

Щодо кількості секції ППС-лівія в Україні існують серйозні розбіжності. Так, П.М.Калениченко подає цифру 11, а В.Устименко - 7; їхня позиція в діяльності будувалася відповідно до програмних вимог цієї партії. 7 членів ППС-лівія входили до Центральної Ради¹³. Дещо більше секцій - 19 налічувала в Україні ППС-фракція, яка мала значний вплив на польське населення. До Центральної Ради входили 4 члени партії, яка проголошувала загальнопольські інтереси - інтереси відбудови польської держави. Від

одеської секції в Раді працював К. Домославський¹⁴. Виходячи з вищезазначеного постулату одеський осередок ППС-фракції влітку 1917 року пропонує розглядати себе як іноземну партію, яка закликає своїх членів співробітничати з російським пролетаріатом, але не входити в раду робітничих депутатів¹⁵, як до органу влади іншої держави. Можна припустити, що не всі партійці відмовлялися співпрацювати з російськими представницькими органами. Частина ППС-фракції на чолі з Грабянко оголосила про бажання приєднатися до Польської робітничої спілки, вважаючи її єдиною польською соціалістичною організацією¹⁶, яка висувала делегатів до різних органів місцевої влади.

Досить сильні позиції ППС-фракції сприяли швидкому зміцненню авторитету й "Спуйні", яка у липні 1917 року налічувала понад 500 чоловік. 28 червня 1917 року від цієї організації у виконавчий комітет ради робітничих депутатів обрали М.Фінкельштейна-Зембовського й О.Рейхерта. Незважаючи на розкол в коліс єдиній ПРС, обидві організації в своїх програмних документах зберегли чимало спільних вимог, в тому числі прихильність до позиції класової боротьби. Фактична різниця полягала в тому, що "Спуйня" приймала в свої ряди осіб, які могли як належати до інших партій (не лише до ППС), так і бути взагалі безпартійними. В той час коли до Польської соціалістичної робітничої спілки входили тільки особи, котрі вважали себе соціалістами¹⁷. При цьому вони, очевидно, не зобов'язані проводити активну роботу, зокрема агітацію і т.ін. Демонструючи свою виняткову соціалістичність, Виконком ПСРС навіть називає іншу Спілку народницькою, підкреслюючи тим самим принципи підбору кадрів обох Спілок та тактику ведення політичної боротьби. Цей же орган заявив, що на боці ПСРС на останніх зборах єдиної Польської робітничої спілки опинилось 75% членів. Співставляючи попередні цифри, видно, що ці дані є надто сумнівними. Для показника 75% необхідно, щоб членами ПРС було близько 2000 чоловік, що документальними даними не підтверджується. Враховуючи, що 18 червня 1917 року ПСРС обрала делегатів у Виконком Ради робітничих депутатів (А.Вонсік, Е.Хрущинський)¹⁸, саме у першій половині червня відбулося оформлення як "Спуйні", так і ПСРС.

В Державному архіві Одеської області збереглася програма Польської соціалістичної робітничої спілки, положення якої були

проаналізовані А.Я.Манусевичем, П.М. Калениченком, які відзначають превалювання національних вимог над соціальними. Це та параграфи, пов'язані з економічними перетвореннями дали підставу радянським дослідникам оцінювати документ як слабкий та обмежений¹⁹, що свідчив про слабкість частини ППС-лівиці. Але неупереджене прочитання програми підтверджує, що польські соціалістичні сили лівого спрямування (навіть близькі за поглядами до РСДРП(б) не потрапили в повну ідеологічну залежність від ліворадикальних партій, а сповідували скоріше ідеї західноєвропейської соціал-демократії. Проявилось це і в ставленні до національного питання.

Не зважаючи на те, що до літа 1917 року в цілому завершився період організаційного оформлення польських соціалістичних організацій як у Росії в цілому, так і в Одесі зокрема (утворилось більшість місцевих груп і секцій, виділилось керівництво, визначились основні напрями їх політичної діяльності; зокрема одеська ПСРС налічувала вже близько 1000 членів) не скрізь припинилося внутрішньополітичне протистояння. Так, в одеській ПСРС виникла гостра боротьба між керівництвом Спілки та елементами, які прагнули до тіснішої співпраці з більшовиками²⁰.

Існувала в Одесі організація Польського соціалістичного об'єднання, утвореного в Харкові 7 березня 1917 року на зібранні Комітету польських робітників. На початок літа 1917 року одеський осередок організації налічував вже 1000 чоловік, переважна більшість яких не належали до жодної партії. Проте в його складі були члени ППС-фракції, ППС-лівиці і СДКПіЛ. Керівництво об'єднання зайняло обережну позицію й не уточнювало, кого саме воно підтримує-більшовиків, меншовиків²¹, чи можливо іншу соціалістичну партію. І хоча політична лінія ПСРС в Одесі була близькою до ідейних позицій Польського соціалістичного об'єднання, проте керівники Одеської спілки не тільки не вступили до об'єднання, а й всіляко намагалися відмежувати від нього.

Одним з найважливіших моментів у діяльності всіх польських партій та об'єднань Одеси було ставлення до місцевої ради робітничих депутатів, як реального чинника владних перетворень після Лютневої революції. Вище зазначалося, що частина діячів ППС-фракція хоч і підтримувала раду, але не вважали за потрібне

бути там представленими. Попри те, і в літературі, й у джерелах є відомості, що в Одеській раді робітничих депутатів було чимало поляків. Зокрема, П.М.Калениченко говорить про 46 поляків з понад 1000 депутатів на середину вересня 1917 року. Серед них - Ю.Вайріх, К.Водзінський, Г.Гжелякова, Л.Жмудський, С.Карасінський, Я.Міллер (усі від СДКПіЛ), А.Вонсік, Я.Ксіонжепольський (обидва - від ППС-лівиці), Я.Глінка, М.Фінкельштейн-Зембовський, Е.Хрущинський (усі - від ПРС)²². За анкетними даними депутатів ради не завжди можна точно встановити національну приналежність, оскільки часто відповідна графа або була не заповнена, або вказувалося віросповідання (наприклад, римо-католик), або в одній анкеті людина записувала себе поляком, а в іншій - німцем тощо. Це саме стосується партійності. За нашими підрахунками з 26 поляків-депутатів Одеської Ради робітничих депутатів (обраних в різний час, протягом березня 1917 р. - січня 1918 р.) 10 чоловік були позапартійними, хоч інколи вказували якій партії співчують. Решта 16 належали до есерів (очевидно російських) - 5, соціал-демократів (у більшості випадків не зазначено яких саме) - 8, ППС - 3 (Я.Ксіонжепольський, І.Кульчак, Ф.Геллерт)²³.

Була представлена польська громада і в Одеській міській Думі. На засіданні Думи від 25 серпня 1917 року під час обговорення питання про обрання товаришів (заступників) голови Думи представник фракції есерів І.В.Шеришевський вніс пропозицію про затвердження 6 заступників, які представляли різні політичні та етнічні групи міста: партія Народної свободи, РСДРП(м), єврейський блок, об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія, блок українських соціалістичних партій, Польська соціалістична робітнича спілка. Пропозиція знайшла схвальні відгуки. Від останньої було обрано Я.І.Захаржевського²⁴.

Не менш важливо з'ясувати, яку позицію займали польські організації щодо українських національних інтересів. В останні роки у вітчизняній історіографії з'являються деякі праці у яких можна знайти аналіз ставлення як Центральної Ради до польської меншини в Україні, так і планів та дій поляків по відношенню до українських прагнень. Цікаву думку висунув Г.Ф.Кривоший. Він твердить, що польська національна община на початку революції

ще не виробила чіткої точки зору на характер подій і на вимоги українців. Протягом 1917 року поляки не проявили й помітних про-російських симпатій. Їх настрої формувалися під впливом двох різних факторів: виникнення української державності й відновлення польського державотворчого процесу. Частина польського суспільства вважала, що на сході Європи є лише дві нації, здатні бути державними - російська і польська. Подальша доля України, на їх погляд, буде залежати від того, на чию користь перехиляться ваги історії. В польським розумінні Україна мала б бути, в разі перемоги Польщі, доповненням польських впливів на Сході. В разі перемоги Росії, Україна приречена на роль регіону "російського Сходу" на Заході. Цей погляд був властивий не тільки польським консерваторам чи народовим демократам, а й лівим польським групам²⁵. Зрозуміло, що поляки не були зацікавлені в збереженні єдиної Росії в межах колишньої імперії, навіть якщо вона стане демократичною федеративною державою, оскільки це суперечило задекларованим прагнення відновити незалежну Польщу. Тому утворення чи то незалежної, чи то автономної України, з тактичних міркувань, на той час було не менш вигідно полякам, аніж українцям. Бо по-перше, вело до послаблення позицій Росії, а по-друге, могло привести до включення частини українських земель до складу Польщі, й тоді коли сама Центральна Рада не йшла у своїх вимогах далі автономії, поляки з ППС у вересні 1917 року на з'їзді поневолених народів Росії ставили питання перед українською делегацією про самостійність України²⁶.

Ще нагальніше це питання постало після 25 жовтня, коли польські політичні сили в Україні повинні були визначитися у своєму ставленні до більшовицької революції і до Центральної Ради та її політики. II конференція ППС-фракції в Україні, яка відбулася 28 жовтня - 2 листопада у Києві й на якій була представлена одеська організація, висловилися за те, щоб Центральна Рада взяла всю повноту влади в Україні.

Щоправда, не всі одеські поляки поділяли таку точку зору. До них насамперед відносимо тих, хто перебував під впливом Соціал-демократії Королівства Польського і Литви. Діяльність СДКПІЛ найбільш повно вивчена польськими та радянськими вченими, оскільки на основі цієї партії в грудні 1918 року було утворено Ко-

муністичну робітничу партію Польщі (КРПП) шляхом злиття з ППС-лівицею. В Одесі групи польських соціал-демократів виникли дещо пізніше, ніж у інших містах. Тут організаційні збори відбулися у середині жовтня 1917 року. В них взяло участь лише 30 чоловік, більшість з яких раніше входили до ПСРС. Організатором й головою одеського осередку був Ян Гжеляк-Вімут, пов'язаний місцем народження і діяльністю з Варшавою. Він та його дружина Гелена належали до числа керівних більшовицьких діячів в Одесі. Поміж найвідоміших діячів СДКПіЛ в місті називають теж М.Губницького, Ю.Гутковського, С.Жолнеровича, В.Адамчика, Р.Ганек-Гутковську. В подальшому комітет одеської групи польських соціал-демократів, встановивши зв'язок з місцевою більшовицькою організацією, діяв під її керівництвом²⁷. Поступово чисельність СДКПіЛ в Одесі зростає і на січень 1918 року налічує близько 500 чоловік. В ці дні, коли в місті точились бої між військами Центральної Ради та більшовиками, СДКПіЛ виступила на боці останніх, залучивши до своїх лав значу частину польського населення, як цивільних так і військових. Складно простежити у відсотковому відношенні, яка частина поляків опинилася під впливом СДКПіЛ, оскільки джерела такої інформації не дають. І хоч окремі історики стверджують, що таких була переважна більшість²⁸, це міркування залишається не обґрунтованим. На більшовицьких позиціях стояв Польський революційний військовий клуб, який виник в Одесі у жовтні 1917 року.

Розуміючи всю гостроту і важливість національного питання в колишній імперії, РНК Росії майже відразу після, захоплення влади більшовиками призначила (28 листопада) Ю.Лещинського комісаром у польських справах, його заступником став К.Циховський. Польський комісар підпорядковувався безпосередньо комісару по національним справам РНК Й.Сталіну. А оскільки на той час Україна входила до складу Росії, то саме розпорядження Раднаркому стали визначальними для утворення польських адміністративних органів. 12 грудня 1917 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд Росії видав декрет, який разом з інструкціями Польського комісаріату при народному комісаріаті по національним справам став юридичним підґрунтям для польських організацій Одеси щодо створення органу, який би займався проб-

лемами цього народу в місті. Поляки відразу ж приступили до створення Польського комісаріату м. Одеси. Радянські історики вказували, що в січні 1918 року було створено Раду революційно-демократичних організацій в Одесі²⁹, але в джерелах мова йде саме про Польський комісаріат м. Одеси. У створену Раду комісаріату увійшли: СДКПіЛ (5 місць), ППС-лівиця (5 місць), ППС-фракція (5 місць), ПСРС (5 місць), Польська народно-соціалістична робітничка спілка "Спуйня" (5 місць), Спілка евакуйованих залізничників (1 місце), Спілка військових-поляків (1 місце). Усього - 27 чоловік. Окрім цього, було запропоновано увійти до Ради з таким представництвом: Спілці евакуйованих солдат (2 місця), Спілці біженців (3 місця), революційним солдатським секціям (по 1-му кожній).

27 січня 1918 року відбулося засідання Ради комісаріату, на якому було проведено вибори керівних органів. Комісаром у польських справах став А.Вонсік (ППС-лівиця), заступниками комісара - Я.Гжелак (СДКПіЛ), С. Богушевич (ППС-фракція), секретарем Я.Глінка. Як зазначено в параграфі 3 інструкції Головного Польського комісаріату, місцевий комісаріат може отримати законну санкцію на правові дії після затвердження Виконкомом Одеської ради робітничих і військових депутатів. Польський комісаріат міста однією з перших своїх пропозицій в раду запропонував утворити при останній комісаріат у національних справах для координації діяльності по вирішенню національних питань³⁰. Польський комісаріат мав стати урядовим закладом у польських справах, з завданням виконувати декрети РНК Росії, які стосувалися польських справ, а також вказівки Головного Польського комісаріату. До сфери компетенції цього органу входили: організація допомоги біженцям, демобілізація солдатів-поляків, юридична та громадська допомога військовополоненим, повернення їх на батьківщину, культурно-просвітницька робота та інше. Комісії при комісаріаті працюють автономно, але підпорядковуються резолюціям місцевого комісаріату, при цьому вони мали право безпосередньо звертатися до відповідних відділів Головного комісаріату. Останній мав право призупинити діяльність окремих місцевих комісаріатів, якщо вони не дотримувалися головної лінії в своїй діяльності³¹.

Тільки 19 лютого 1918 року Одеська рада робітничих депутатів затвердила утворення Польського комісаріату³², надавши йому

легітимності. А вже 23 лютого А.Вонсік у заяві на ім'я президії Одеської ради робітничих депутатів відмовився від посади комісара у польських справах, посилаючись на те, що він, як голова міського комітету ППС-лівиці, дуже завантажений роботою³³. Очевидно за цим клопотанням приховується небажання частини місцевих польських партій співробітничати з новою владою, враховуючи що та вирішення національного питання вбачала виключно у площині класової боротьби. На таких позиціях стояло чимало партійців, що не влаштовувало більшовицьку владу, тому в березні 1918 року комісаріат було ліквідовано³⁴. У перші місяці цього року поступово знижується політична активність усіх польських партій та об'єднань Одеси.

Окрім згаданих організацій в період існування Центральної Ради в Одесі існували ще Народний соціалістичний союз й польський виконавчий Комітет, але будь-яких додаткових даних про ці структури автору відшукати не вдалося. Можна припустити, що вони не належали до соціалістичного табору. Наприклад, президія Одеської ради робітничих депутатів відносить польський Виконавчий комітет до організацій буржуазного спрямування. Цікаво, що всі польські партії та об'єднання міста розташовувалися за однією адресою - вул. Градоначальницька, 1³⁵.

Таким чином, на політичній палітрі польських партій та об'єднань Одеси даного періоду ми спостерігаємо переважання лівого та лівоцентристського спектру. Саме ці сили виявили себе як виразники інтересів переважної частини польського населення міста, були найвпливовішими та найактивнішими. При цьому, головною метою в їхній діяльності було відновлення Польської держави.

Примітки:

1. Манусевич А. *Деятельность польских социал-демократических организаций в России в период подготовки Октябрьской революции (март-октябрь 1917 г.)* // *Октябрьская революция и зарубежные славянские народы*. - М., 1957. - С.67-146; Калениченко П.М. *Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні (березень 1917 - квітень 1918 рр.)* // *Історичні зв'язки слов'янських народів. Збірник статей до V Міжнародного конгресу славістів*. - К., 1963. - С. 132-164; Najdus W. *Polacy*

w rewolucji 1917 roku. - Warszawa, 1967. - 375 s.; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. - К., 2000. - 357 с.

2. Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - 200с.

3. Манусевич А.Я. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. - М., 1965. - С.9-10.

4. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. - К., 2000. - С.17.

5. Там само. - С.72; Najdus W. Вказ. праця. - С.59.

6. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. р. 3829. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 7.

7. Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.34.

8. ДАОО. - Ф.р. 3829. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 6-7.

9. Там само. - Арк. 6.

10. Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.34.

11. Ермолаева Р. К истории польских коммунистических организаций и органов РКП(б) для работы среди польского населения на территории Советской республики в 1917-1921 гг. //Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. - М., 1957. - С.48.

12. Манусевич А.Я. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. - М., 1965. - С.350.

13. Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.28; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. - К., 2000. - С.72.

14. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku. - Warszawa, 1967. - S. 244-245.

15. ДАОО. - Ф.р. 3829. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 36 зв.

16. Там само.

17. Там само. - Арк. 27.

18. Там само. - Арк.36.

19. Манусевич А.Я. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. - М., 1965. - С.149-150; Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.34-35.

20. Манусевич А.Я. Деятельность польских социал-демократических организаций в России в период подготовки Октябрьской ре-

волюции (март-октябрь 1917 г.) // Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. - М., 1957. - С.101; Його ж. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. - М., 1965. - С.150.

21. Калениченко П.Л. Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні (березень 1917 - квітень 1918 рр.) // Історичні зв'язки слов'янських народів. Збірник статей до V Міжнародного конгресу славістів. - К., 1963. - С.150.

22. Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.16-17.

23. ДАОО. - Ф.р. 3829. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 232, 251, 254, 272, 277, 283, 375; Спр. 56. - Арк. 6, 32, 119, 134, 231, 313, 348, 371, 372, 379, 400; Спр. 57. - Арк. 4, 67, 95, 161-а, 162, 207, 225, 311.

24. ДАОО. - Ф. 16. - Оп. 123. - Спр. 1132. - Арк. 3.

25. Кривоший Г.Ф. Національні меншини й українська революція // Українська революція: 1917 - початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. - Запоріжжя, 1998. - С.170, 174.

26. Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917 р.) - К., 1994. - С.11.

27. Буткевич Т., Слыш А. Польские солдаты Октября. - Минск, 1982. - С.87; Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.23.

28. Калениченко П.М. Участь польських трудящих у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні (березень 1917 - квітень 1918 рр.) // Історичні зв'язки слов'янських народів. Збірник статей до V Міжнародного конгресу славістів. - К., 1963. - С.161.

29. Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.60-61.

30. ДАОО. - Ф.р. 3829. - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк. 104-104 зв.

31. Там само. - Арк. 106.

32. Там само. - Спр. 31-а. - Арк.9.

33. Калениченко П.М. Брати по класу - брати по зброї. - К., 1973. - С.61.

34. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. - М., 1963. - Т.І. - С.391-392, 487.

35. ДАОО. - Ф.р. 3829. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 549.

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ (1994-1995 рр.)

Одним із факторів, що забезпечив перемогу у ході виборів 1994 р. суперників першого Президента незалежної України, стало декларування ним нагальної потреби здійснення кардинальних реформ. Прихильність реформаторському курсу засвідчили вже перші кроки Леоніда Кучми, зокрема виголошена ним 11 жовтня 1994 р. у Верховній Раді України програма економічної і соціальної політики, яка передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, приватизацію великих підприємств, проведення земельної реформи та ін.¹ Усі ці радикальні заходи, на думку новообраного Президента, мали спинити стрімке сповзання до економічної катастрофи та стабілізувати ситуацію в країні.

Прагненнями заручитися підтримкою друкованих ЗМІ при проведенні необхідної, проте непопулярної серед населення “шокової терапії”, була позначена зустріч Леоніда Кучми з редакторами районних, міських та обласних газет, яка відбулася 12-13 січня 1995 р. у Житомирі. Вказавши на безальтернативність шляху реформ, Президент повідомив журналістів про наміри прийняти вже у найближчий час довгострокову Державну програму розвитку національного книговидання та преси в Україні. “Моя позиція полягає в тому, - заявив він у своєму виступі, - що від епізодичних, так би мовити, пожежних заходів у допомозі періодичці та видавництвам, слід перейти до чіткої системи державної політики в інформаційній галузі”².

Схвалена учасниками Житомирської наради резолюція “Наш вибір - радикальні реформи”³ демонструвала готовність журналістів до творчої співпраці з владою та їх сподівання на те, що остання опікуватиметься проблемами друкованих ЗМІ. Переконаності в цьому додавали й ті реальні заходи, що їх до цього часу вже здійснив Президент у напрямі державної підтримки преси та вироблення механізмів ефективного впливу на процес формування

національного інформаційного простору України. Йшлося про Укази Президента України від 7 вересня 1994 р. “Про заходи щодо впорядкування цін на окремі періодичні видання” та від 18 листопада 1994 р. “Про додаткові заходи щодо державної підтримки періодичних видань”⁴.

Ще однією суттєвою новацією стало створення Указом Президента України від 18 листопада 1994 р. на базі двох державних комітетів (Комітету у справах видавництва, поліграфії та книгорозповсюдження і Комітету по охороні державних таємниць у пресі та інших засобах масової інформації) Міністерства у справах преси і інформації (міністр - Онуфрійчук М.Я., заступник міністра Стадниченко В.Я.). Згідно розробленого Положення, завдання Мінпресінформу України виходили далеко за межі суто технічної допомоги друкованим виданням. Передбачалося, що цей орган також “забезпечуватиме свободу діяльності друкованих ЗМІ, інших суб’єктів видавничої справи; протидіятиме монопольним тенденціям; вивчатиме масові інформаційні потоки, характер їхнього впливу на громадську думку, вивчатиме потреби різних соціальних верств у розвитку ЗМІ” тощо⁵.

Структура Міністерства, штат якого на початку 1995 р. нараховував 130 чол., передбачала наявність Секретаріату, Прес-служби, Головних управлінь - засобів масової інформації, книговидання і книгорозповсюдження, захисту інформації, науково-технічного розвитку та матеріальних ресурсів, економіки і фінансів, бухгалтерського обліку, звітності та фінансового контролю, інформативно-аналітичне; Управлінь - кадрів і учбових закладів, міжнародних зв’язків, управління справами, юридичний відділ, спеціальний відділ⁶. Провідну роль у сприянні формуванню національного інформаційного простору мало відігравати Головне управління засобів масової інформації, у складі якого, в свою чергу, також було кілька управлінь: координації інформаційної діяльності (йому належало займатися зв’язками з пресою та громадськістю), державної підтримки засобів масової інформації, а також державної реєстрації та статистики засобів масової інформації. Існування Міністерства у справах преси та інформації розглядалося його засновниками як тимчасовий захід. На це вказував, зокрема, в одному з інтерв’ю журналістам начальник Головного управління ЗМІ Бойко І.Г.⁷

16 грудня 1994 р. Міністр у справах преси та інформації звернувся з листом до Президента України, в якому виклав першочергові завдання у напрямі розбудови вітчизняної паперової бази. Він вказував на необхідність виділення 14 млн. доларів Жидачівському целюлозно-паперовому заводу в Львівській області для придбання нового устаткування, що дало б змогу щороку випускати 35 тисяч тонн газетного паперу, а також надання пільгового кредиту в сумі 295 млрд. крб. Дніпропетровській паперовій фабриці для введення в дію паперової машини, з пуском якої міг би розпочатися випуск шкільних підручників, дитячих видань, періодики, офсетного паперу в обсязі 35 тисяч тонн щорічно. Леонід Кучма розпорядився вирішити вищезначені питання вже у поточному році⁸. Відтак, у проект Державного бюджету України на 1995 рік було закладено фінансування у розмірі 2,4 трл.крб. на модернізацію першого з вищезначених об'єктів, а другому з них - за розпорядженням Кабміну мало бути виділено 60 млрд. крб. пільгового кредиту⁹. Крім того, окремим рядком до проекту Державного бюджету було внесене положення про асигнування 20 млрд. крб. для проведення науково-дослідних робіт у галузі поліграфії¹⁰.

22 лютого 1995 р. на засіданні Колегії Мінпресінформу розглядалося питання про реалізацію пропозицій і критичних зауважень, висловлених на Всеукраїнській нараді редакторів газет у Житомирі¹¹. Розроблені апаратом Мінпресінформу заходи в цьому напрямі невдовзі були затверджені Кабінетом міністрів, і їх конкретні положення отримали силу офіційних доручень відповідним міністерствам та відомствам.

Тижнем пізніше Указом Президента була затверджена розроблена Мінпресінформом Програма розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року¹², яка накреслювала завдання стратегічного характеру. Серед них були: визначення пріоритетів у галузі видавничої справи, усунення негативних деформацій, поліпшення якісної структури книговидання; оптимальне реформування форм власності, економічного механізму, вдосконалення податкової політики у видавничій справі; вдосконалення правових норм діяльності книговидання і преси, створення необхідної законодавчої, нормативно-технічної бази видавничої галузі; розширення вітчизняної паперової промисловості та виго-

товлення поліграфічного устаткування, виробництво поліграфічних матеріалів; розширення участі України в міжнародному співробітництві в галузі книговидання і преси тощо¹³.

Заходи, вжиті в напрямку реалізації настанов президентських Указів від 7 вересня та 18 листопада 1994 р., зумовили суттєве поживавлення передплати на періодичні видання. За даними об'єднання "Укрпошта", на січень 1995 р. передплатні тиражі періодики зросли на 40,6%¹⁴. Проте успіх цей виявився нестійким. Надзвичайно складна соціально-економічна ситуація в країні не могла не позначатися на стані друкованих ЗМІ. Це стало зрозумілим вже під час обговорення остаточного варіанту Державного бюджету на 1995 рік.

Навесні 1995 р. активізувався процес перереєстрації друкованих ЗМІ, яку тепер здійснювало відповідне управління Мінпресінформу. Проведені ним упродовж весни-літа 1995 р. дослідження засвідчили деякі структурні зміни в мережі друкованих засобів масової комунікації. За даними комп'ютерного банку управління, на 1 травня 1995 р. в Україні було зареєстровано 4229 найменувань періодичних видань, що мали загальноукраїнську аудиторію (в тому числі 3345 газет та 740 журналів, 79 бюлетенів, 57 збірників, 16 альманахів та один календар). З цієї загальної кількості 1098 періодичних друкованих видань відповідали регіональній, загальнодержавній та зарубіжній сферам поширення, 3131 найменування (в тому числі 2869 газет, 262 журнали, бюлетені і т. ін.) - обласній¹⁵.

Щодо обличчя цього значного масиву газет і журналів, то тут, порівняно з першими роками після проголошення незалежності України, відмічалися суперечливі тенденції: на фоні стійкого зростання періодичних видань, засновниками яких були комерційні структури, натомість зменшилась кількість зареєстрованих газет і журналів для молоді, з питань мистецтва, історії, культури України. Станом на 1 травня 1995 р. комерційним структурам належало 31,9% видань, зареєстрованих Мінпресінформом і 22,5% - обласними комітетами по пресі; органам державної виконавчої влади - відповідно 9,1% і 5,6%; радам народних депутатів - 0,6% і 22,3%; приватним особам - 19,1% і 11,2%; політичним партіям - 1,5% і 4,7%; навчальним закладам і науковим установам - 13,4% і

5,2%; творчим спілкам - 1,7% і 1,6%; релігійним об'єднанням - 1,4% і 2,5%¹⁶.

Невідкладні заходи в напрямку розбудови інформаційної системи в Україні, забезпечення державної підтримки засобам масової інформації та видавництвам 25 травня 1995 р. розглядалося на засіданні Комісії Верховної Ради з питань законодавчого забезпечення свободи слова за участю Міністра інформації та його заступника¹⁷. Комісія погодилася з пропозицією Мінпресінформа створити (на громадських засадах) Державну комісію з представників законодавчої та виконавчої влади з питань підтримки ЗМІ та книговидавництва.

Вищезгадані тенденції в розвитку та функціонуванні системи друкованих ЗМК України зберігалися й у другій половині року. За даними Мінпресінформу, в другому півріччі 1995 р. чисельність зареєстрованих видань, розрахованих на загальноукраїнську аудиторію, зросла до 4,5 тис. найменувань¹⁸. Однак, як показала практика, кількість зареєстрованих видань не завжди відповідала дійсності, адже чимало з них до цього часу були змушені припинити своє існування, деякі виходили з перебоями, зменшеними обсягами і незначними тиражами, до того ж серед газет і журналів були й так звані одноденки, видання яких було епізодичним. За даними, що їх наводять дослідники Бебик В.М. і Сидоренко О.І., в цей період з 86 найменувань періодичних видань, зареєстрованих у Вінницькій області, фактично виходило лише 59 (68,6%), в Дніпропетровській з 262 тільки 200 (76,3%), в Івано-Франківській з 85 лише 47 (55,3%) і т.д.¹⁹ Загалом в 1995 р. побачили світ 80,4% зареєстрованих місцевих видань (з 3119 - 2508)²⁰. Поряд із цим упродовж 1995 р. жодного разу не вийшли друком 52 зареєстровані періодичні видання, розраховані на загальнодержавну сферу розповсюдження²¹. Не намітилося позитивних змін і щодо зростання тиражності друкованих періодичних видань. Піднявшись до позначки 13,1 млн. примірників на 1 січня 1995 р., тиражі вітчизняних друкованих засобів масової інформації на 1 липня 1995 р. знову впали до 8,0 млн. примірників²².

З багатьма ускладненнями проходила передплатна кампанія на газети і журнали. За власні кошти українські читачі змогли передплатити лише близько 1,7 млн. примірників газет і журналів²³.

Взагалі кількість передплачених в Україні в 1995 р. видань, у зіставленні з 1989 р., коли було передплачено більше 91 млн. примірників газет і журналів, знизилася більше як у 10 разів²⁴. Порівняно з 1993 р. насиченість періодичними виданнями на 1 тисячу жителів України впала у 1995 р. з 1226 до 177 найменувань газет і журналів²⁵.

Осінь 1995 р. принесла журналістському загалу нові розчарування політикою владних структур в інформаційній сфері. Такими настроями, зокрема, було позначене розширене засідання Гільдії головних редакторів засобів масової інформації, що відбулося в Києві 20 жовтня 1995 р. Його учасники висловлювали незадоволення з приводу того, що багато з декларованого під час Житомирської наради до цього часу так і не було виконано. Занепокоєність головних редакторів викликали й випадки тиску місцевої влади на пресу²⁶.

Незадоволення діями виконавчої влади лунало і з боку Комісії Верховної Ради з питань законодавчого забезпечення свободи слова. 11 жовтня 1995 р. у м. Переяслав-Хмельницький нею було проведене виїзне засідання, в ході якого розглядався підготовлений Мінінформом проект Закону України "Про державну підтримку ЗМІ, видавничої діяльності та соціальний захист журналістів"²⁷. Проаналізувавши реальний стан справ в інформаційній сфері, учасники засідання сформулювали ряд зауважень, пропозицій та доповнень, що, на їх думку, мало бути врахованим розробниками документа. В контексті фінансової допомоги держави періодичним виданням пропонувалося визначити особливий статус місцевої преси, вдосконалити існуючий порядок надання пільг при купівлі паперу. Окремо вказувалося на необхідність визначення можливостей і норми захисту керівників ЗМІ та журналістів від безпідставних позовів до суду та сваволі судів: виправити перегини щодо цього належало шляхом перегляду та вдосконалення норм статей 41-43 Закону "Про друковані засоби масової інформації"(пресу) в Україні"²⁸.

28 грудня 1995 р. Кабінет Міністрів України, розглянувши хід виконання п'ятирічної програми, був змушений визнати, що в цій справі за рік більше недоліків і труднощів, ніж здобутків. Серед головних прорахунків називалися неефективне використання наяв-

ної поліграфічної бази, непроведення технічного переоснащення Жидачівського ЦПК, незавершення реконструкції Дніпропетровської паперової фабрики. У постанові констатовалося, що Мінпресінформ “незадовільно здійснює роботу, пов’язану з реалізацією Державної програми національного книговидання і преси до 2000 року, слабо координує діяльність відповідних міністерств і відомств, не забезпечує належного контролю за виконанням намічених у програмі заходів”²⁹.

Постанова накреслювала ряд завдань, виконання яких мало б змінити цю негативну ситуацію. Вказувалося на потребу передбачити в Державному бюджеті на 1996 рік виділення централізованих капітальних вкладень Дніпропетровській паперовій фабриці, а також орендному підприємству “Свема”, Луцькому заводу виробів з пластмас та Луцькому картонно-рубероїдному заводу для організації виробництва поліграфічних матеріалів. Валютно-кредитній раді Кабінету Міністрів України пропонувалося вже у першому кварталі 1996 року вирішити питання кредиту для закупівлі імпортного устаткування для Жидачівського ЦПК. Окремий пункт постанови пропонував Фонду державного майна приступити за погодженням з Кабінетом Міністрів до приватизації поліграфічних підприємств, видавництв, редакцій газет і журналів³⁰.

Зазначимо, що попри такі негативні оцінки Мінпресінформу, в його діяльності були й певні здобутки. Як би там не було, але впродовж 1995 р. державна допомога національній пресі все ж тривала. Наскільки реальною і яка саме була ця допомога можна побачити, звернувшись до відповідних документів Міністерства фінансів. За даними Міністерства, в 1995 р. з місцевих бюджетів усіх рівнів утримувалося 659 обласних, міських, міськрайонних та районних газет, водночас з державного бюджету фінансувалися газети і журнали, засновниками яких були органи законодавчої і виконавчої влади, дитячі, художньо-літературні видання Спілки письменників України та незалежні газети. Обсяги фінансування на покриття збитків з місцевих бюджетів склали 301986, 0 млн.крб., з державного бюджету - 742323,0 млн.крб.³¹

Додамо, між іншим, що завдяки втручання Кабміну певні послаблення редакціям друкованих ЗМІ були зроблені й “Укрпоштою”. За офіційними даними, внаслідок реалізації настанов Прези-

дента щодо пільг вітчизняній періодиці остання за перше півріччя 1995 р. понесла збитки на 5 трл. крб. Цим фактично зумовлювалось рішення керівництва “Укрпошти” суттєво підвищити ціни на свої послуги в другому півріччі 1995 р. Це питання спеціально обговорювалось на нараді в Кабміні, яка проходила під керівництвом віце-прем’єр-міністра І.Кураса. В нараді взяли участь представники міністерств і відомств, редактори провідних газет і журналів. Врешті-решт, було погоджено залишити без збільшення ціни на доставку вітчизняних періодичних видань: внаслідок цього ціна на послуги “Укрпошти” зросла не у 6-8 разів, як передбачалось раніше, а тільки вдвічі³².

Не можна не зазначити також і те, що завдяки прискоренню економічних реформ у країні з 1995 р. намітилися певні позитивні зрушення в діяльності вітчизняної поліграфічної промисловості. Як зазначалося на засіданні Колегії Мінпресінформу від 16 лютого 1996 р., ряду видавництв України вдалося не тільки досягти стабілізації економічного становища, але навіть перевищити рівень виробництва порівняно з попереднім роком³³.

Отже, 1994 - 1995 рр. пройшли під знаком удосконалення державної політики в інформаційній сфері, яка стала носити більш цілеспрямований характер. Особливе значення в цьому плані мало прийняття розробленої урядом “Програми розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року”, реалізація основних положень якої була націлена на досягнення кардинальних позитивних змін у системі друкованих ЗМК України. Проте на шляху впровадження завдань програми в життя одразу ж постали суттєві ускладнення, головними з яких стали надзвичайно складна економічна ситуація в країні та певна політична нестабільність, зокрема на рівні політично поляризованого парламенту. Це, безперечно, не могло не позначатися на конструктивності діяльності верховної влади України, зокрема й в інформаційній сфері.

Примітки:

1. Грицак Я. *Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття.* - К., 1996. - С.318.
2. *Урядовий кур’єр.* - 1995. - 14 січня.
3. *Там само.* - 17 січня.

4. Про заходи щодо впорядкування цін на окремі періодичні видання: Указ Президента України від 7 вересня 1994 р. // *Голос України*. - 1994. - 10 вересня; Про додаткові заходи щодо державної підтримки періодичних видань: Указ Президента України від 18 листопада 1994 р. // *Урядовий кур'єр*. - 1994. - 22 листопада.

5. Мінпресінформ: новий підхід до національного інформаційного простору: Повідомлення Прес-служби Міністерства України у справах преси і інформації // *Урядовий кур'єр*. - 1995. - 25 лютого.

6. "Четверта влада" в Україні - реальна: інтерв'ю з міністром України у справах преси та інформації М.Я.Онуфрійчуком // *Радянська Житомирщина*. - 1995. - 12 січня.

7. Незалежній пресі - незалежного читача: інтерв'ю з начальником Головного управління ЗМІ І.Г.Бойком // *Там же*.

8. "Четверта влада" в Україні - реальна // *Радянська Житомирщина*. - 1995. - 12 січня; Назад шляху немає: Виступ Президента України Леоніда Кучми перед редакторами районних, міських та обласних газет // *Урядовий кур'єр*. - 1995. - 14 січня.

9. Мінпресінформ: новий підхід до національного інформаційного простору // *Урядовий кур'єр*. - 1995. - 25 лютого.

10. Там само.

11. Поточний архів Міністерства інформації України. Протокол засідання Колегії Міністерства. 22 лютого 1995 р. Про реалізацію пропозицій і критичних зауважень, висловлених на Всеукраїнській нараді редакторів газет.

12. Про Державну програму розвитку національного книгодрукування і преси до 2000 року: Указ Президента України // *Урядовий кур'єр*. - 1995. - 4 березня.

13. Онуфрійчук М. Стан і перспективи розвитку друкованих ЗМІ та книговидання в Україні // *Україна: інформація і свобода слова: Збірник законодавчих актів, нормативних документів та статей фахівців*. - К., 1997. - С.715.

14. Озірський М. Дайош газети дешеві й різні! // *Демократична Україна*. - 1995. - 24 січня.

15. Поточний архів Міністерства інформації України. Протокол засідання Колегії Міністерства. 2 листопада 1995 р. Про хід виконання наказу Міністерства від 10 квітня 1995 р. "Про удосконалення справи державної реєстрації державних ЗМІ із регіональною, загальнодержавною та зарубіжною сферами розповсюдження".

16. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. - К., 1996. - С.28.

17. Поточний архів ВР України. Протокол засідання Комісії ВРЗЗСС. 25 травня 1995 р.

18. Поточний архів Міністерства інформації України. Протокол засідання Колегії Міністерства. 2 листопада 1995 р. Про заходи щодо поліпшення інформаційної діяльності, навчання та інформування журналістів.

19. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Вказана праця. - С.26.

20. Там само.

21. Прес-служба Мінпресінформу України: Передплата періодики: вчора і сьогодні: // Друкарство. - 1995. - № 6. - С.9.

22. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Вказана праця. - С.31.

23. Передплата періодики: вчора і сьогодні: Прес-служба Мінпресінформу України // Друкарство. - 1995. - № 6. - С.9.

24. Поточний архів Міністерства інформації України. Протокол засідання Колегії Міністерства. 2 листопада 1995 р.

25. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Вказана праця. - С.26.

26. Хоча міністр і не прийшов: Інформація прес-центру Гільдії головних редакторів ЗМІ України // Молодь України. - 1995. - 24 жовтня.

27. Поточний архів ВР України. Протокол засідання Комісії ВРЗЗСС. 11 жовтня 1995 р.

28. Там само.

29. Про хід виконання Державної програми розвитку національного книговидання: Постанова Кабінету Міністрів від 28 грудня 1995 р. // Україна: інформація і свобода слова. - С.539-542.

30. Там само.

31. Поточний архів ВР України. Матеріали КВРЗЗСС. Аналіз видатків на підтримку друкованих ЗМІ в 1994-1996 рр. Інформаційна довідка Міністерства фінансів. 1996.

32. Прес-служба Мінпресінформу України: Передплата періодики: вчора і сьогодні // Друкарство. - 1995. - № 6. - С.9.

33. Поточний архів ВР України. Протокол засідання Колегії Міністерства інформації. 16 лютого 1996 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Черних І.Д.

**ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ПАРАМЕТРИ ТРАДИЦІЙНИХ
СХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ**
(постановка проблеми)

Сучасний етап розвитку сходознавства ознаменувався значними зрушеннями в методології вивчення Сходу; пошуком більш глибокого розуміння суті історії східних суспільств та стимулював їх цивілізаційний аналіз. Формування цивілізаційної теорії відбувалося в рамках двох напрямків історичної науки, що паралельно розвивалися: історико-матеріалістичної, школи для представників якої визначальним початком виступали матеріальне виробництво, економіка і культурно-історичної, у якій пріоритетне значення приділялося духовному фактору. В обох напрямках були висунуті цілісні, методологічно обґрунтовані концепції, обумовлені сприйняттям історії, як процесу становлення і взаємодії цивілізацій¹.

Найважливішою методологічною проблемою вивчення історії цивілізацій у цілому і східних зокрема є визначення їхніх тимчасових меж.

Загальноприйнята донедавна періодизація всесвітньої історії, яка заснована на концепції лінійного прогресизму (схема суспільно-економічних формацій), не дозволяє застосувати до вивчення східних цивілізацій діахронний метод.

Нова концептуальна опозиція формаційному підходу представила векторно-стадіальну модель світової історії, що включає п'ять стадій глобальних трансформацій: антропну, аграрну (неолітичну), міську, "Осьового часу" і промислову (наукову)².

У вітчизняній науці була почата вдала спроба застосування даної моделі, при аналізі соціокультурного розвитку людства в його цивілізаційних і етніонаціональних формах. Відповідно період традиційних регіональних цивілізацій, у контексті п'яти стадій глобальної трансформації, у Ю. Павленко починається епохою "Осьового часу" і завершується промисловим переворотом на рубежі XVIII-XIX століть³.

Відзначимо, що “Осьовий час” згідно Ясперсу, почався близько 800 р. і завершився 200 р. до н.е. і суттю його була глобальна революція свідомості. Цей процес німецький мислитель визначає як загальну тенденцію історичного розвитку, акцентуючи увагу на його універсальності. В епоху “Осьового часу” “були розроблені основні категорії, якими ми мислимо донині. Закладено основи світових релігій, які сьогодні визначають життя людей”⁴. Положення про значимість як духовних подій “осьового часу”, так і виникнення світових релігій для історії людства навряд чи хто зараз стане заперечувати. Однак не важко помітити, що такі світові релігії як християнство й іслам випадають з ясперського “Осьового часу”, виявляючись чимось вторинним.

У контексті позначеної в даній статті проблеми, нас цікавить факт визнання К.Ясперсом троякої історичної модифікації прояву “Осьового часу”: китайської, індійської і західної (середземноморської)⁵. Відповідно, саме в період “Осьового часу” були створені передумови для розвитку метаетнічних способів соціонормативної регуляції, що усвідомлювалися і затверджувалися в релігійно-філософських системах.

Суть “Осьового часу” К. Ясперс визначає, як початок боротьби “раціональності і раціонально перевіреного досвіду проти міфу (логосу проти міфу)”, а потім боротьбу за трансцендентного Бога⁶. Якщо враховувати факт наявності трьох джерел “Осьового часу”, така характеристика вимагає корекції.

У культурній антропології вже спочатку ХХ століття був накопичений значний фактологічний матеріал, що свідчив про містичний характер колективних уявлень людей традиційних східних цивілізацій⁷. Однак ученим треба було чимало часу для усвідомлення того, що в китайській і індійській світоглядних системах, як би всупереч законам діалектики, нове не витісняло старе, а співіснувало з ним. Замість звичної для європейців боротьби протилежностей : логосу з міфом, здійснювався синтез: магіко-онтологічне мислення було творчо засвоєне і переведене на мову космології , ритуалу , релігійних доктрин, філософських дискурсів”.

У Китаї нові форми духовності й організації громадського життя були представлені даосизмом і конфуціанством, в Індії буддизмом і індуїзмом.

На Сході саме Китай і Індія були центрами регіональної цивілізації, що формується: Далекосхідної (конфуціанської) і Індійсько-Південноазійської (індуїстсько-буддійської).

У науковій літературі широко розповсюджена теза про те що, східні релігії являють собою соціокультурний комплекс, що сполучає в собі не тільки власне сакральні уявлення, вірування і ритуали, але також нормативну мораль, право, естетику, соціальні вчення. Створюючи загальну систему духовної регуляції і мотивації, релігія дуже впливає на господарське життя⁹.

Становлення Індуїстсько-буддійської і даоссько-конфуціанської релігійно-світоглядних систем відбувалося в значній мірі за допомогою переосмислення тих духовних основ, що були закладені в стародавності. Їхнє переосмислення висунуло на перше місце етичні елементи, ритуально-космічний світопорядок здобував риси світопорядку морального, а інтуїція Єдності виразилася в ідеї Абсолюту. На Сході в період "осьового часу" містична свідомість, фактично інкорпоровалося новими світоглядними парадигмами, що творилися через повернення до "попереднього" у той час як на Заході, чи точніше в середземноморському регіоні, відбувалася зміна пануючої форми свідомості - релігійна витиснула міфологічну. Відповідно, мова йде про розходження в принципах мислення, на основі яких формувалися базові духовні цінності традиційних регіональних цивілізацій доіндустріальної епохи. Ці розходження, природно, не можуть бути зведені до обмежено-спрощеної дихотомії: ірраціональний (східний) тип мислення - раціональний (західний) тип мислення. Але варто визнати, що споконвічно розвиток способу раціоналізації в східних релігіях йшов шляхом відмінним від західного.

Очевидно, що термін "революція Осьового часу", запропонований рядом сучасних авторів, не універсальний і не відбиває адекватно суті процесу культурно-історичної безперервності характерного для Сходу позначеної епохи¹⁰.

В основі як Далекосхідної, так і Індійсько-південноазійської регіональних цивілізацій закладений принцип соціокультурної спадкоємності. Саме традиція з'явилася головним засобом їхньої адаптації до нових історичних умов протягом наступної за "Осьовим часом" історії.

Протягом першого тисячоріччя нашої ери в процесі становлення і взаємодії цих двох регіональних цивілізацій сформувалися синтезовані світоглядні системи: індуїстсько-буддистська і конфуціансько-дасько-будійська триєдність. Принципи мислення, на основі яких формувалися ці системи, свідчать про їхню певну спільність, що може бути виражена в понятті “осьовий Схід”.

Визнавши за відправну точку становлення регіональних цивілізацій “Осьовий час”, не можна ігнорувати той очевидний факт, що ісламська цивілізація формувалася в контексті середземноморського типу духовності.

Сучасне загальноприйняте структурно-типологічне розмежування східного і західного типу суспільств, в основі своїй було детерміновано прагненням європейських мислителів XVII-XIX століть самоідентифікувати новоєвропейську цивілізацію методом її протиставлення іншим соціокультурним спільнотам. Відповідно моделювалася біполярна історична реальність Захід - Схід.

У пострадянському сходознавстві цей стереотип, вибудований за ієрархічним принципом, так само активно пропагується. Затверджується, що в ході історичного процесу сформувалися дві структурно-типологічні варіації суспільства: західна і незахідна й історичний шлях східних цивілізацій привів до їхньої кризи¹¹.

У сучасній сходознавчій літературі дана концепція не раз зазнавала аргументованої критики¹². Відзначимо тільки, що в контексті цієї концепції поняття Схід доволіно поєднує “осьовий Схід” і ісламський світ. Спрошеність цієї дуальної схеми настільки очевидна, що вчені, що донедавна були її прихильниками, акцентують увагу на специфіці конкретних незахідних соціокультурних систем. Зокрема, Ю.Павленко, у плані постановки проблеми, виділяє ісламський світ в особливу соціокультурну систему. Мотивація необхідності диференційованого підходу до незахідних цивілізацій у роботах цього автора обумовлена веберовською типологізацією світових релігій¹³.

М.Вебер доводив, що релігійні системи принципово поділяються на боговідверті (іудаїзм, християнство, іслам) і небоговідверті (індуїзм, буддизм, даосизм, конфуціанство). У релігіях першого типу вихідна концепція, що просочує все духовне життя, заснована на понятті Бога як трансцендентного світу і людині, і цей світ є

його створінням. Бог відкриває себе через "Слово" або з'являється у світі в одній зі своїх іпостасей (Бога-Сина). Людина вступає з Богом у напружені відносини, від яких і залежить, у кінцевому рахунку, її доля. У небоговідвертих релігіях світ із усім своїм відносним буттям, і своїм різноманіттям включений у безособовий Абсолют, підлеглий верховному Закону (Дхармі, Дао), через який затверджується тотожність релігійного об'єкта і релігійного суб'єкта. З цього протиставлення робляться висновки про принципове розходження положення людини в релігіях цих двох типів, а отже, і принципів його соціалізації¹⁴.

Критичний аналіз веберовської концепції ідеальних типів, як правило, пов'язаний із трактуваннями суті східних (небоговівертих) релігій¹⁵. Однак, його концепція в цілому не тільки ґрунтується на очевидному факті генетичного зв'язку ісламу з іудаїзмом і християнством, але й аргументує типологічну спільність цих релігій. Підкреслимо, що іслам засвоїв і античну духовну спадщину, насамперед від античності в ісламську цивілізацію перейшли раціональні форми мислення¹⁶.

Становлення ісламської цивілізації відбувалося в контексті середземноморського культурного регіону, даний висновок відповідає і концепції К. Ясперса і концепції М. Вебера.

Теза про безпосередній зв'язок ісламу з християнством присутня й у роботах А.Дж. Тойнбі, який писав, що іслам "пробив собі шлях у світ як програма реформування сучасної йому практики християнства з метою позбутися від зловживань і порушень". Фактично ранній іслам цей історик вважає "християнською ерессю"¹⁷.

Таким чином, ісламська цивілізація типологічно відмінна від східних цивілізацій "осьового Сходу" і ця відмінність детермінована основними світоглядними цінностями. Відповідно Схід доіндустріальної епохи в його традиційному розумінні (Далекосхідна, Індійсько-південноазійська, Ісламська цивілізації) не може бути об'єктом системного аналізу, тому що не є соціокультурною спільністю.

Примітки:

1. Детальніше див.: Ерасов Б.С. *Цивилизация: Слово-термин-теория. //Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия.М.-1999.С.8-35.*

2. Детальніше див.: Ионов И.Н. Теория цивилизаций на рубеже XXI века. // Общественные науки и современность .-1999.-№2.-С.127-137; Назаретян А.П. Векторы исторической эволюции. / Общественные науки и современность.-1999.-№2.-С.112-126.

3. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства.-К.-1996.-С.5;С.-343.

4. Ясперс К. Смысл и назначение истории. -М.-1991.-С.33.

5. Там само. - С.49.

6. Там само - С.-33.

7. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление.- М.:Атеист, 1930.-С.200-210,315-320.

8. Детальніше див.: Альбедиль М.Ф. Социоприродные измерения человека в древнеиндийской культуре. //Теория и методология архαιки. Материалы теоретического семинара. Вып.2. С-Пб.,2000.-С129-137.;Боцман Я. В. Эгоизм, вывернутый наизнанку. //Буддизм. Четыре благородных истины. - М.2001.-С.5-21.; Григорьева Т.П. Дао и логос (встреча культур). - М.-1992.С.-33-34,171-173.

9. Ерасов Б.С. Социальная культурология. - М.-1997.-С.352-356; Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. - М.-1999.-С.5-20.

10. Эйзенштадт Ш. Основы и структура цивилизационного устройства общества // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия.-М. - 1999. - С.-94-101; Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: синергетика, психология и футурология. - М.-2001.-С113-114.

11. Васильев Л.С. Восток и Запад (основные параметры проблематики) //Альтернативные пути к цивилизации.-М.-2000.-С.97-114.;Його ж История Востока.-Т.1.-М.-2001.-С.11-24.

12. Кроль Ю.Л. Была ли ранняя китайская империя деспотией? // Петербургское востоковедение.- вып.4.-1993.-С.359-399; Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий.-М.-1997ю.-С.285-286 ; Ерасов Б.С. Феномен “восточного деспотизма” как явление “нового мышления”// Восток 2000.-№4.-С.5-17.

13. Павленко Ю.В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути //Альтернативные пути к цивилизации.-М.-2000.-М.125-127.

14. Детальніше див.: Вебер М. Работы по социологии религии и идеологии.-М.-1985.

15. Айзенштадт Ш.Н. Посюсторонний трансцендентализм и структурирование мира: "Религия Китая" М. Вебера и образ китайской истории и цивилизации.// Восток.-1922.- №1.-С.5-17.

16. Грюнебаум Г.Э. фон. Мусульманское мировоззрение и мусульманская наука //Основные черты арабо-мусульманской культуры.: Пер.с англ. и нем.- М.-1981.-С.112-116.; Його ж Культурные заимствования во взаимодействии цивилизаций. //Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия.-М.-1999.-С.494; Великие мыслители Востока /Пер. с англ. Н.Барановой и др.- М.-1999.- С.557-612; Мусульманская цивилизация. Энциклопедический словарь. Из Тораваль /Пер. с фр. Дм. Литвинов.-М.-2001.-С.240-241,259-260.

17. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории.-М.-1995.- 163

Крамаренко С.А.

**СПІВВІДНОШЕННЯ ЗОВНІШНІХ І ВНУТРІШНІХ
ФАКТОРІВ ЕВОЛЮЦІЇ КИТАЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
в кін.ХІХ - поч.ХХ ст.
(постановка проблеми)**

Мета наукового переосмислення на якісно новому рівні історії еволюції китайської державності в період Нового часу актуалізує проблему співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів, що мали вплив на цей процес.

Ключовою подією в історії Китаю означеного періоду була Сінхайська революція 1911-1913 рр. Аналіз історичної ситуації, сформованої в країні напередодні скинення маньчжурської династії, є визначальним для трактування наступних подій.

Відповідно до найбільш розповсюдженої донедавна в історичній літературі точки зору, що відбита й в радянських навчальних посібниках, розвиток капіталізму з'явився визначальним фактором історії Китаю кінця ХІХ - початку ХХ століття.¹ Автори даних

посібників, при аналізі соціально-економічної ситуації в Китаї початку ХХ століття, хоча і визнавали існування різних економічних форм, акцентували увагу на розвитку капіталістичного укладу. Процес становлення цього укладу розглядався в контексті політики імперіалістичних держав які, як стверджувалося, захопили ключові позиції в сфері зовнішньоекономічних відносин і “допомоглися початкового підпорядкування найбільш передових ланок господарської системи країни”².

Теза про те, що до початку ХХ століття азійські народи були “підлеглі потребам і цілям промислових країн” і відповідно “фінансово-промислові монополії змінили традиційне виробництво й аграрну структуру, викликаючи в той же час кардинальні зміни в соціальних структурах східних країн” є присутньою і в сучасній навчальній літературі³.

Ретроспективна економічна статистика дозволяє визначити реальне місце зовнішньої торгівлі в китайській економіці. Так, на початку ХХ століття вивіз з Китаю сільськогосподарських товарів складав тільки 2% валової сільськогосподарської продукції. В імпортній торгівлі спостерігалася схожа картина, не дивлячись на значний ввіз текстилю, його виробництво на іноземних фабриках у самому Китаї, до 1910 року кустарним способом вироблялося до 83% споживаних бавовняних тканин. Тому стрімкість темпів росту зовнішньоторговельних зв'язків наприкінці ХІХ початку ХХ століття не може бути аргументом на користь існуючого в навчальній літературі твердження, що Китай у цей період перетворився в аграрно-сировинний придаток імперіалістичних держав. У 1900 році експорт Китаю в розрахунку на душу населення складав - 0,3 долари, імпорт - менш 0,4 долари. (Для порівняння у Великобританії відповідно 47 доларів і 74).⁴ Таким чином, реальне місце зовнішньої торгівлі в економіці Китаю було дуже скромним і вплив її на традиційні структури слабким.

Схожа ситуація спостерігається й у сфері вкладення іноземного капіталу. В деяких сучасних дослідженнях, присвячених проблемам колоніалізму, зокрема в роботах Г.К.Широкова, цілком аргументовано доводиться, що напередодні першої світової війни на всі колоніальні і залежні країни приходилося лише не більше 1/3 всіх інвестицій західних держав. Що стосується саме тих країн, які збе-

регли, як Китай, політичний суверенітет, то вироблені іноземним капіталом вкладення (у розрахунку на душу населення) були значно нижчі, ніж у колоніях⁵.

Експорт капіталу в Китай міг бути прибутковим лише при сприятливих інвестиційних умовах. Тому переважала концесійна форма іноземного підприємництва, володіючи правами екстериторіальності в межах концесії, іноземний підприємець одержував тут велику волю діяльності. Концесійна система створювала основу для анклавного розвитку капіталістичного укладу, але не сприяла його розвитку в країні в цілому.

Безсумнівно, інтенсифікація процесу втягування Китаю у світове капіталістичне господарство в останній третині XIX століття впливала на соціально-економічний стан країни. Але характер і глибина цього впливу в радянських і деяких сучасних російських навчальних посібниках явно перебільшуються.

Збереження влади в руках маньчжуро-китайського правлячого кола сприяло виживанню традиційних соціальних і економічних структур, додавало новим структурам, що зароджувалися, традиційну оболонку.

Капіталістичний уклад у Китаї до початку XX століття був лише одним з факторів еволюції багатокладної і традиційної в своїй основі економіки. Відповідно в китайському соціумі домінували традиційні і маргінальні шари. Ще на початку 90-х років XX ст. деякі радянські дослідники, намагаючись зберегти в принципі прихильність концепції суспільно-економічних формацій, констатували, що китайська “буржуазія” як і китайський “пролетаріат” в означений період були незавершеними, багато в чому проміжними соціальними утвореннями⁶.

Отже, у Китаї початку XX століття не було “антагоністичних протиріч між новими продуктивними силами і виробничими відносинами, між потребами національної економіки й іноземним капіталом”, інакше кажучи не було соціально-економічних передумов для соціальної революції буржуазного типу.

Суспільно-політичне життя Китаю напередодні Сінхайської революції, звичайно, було об’єктом дослідження сходознавців. Але у радянській історіографії домінувала тенденція перебільшення ступеню впливу західної політико-філософської думки на китайсь-

ку політичну опозицію цинському режиму. Мова йде, насамперед, про Сунь Ятсена. Ця тенденція простежується й у сучасних російських підручниках, у яких Сунь Ятсен представлений як прихильник “буржуазно-демократичної республіки”, як політик, що орієнтується в значній ступені на європейську модель конституційного устрою китайської держави⁷.

У радянській китайістиці було чимало зроблено для осмислення ідейних основ політичної практики Сунь Ятсена. Введення в науковий обіг широкого кола джерел дозволило виявити глибоко національний характер вчення про “три народні принципи”, простежити очевидний зв’язок суньятсенівських соціалістичних шукань із традиційними китайськими соціальними проектами⁸.

Сунь Ятсен до кінця свого життя був твердо переконаний у перевазі китайської культури над європейською, східної моралі над західною. Китай, на його думку, у політиці керувався високоморальними засадами і саме тому ще в стародавності став великою, неперевершеною по своїй силі державою. Китайцям, як вважав Сунь Ятсен, треба вивчати не політичну філософію Заходу, а тільки його науково-технічні досягнення. Суспільно-політичній думці давнього Китаю віддавав Сунь Ятсен пріоритет у розробці ідеалів кращого, досконалого устрою держави, суспільства, у визначенні моральних норм людських відносин⁹.

Гасло “Воля, рівність і братерство” найбільш концентровано виражає революційні ідеї Заходу, в умовах Китаю інтерпретувався ним як скинення маньчжурської династії, утворення республіки, установлення рівних прав на землю. Сунь Ятсен вважав революцію народовладдя тільки політичною революцією. “Воля” у розумінні Сунь Ятсена відрізнялася від європейського варіанта цього поняття (індивідуальна воля). У трактуванні Сунь Ятсена “воля” означала часткове відмовлення від індивідуальної волі з метою відродження китайської державності і зміцнення національного суверенітету Китаю¹⁰.

На оригінальності Сунь Ятсена як політичного мислителя акцентують увагу і сучасні західні сходознавці. Вони визнають, що теорія демократії Сунь Ятсена “не є копією західних зразків” і відповідно “нова парадигма мислення і нове сприйняття відносин між особистістю і державою” розроблялися Сунь Ятсеном на підставі китайських давніх ідей¹¹.

Зовнішній фактор, що зробив сильний вплив на суспільно - історичну ситуацію в Китаї обумовлений тим, що з кінця XIX століття на міжнародній арені взяв гору силовий фактор, війна стала інструментом політики. За 25 років, що передували Сінхайській революції Китаю довелося вести три великомасштабних війни проти іноземних держав, що одна за іншою завершувалися поразкою китайської сторони (франко-китайська війна 1884-1885 рр., японо-китайська війна 1894-1895 рр., війна в період повстання іхетуней). Нагадаємо, що основні бойові операції російсько-японської війни 1904-1905 рр. велися власне на китайських територіях.

Над Китаєм постала погроза втрати не тільки державної цілісності, але і державності як такої.

Опозиційні цинському режиму сили поєднували ідеї національного порятунку, прагнення зміцнити державність перед обличчям зовнішньої небезпеки. Державотворення буржуазного типу не було цільовою настановою цих сил.

Примітки:

1. *Новая история Китая*. - М., 1972.-С.450-474; Губер А.А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н. *Новая история стран Азии и Африки*.-М.,1982.-С.402-429; Розалиев Ю.Н. *Новая и новейшая история стран Азии и Африки*.-М.-1987.-С115-131.

2. *Новая история Китая*. - С.-456.

3. *Новейшая история стран Азии и Африки, XX век: Учеб.для студ.высш.учеб.заведений: В 2ч.*-М.-ВЛАДОС.-2001.-Ч.1.-С. 11.

4. *Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного*.-М.:Наука,1984.-С.102-104.

5. Широков К.Г. *Производительные силы и становление империализма*. // *Народы Азии и Африки*.-1989.-№5.-С.13; Він же. *Метрополии и колониально-зависимые страны: проблемы эксплуатации*. // *Всемирная история и Восток*.-М.:Наука.-1989.-С 48; Широков Г.К., Салицкий А.И. *Мировая капиталистическая система - консолидация ядра и возвращение к насилию*. // *Восток*.-1999.- № 6.-С.66-67.

6. Детальніше див. *Социальная структура Китая: XIX - первой половины XXв.*-М.-Наука.-1990.- С.380-395.

7. Новейшая история стран Азии и Африки, XX век.-М.-2001.- Ч. 1.- С.82; Васильев Л. С. История Востока. В 2т. Т."-М.-1994.- С. 208.

8. Делюсин Л.П. Идеи панasiatизма в учении Сунь Ятсена о национализме.// Китай: традиции и современность М.-Наука.-1976,-С.168-183; Меликсетов В.А. Социально-экономические взгляды Сунь Ятсена: происхождение, развитие, сущность.// Китай : государство и общество.-М.-1977 С. 121-152; Борох Л. Н. Традиционные источники социально-экономических программ Сунь Ятсена.// Китай : государство и общество,-М.-1977; Борох Л.Н. традиционные утопии в восприятии Сунь Ятсена.// Китайские утопии.-М.-1987.-С. 271-309.

9. Делюсин Л.П. Вказ. праця.-С.178-179.

10. Борох Л.Н. Традиционные утопии в восприятии Сунь Ятсена.-С.278-281.

11. Ву Дж. С. Сунь Ятсен (Сунь Исянь).// Великие мыслители Востока/Пер.с англ.-М.-1999.-С.-167-171.

Демешин В.В.

ПОРАЗКА АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В РОСІЇ

Події політичної історії перших років існування Радянської влади, які пов'язані з придушенням діяльності різних партій та заборонаю на вільнодумство, були до недавнього однією з найменш висвітлених сторін новітньої історії післяжовтневого періоду.

В радянській історичній літературі, що розрахована на масового читача, ці події піднесені не тільки скупі, але й тенденційно. Мова йшла про тенети змов, які плели сили контрреволюції, що намагалися скинути Радянську владу. Тому нова влада для свого самозахисту вела рішучу боротьбу з ворогами та змовниками. Такі слова, як "меншовик", "есер", "кадет" безпосередньо пов'язані з поняттям контрреволюціонер. Для формування у масовій свідомості образів ворогів революції активно використовувалися літера-

тура, мистецтво, кіно. Історична наука закріплювала та обґрунтовувала цей стереотип відповідними дослідженнями.

Це далеко від історичної правди, суперечило реальним фактам і подіям політичної боротьби того часу. Про самі ж події, які були пов'язані з грубим, насильницьким приборканням свободи та демократії, писати у Радянському Союзі було неможливо.

Останні 10-15 років — це час інтенсивного вивчення історії антибільшовицьких партій Росії, опубліковано десятки монографій та сотні статей, що присвячені різним сторонам цієї проблеми. Тому, коли сьогодні ми намагаємося оцінити пройдений шлях, необхідно зазначити помітне просування уперед у вивченні основних загальноросійських антибільшовицьких партій (меншовиків, есерів, кадетів та ін.), виникнення цілої серії солідних праць, присвячених політичним партіям національних районів (України, Білорусії, Прибалтики, Закавказзя, Молдавії та ін.), а також перші спроби осмислення історичних доль антибільшовицьких партій в їх сукупності за увесь період існування.

За останні декілька років вийшли у світ праці, автори яких вже намагалися проаналізувати існуючу літературу з історії антибільшовицьких партій. Вони містять в собі цікаві думки, які заслужовують пильної уваги з боку дослідників. Накопичились певні спостереження і у автора даної статті, який вивчав вищевказану літературу.

Період громадянської війни - це час, коли в Росії складалася однопартійність, коли з органів влади та управління усувалися представники опозиційних партій, а саме ці партії сходили з політичної арени.

Досліджуючи цю важливу проблему, треба зазначити, що однопартійність не можна ототожнювати з однопартійним керівництвом. Керівництво однієї більшовицької партії стало здійснюватися відразу після перемоги Жовтня, однопартійність ж у коловороті громадянської війни, що склало одну з особливостей радянської політичної системи та багато в чому зазначило характер функціонування державного механізму.

Історія виходу антибільшовицьких партій з політичної арени неодноразово розглядалася в історіографії. І хоч це питання в цілому з'ясоване, але залишаються різні точки зору на взаємовідноси-

ни опозиційних партій з Радянською владою і час утворення одно-партійності (літо та осінь 1918 року, кінець громадянської війни, середина 20-х років і навіть середина 30-х років). Це різноманіття думок заважає виявити суть проблеми - що саме громадянська війна визначила однопартійність радянської політичної системи.

Партія більшовиків з самого початку пропонувала опозиційним партіям співробітництво на радянській платформі. Але переважна більшість цих партій віддала перевагу, разом з відвертою контрреволюцією, веденню війни проти Радянської влади, що спричинило відповідні заходи. Факти говорять про те, що не будь-які форми антибільшовицької опозиції, а насамперед озброєні форми визначили її долю.

У радянській історіографії неприйняття опозиційними партіями революції і політики більшовиків пояснюється головним чином суб'єктивними факторами, особистими якостями їх лідерів, які подаються читачеві людьми недалекими, нерозуміючими суті існуючих подій класової боротьби, людьми, які керувалися винятково догматичними уявленнями та особистими амбіціями. Насправді ж серед цих лідерів було немало визначних політичних діячів, людей талановитих. Згадаємо хоча б таку видатну особу, як Плеханов Г. В. Справа, звичайно, не в особистих якостях, а в об'єктивних процесах розвитку революції в Росії, перед якою стояли альтернативні шляхи розвитку: буржуазно-демократичний та соціалістичний. Звідси й неминуче неприйняття соціалістичної перспективи антибільшовицькими партіями, позиції яких висловлювали їх лідери.

Перша проблема, з якою зіштовхнулися більшовики відразу ж після жовтневих подій, була спроба легалізації власної влади. Це завдання повинен був вирішити II з'їзд Рад. На цьому з'їзді більшовики спочатку мали 250 мандатів з 518, есери - 159, меншовики - 60¹. Але за звітом з'їзду створюється враження, що більшовики були у меншості, наскільки гострою була на їхню адресу критика, наскільки шоковані були усі соціалістичні партії жовтневими подіями, а в тім ці події готувалися на очах у тих самих партій. Після гострого обміну думками і винесення відповідних декларацій меншовики та есери залишили з'їзд. Вихід партій, які панували на I з'їзді Рад, поставив питання законності рішень II з'їзду.

Насамперед це відносилось до рішення про формування більшовицького уряду - Ради Народних Комісарів. Від імені невеликої групи меншовиків-інтернаціоналістів, які залишилися на з'їзді, її лідер Мартов запропонував створити "однорідний соціалістичний" уряд, який складався б з представників усіх партій соціалістичної орієнтації.

Сама ця ідея була не нова. Ще до жовтневих подій лідери лівих есерів Спиридонова, Камков, Трутовський, які критикували ЦК своєї партії на VII Петроградській губернській конференції есерів, яка відбулася у вересні 1917 року, вимагали розриву з кадетами і формування "однорідного соціалістичного уряду"². Залишившись на з'їзді, як і меншовики - інтернаціоналісти, ліві есери засудили вихід есерівської фракції та остаточно розкололи есерівську партію.

Зазначимо основні етапи хвилястого шляху до однопартійності у роки громадянської війни. Першим кроком стало прийняття Радою Народних Комісарів 28 листопада 1917 р. декрету, згідно з яким партія кадетів проголошувалася "партією ворогів народу"³.

Певним періодом є розрив лівими есерами урядового блоку з більшовицькою партією. 14 червня 1918 р. ВЦВК ухвалив рішення про виключення зі свого складу та й зі складу усіх Рад представників партії есерів (правих та центру) і меншовиків⁴. До моменту прийняття цієї постанови меншовиків та правих есерів у Радах залишалось не багато: громадяни, які розчарувалися в політиці вищезгаданих партій, вже рідко віддавали їм перевагу. У другій половині 1918 р. й останні представники меншовиків та есерів, згідно з постановою ВЦВК, були виведені з Рад.

По шляху меншовиків і правих есерів пішла й партія лівих есерів. Після укладення Брестського миру, з яким вона не була згідна, і особливо після прийняття Раднаркомом декрету про організації комітетів незаможних селян, спрямованого проти заможного селянства, яке бойкотувало здачу хліба державі, ліві есери почали організовувати заколоти. Особлива небезпека полягала у тому, що представники лівих есерів, посідаючи відповідальні посади в усіх відомствах (у тому числі й у Всеросійській надзвичайній комісії), готували антидержавні акції, використовуючи сили й засоби самої держави.

Збройні повстання лівих есерів у Москві (6 липня 1918 р.) і на Східному фронті (10 липня 1918 р.) поставили більшовицьку владу у скрутне становище. V Всеросійський з'їзд Рад ухвалив рішення про виключення з усіх Рад ті організації лівих есерів, які були солідарні зі своїм ЦК, що став на шлях повстання⁵. Місцеві Ради отримали вказівки про усунення лівих есерів з керівних посад. Але це не означало, що ліві есери як партія позбавлялася політичних прав, виключалася з Рад⁶. За лівими есерами, які не підтримували заколотні дії свого ЦК, залишалося право брати участь у роботі Рад. Але розрив з більшовиками і перехід до засобів збройної боротьби привели цю партію до катастрофи.

Скликання Радянською владою Установчих зборів, незважаючи ні на що, було політично необхідним і правильним кроком. У ньому виявився демократизм Радянської влади, її прагнення до ненасильницького політичного вирішення соціальних конфліктів. Меншовицько-есерівській більшості Установчих зборів надавався шанс для співробітництва (більшовики отримали 25% голосів; есери, меншовики та інші партії - 62%, причому есери мали тут переважну більшість; кадети та інші праві партії - 13%)⁷. Якби збори використали цей шанс, то багато що в післяжовтневій історії мабуть могло піти інакше. В усякому разі, громадянська війна не прийняла б такого розмаху і гостроти, а можливо і не спалахнула б зовсім. Про це свідчив, зокрема, досвід боротьби з корніловщиною, яка зіткнулася з об'єднаним фронтом революційної демократії і, зі слів В.І. Леніна, "розвалилася у прах, перетворилася в ніщо з самого початку, розпалася без будь-якого бою". "Якщо є абсолютно беззаперечний, абсолютно доведений фактами урок революції, - писав В.І. Ленін, - то тільки той, що виключно союз більшовиків з есерами і меншовиками, виключно негайний перехід усієї влади до Рад зробив би громадянську війну в Росії неможливою"⁸.

На жаль, есери-меншовицька більшість Установчих зборів вибрала шлях не співробітництва, а боротьби.

Антибільшовицька коаліція установців негайно прийняла власні закони про землю, про мир, про проголошення Росії федеративною демократичною республікою, приховуючи цим свою стару політику коаліції з буржуазією, ту саму коаліцію, яка бар'єром стояла на шляху соціалістичної революції та соціалістичних пере-

творень. Виходило, що не народні інтереси стояли для есерів на першому місці, а інтереси власної партії, відсунутої революцією від влади.

Яка партія та який уряд могли встановити твердий революційний порядок, врятувати революцію і країну від розрухи та розвалу, від реальної загрози контрреволюційної диктатури? Восьмимісячне панування кадетів, есерів і меншовиків, які входили до складу Тимчасового уряду, виразно показало їх політичне банкрутство, повну неспроможність упоратися з катастрофою, яка наближалася. Під прикриттям погоджувальної коаліційної політики меншовиків та есерів, при прямій підтримці кадетів міцнішали праві, прокорніловські сили. Поляризація класових сил наростала. Якби не перемога жовтневого збройного повстання, країну затопила б хвиля голодних анархічних бунтів (заколотів), стихійного розпаду армії, оскільки Тимчасовий уряд вже не контролював ситуацію.

Консервативні сили з нетерпінням очікували цього моменту. Жовтень був революційним виходом з цієї катастрофічної ситуації. Що ж зараз, у січні 1918 року, пропонували “учредовці”? Хіба не повернення до колишнього становища, до нової корніловщини, яка вже довела країну до розпаду наприкінці серпня 1917 р., та потурала другій напередодні Жовтня? Підкоритися установчим зборам у тих умовах означало б сприяти силам реакції і реставрації монархії.

Після колчаківського перевороту і омських подій 22-23 грудня 1918 р. ніколи більше протягом всієї громадянської війни прапор “старих” Установчих зборів не підіймався над табором контрреволюції. Білогвардійські режими виступали під гаслом “непредрешення”, маскуючи встановлену ними воєнну диктатуру та розрахунки на реставрацію монархії.

Встановлення більшовицької диктатури стало наслідком причин, як об’єктивних, так і суб’єктивних. Революція виявилася неминучою в силу безмежного розорення населення протягом імперіалістичної війни, яка була розв’язана реакційними правлячими класами. Але вона відбулася в країні, в усіх відношеннях відсталій, в якій ще не сформувалася соціальна база демократії. Запізнення зі скасуванням кріпацтва, проведення шкідливої аг-

парної реформи 1861 р. з її "наділами" на користь поміщикам, тобто з ігноруванням принципу приватної власності для більшості народу, спричинили те, що ця більшість уявляла собою цілком позбавлений власності пролетаріат з надмірно низьким життєвим рівнем та розорене селянство, в значній частині люмпенізоване. Чотири п'ятих населення країни - селянство, дві третини якого - незаможні, одна п'ята - середнє селянство і тільки шоста - сьома - заможне та куркульське⁹.

Решта населення - міське: буржуазія, яка по руках і ногам була пов'язана з феодальним землеволодінням та залежна від держави; дрібна буржуазія, яку правильніше назвати напівпролетаріатом; чиновництво, пролетаріат і тонкий шар інтелігенції, більшість якої складали пролетарі розумової праці.

Природничим наслідком такого становища суспільства був низький політичний і культурний рівень мас, який був першопричиною політичної незрілості їх демократичних лідерів, посиленою в одних більшовицькою доктриною, орієнтованою на екстремізм, в інших - соціалістичними утопіями меншовицького та есерівського напрямку. Тому демократизм тих та інших був надто непослідовним. Історична провина за створення після Жовтня тоталітарної держави, яка відвела країну від головного шляху цивілізації, лежить і на тих, і на інших. Загальна теоретична і політична неспроможність, амбіціозність багатьох її складових - ось, головна суб'єктивна причина поразки демократії у Росії.

У дійсну боротьбу проти внутрішньої і зовнішньої політики буржуазії більшовики прагнули залучити й інші ліві партії. Та й останнє, коли їм загрожувала безпосередня небезпека, самі шукали згоди з більшовиками для опору контрреволюції, як це було у боротьбі проти корніловського заколоту. Зауважимо, що перехід влади до Рад об'єктивно змушував урядовців здійснювати демократичні перетворення. Більшовики розраховували на те, що в партіях меншовиків та есерів знайдуться сили, які здатні скористатися перемогою народу в революції, хоча б для вирішення її демократичних завдань.

Відомо, що виховання мас на їх власному досвіді - важливе завдання й одна з умов революції, тому що тільки так можна добитися соціальної бази революції. Стояло завдання запобігти грома-

дянській війні, не допустити внутрішньої боротьби серед трудящих. Об'єктивні умови перших днів після Жовтневого повстання, революційний запал мас, їх відмова підтримати узгоджувальну політику колишніх вождів, легке і швидке скинення влади буржуазії, захоплення ворогуючих таборів світового імперіалізму - все це в сукупності давало можливості для позитивного закінчення переговорів - заключення угоди між керівництвом різних організацій більшовиків та інших партій соціалістичного напрямку, оскільки у низах, у масах було вже досягнуто фактичної єдності: злиття селянської війни проти поміщиків з революцією пролетаріату у містах.

Угода була необхідною тому, що восени почалося охлократичне перетворення революції, яка зміцнювала непримиримі політику більшовиків. Твердолоба політика інших лівих партій була більш ніж невчасною.

Криза дрібнобуржуазної демократії почалася з кінця літа 1918 року. У середині осені настала катастрофа. Скрізь буржуазія, поміщики та їх ідеологи - кадети наступали, а есери і меншовики здавали позиції.

Особливо наочно цей процес можна простежити у Сибіру, де трудящі маси все більше і більше відходили від есерів та меншовиків, позбавляючи їх своєї підтримки. У цьому була головна причина краху лівих антибільшовицьких партій. Буржуазія і поміщики, які зміцніли у Сибіру, використовували у власних цілях створені умови, щоб вигнати есерів і меншовиків з уряду та інших органів влади.

На Півдні та південному сході Росії розвиток класової боротьби відбувався інакше. Там меншовицько-есерівського заклоту у "справжньому" вигляді не було. Добровольча армія Денікіна і Донське білокозацьке військо Краснова відразу ж підкорили слабших на відміну від себе меншовиків та есерів. Тільки на Кубані есери, перебуваючи у Раді, довго чинили опір Денікіну. Білогвардійці Півдня одного часу намагалися навіть використати прапори "демократичної контрреволюції", щоб притягти до себе маси народу. Коли восени 1918 року в Єкатеринограді утворився свій "Комітет членів Урядовчих зборів", Денікін прислухався до нього. Але це тривало не довго. Білогвардійські офіцери вважали нижче своєї

гідності співпрацювати з есерами та меншовиками. Переворот Колчака поклав край усякому заграванню з "соціалістами". Владу ставленика російської буржуазії, поміщиків та імперіалістів Антанти, голову внутрішньої контрреволюції Росії визнали Денікін, Юденич, Міллер, Дутов. Есерів та меншовиків гнали геть. Був ліквідований і Єкатериноградський комітет, а багатьох його членів заарештовано. Денікінці стали ще більш пишатися своєю "класовою чистотою". Це свідчило про їх політичну короткозорість та неввічливість Денікіна, який погано розумів класове питання. Недаремно В.І. Ленін, читаючи його книгу "Очерки русской революции", в одному місці на полях написав: "В классовой борьбе тычется как слепой щенок"¹⁰.

Кінець травня-початок червня 1917 р. У Москві засідав III з'їзд партії соціалістів-революціонерів. Нещодавно ці маленькі окремі групи були загнані у підпілля, а зараз есери перетворилися у масову партію. Разом з меншовиками вони контролювали ЦВК Рад робочих та солдатських депутатів, входили до коаліційного Тимчасового уряду. В цей час, коли партія есерів була, що називається, на піднесенні і ніщо, здавалося, не віщувало її швидкого занепаду, на повний голос заявила про себе ліва опозиція. Виявилися розбіжності щодо головних питань революції. Про землю: ліві наполягали на скорішому виконанні давніх есерівських вимог - без викупу землю селянам; праві і центристи відхилялися і маневрували. Про мир: ліві стояли на інтернаціоналістичних позиціях, праві підтримували гасло війни до переможного кінця. Нарешті, про владу: ліві виступали проти коаліції з кадедами. Це був турботний симптом. Але від нього відмахнулися, як від набридливої мухи.

Лівих на з'їзді було всього 42 особи (з 346 делегатів)¹¹, ніхто тоді не міг припустити, що через декілька бурхливих місяців на політичній арені Росії з'явиться могутня і впливова сила - партія лівих соціалістів-революціонерів (інтернаціоналістів) - ПЛСР.

Довгий час вважалося, що після 6 червня 1918 р. (заколот лівих есерів) ПЛСР зійшла з політичної арени. Це, зрозуміло, не так. В серпні 1918 р. зібралася I Рада ПЛСР, де було поставлене завдання зриву Брестського миру, децентралізації продовольчої справи, ліквідації комнезамів. Тимчасове виконавче бюро санкціонувало

вихід у підпілля. IV з'їзд ПЛСР, що відбувся у жовтні 1918 р., піддав гострій критиці продовольчу та аграрну політику правлячої більшовицької партії, виступив за скасування РНК і передачу його функцій ВЦВК.

Як це завжди буває, поразка послужила потужним імпульсом перегляду теорії. Саме в цей час ПЛСР офіційно висуває концепцію "синдикально-кооперативної федерації". З цієї концепції виходило, що усю індустрію і транспорт бере в управління Всеросійська Рада професійних спілок, які б обиралися з усіх синдикальних федерацій цих областей народного господарства. На чолі пролетарських і селянських організацій стоїть Вища Виробнича Рада. Робітничий клас організований в робочу, селянство - в селянську споживчу кооперацію, а усі інші - в загальногромадянську. Усі ці гілки кооперації очолюються Вищою Радою Кооперації¹². І нарешті, вищим органом є Всеросійська Синдикально-Кооперативна Рада, яка б обиралася за принципом паритету як виробничими, так і споживацько-розподіляючими асоціаціями¹³.

Зрозуміло, що ідея цієї схеми, далекої від життя і канцелярськи відвертою, зводиться до протесту проти всебічного втручання держави. Власне кажучи, синдикально-кооперативна федерація не залишала місця для державної диктатури пролетаріату.

Певна річ, діяльність ПЛСР в цей період не обмежувалася лише теорією. І це не залишилося без уваги з боку ВЧК. Взимку 1919 р. у Москві було заарештовано 50 лівих есерів, серед яких були Спиридонова, Трутовський та інші. У березні 35 лівоесерівських активістів було захоплено у Петрограді, при цьому була розкрита підпільна друкарня ПЛСР. Усього у першій половині 1919 р. було розкрито 45 лівоесерівських організацій¹⁴. Вже один цей факт спростовує думку про загибель ПЛСР відразу ж після 6 червня.

Партія продовжувала існувати, але у ній зростав процес внутрішньої диференціації. Громадянська війна ще й ще раз ставила питання про недопущення боротьби - тим більше озброєної, терористичної - проти більшовиків. Характерно, що саме влітку 1919 р., у найбільш драматичний момент, коли усе висіло на волосині, ЦК ПЛСР більшістю голосів вирішило підтримати правлячу партію.

У жовтні серед лівоесерівських організацій був розповсюджений циркулярний лист, який закликав різноманітні течії і партії

об'єднатися на ґрунті відмови від конфронтації з РКП(б). У квітні-травні 1919 р., у зв'язку з польським наступом, була визнана необхідною активна участь у житті Рад. Спеціально прийнята резолюція містила заклик боротися з контрреволюцією, підтримувати Червону армію, брати участь у соціальному будівництві і подоланні розрухи. Це свідчило про перехід лівих есерів на більш реалістичні позиції.

Але з кожним місяцем все менше і менше членів партії брало до уваги ці заклики. Партія повільно згасала. Значну роль в цьому зіграли урядові репресії. Відразу ж після 6 червня більшовики формально не відмовилися від спільної роботи з лівими есерами, але умови, які ними при цьому висувалися (засудження курсу свого ЦК, особиста підписка про лояльність та ін.)¹⁵ були неприйнятними для багатьох їх членів, які ще не втратили поняття про партійну честь. Ленін пропонував гнучку тактику щодо лівих есерів, яка враховувала їх коливання й непослідовність, але він помилявся у відношенні до здатності партійних функціонерів до гнучкості, необхідної для прихилення на свій бік можливого союзника. На місцях віддавали перевагу принципу, який відлився у залізну формулу: "Хто не з нами, той проти нас".

Якщо говорити про супротивників більшовизму, зокрема меншовиків, опір яких в аспекті політики зазнав поразки і не міг не зазнати її у боротьбі з могутнім апаратом диктатури.

Меншовизм розраховував на те, що європейське у російській дійсності сильніше за азіатське, що державна влада не містить в собі такої рішучої перемоги над суспільством, що засобами насильства не можна у Росії знищити селянство з його власницькими інстинктами, що робітничий рух Росії, який висунувся на авансцену як рішуча сила демократичної революції, не буде до такого ступеня розкладений і розбитий, і що паростки громадянської думки у країні зробляться такими млявими у народі. Ця оптимістична історична концепція меншовизму споріднює його у цій галузі з всіма іншими радикальними і ліберальними рухами у Росії.

Період формування правої течії у меншовизмі визначають від Жовтневого повстання до розпуску Установчих зборів¹⁶. Це був час, коли диктатура більшовиків робила свої перші кроки, процес стабілізації влади розгортався повільно, саме головне, соціал-демо-

кратія зберігала ще дуже великі й ще живі зв'язки з робітничим оточенням; та й можливості контакту і вплив, зокрема, у правих меншовиків ще існували. Меншовики через робітничі організації, які ще не потрапили під вплив більшовиків, через робітничі збори, через пресу заявляли про себе й вели надто активну діяльність, про яку є свідчення.

У роки громадянської війни меншовики продовжували вести антибільшовицьку боротьбу. У цей неспокійний час соціал-демократичні меншовицькі організації існували майже всюди. Зв'язані з місцевим робітничим рухом та його організаціями, меншовики виявляли у багатьох випадках активну діяльність.

Безперечно, що меншовики у різних місцевостях під Білими мали свій вплив на діяльність меншовицьких організацій. Не виключено, що в окремих випадках вони брали на себе частину відповідальності за політику Білого руху. Низка меншовиків, прибічники боротьби з більшовизмом і, можливо, прибічників іноземної інтервенції, входили до "Союзу відродження", більш того, деякі з них переконалися в помилковості цієї політики, тому на гіркому досвіді побачили, що демократичні елементи в антибільшовицькому таборі виявилися в очевидній меншості, і що перемогли у Білому русі реакційні, навіть реставраційні монархічні групи.

У 30-ті роки колишній меншовик Ф. Дан на сторінках "Социалистического вестника" однією з основних помилок меншовиків назвав їх згоду на продовження війни. Одночасно він визнав ілюзорним декларативні звернення з погоджувальною "програмою миру" до трудящих інших воюючих країн. У статті Ф. Дана мали місце і традиційні меншовицькі версії про опір меншовиків та відсталість робітничого класу¹⁷.

Жовтень 1917 р. швидко змінив становище кадетської партії: з урядової вона стала напівлегальною. Зрозуміло, обмірковувати причини її поразки у 1917 р. - все рівно, що говорити про фактори перемоги Жовтневої революції. Тема досить широка. Та все ж цікаві висловлювання з цього приводу західних істориків. На думку одних, доля російського лібералізму була б іншою, якби Державну думу скликали на 20 років раніше чи якщо б перша світова війна розпочалася на 10-20 років пізніше. Інші вважають очевид-

ним, що російський народ був занадто неосвіченим і недосвідченим, і занадто схильний до анархії для того, щоб по-справжньому демократична і прогресивна влада західного типу була можлива у Росії¹⁸.

Що сказати з цього приводу? Неможливо здогадатися, як розгорталися б події, коли б історія пішла іншим шляхом. Що ж стосується народу, то в яких би гріхах його не звинувачували, чи потрібно дивуватися, що він став на бік тих, хто обіцяв йому землю і мир? "Партії, що розмовляли від імені народу, зазнали поразки у Жовтні 1917 року, - визнавав Мілюков, - тоді як сам народ пішов за Леніним"¹⁹.

Усі конкретні кроки, які здійснили кадети 6 жовтня 1917 р., диктувалися прагненнями знищити переможну пролетарську революцію. Розбіжності у сфері тактики зводилися до прагнення поставити на виграшну карту. Так, В. І. Ленін писав: "Кто вдумается в политическую жизнь, тот не может не видеть, что кадеты с правыми эсерами и меньшевиками сговариваются меж собою о том: русско-немецкий или русско-японский Корнилов "приятнее", коронованный или республиканский Корнилов лучше и вернее раздавит революцию"²⁰.

Примітно, що ленінські слова були опубліковані у "Правді" якраз напередодні травневої конференції 1918 р. В її рішеннях, незважаючи у більшості випадках, на неодноманітний характер, знайшов місце політичний курс, який узяли кадети на озброєння у роки громадянської війни. Ставка на інтервенцію та диктатуру була останньою надією кадетів, і поразка цих розрахунків була і поразкою кадетської контрреволюції.

Частина провини за розгортання терору історія повинна покласти і на самих кадетів, які очолили антирадянську боротьбу. Вже навесні 1918 р. вони утворили у Москві підпільний "Національний центр". Близько пов'язана з білогвардійською Добровольчою армією, ця організація готувала повстання у Москві, плануючи його до наступу денікінських військ. Разом з кадровими офіцерами, які служили у командних органах Червоної армії, "Національний центр" розробив докладний план повстання, були закуплені партії зброї, виплачувалася щедра грошова винагорода членам підпільних груп. Регулярно переправлялися у ставку Денікіна

повідомлення, які мали секретні дані про становище Червоної армії, про політичні настрої у радянському тилу. Восени заколот був розкритий, головні керівники “Національного центру” розстріляні²¹.

Крах Білого руху значив повну втрату впливу на політичне життя країни партією російського лібералізму. Внаслідок експропріації майна поміщиків і капіталістів вони позбавилися соціальної бази, а розв’язавши громадянську війну, втратили значну частину своїх кадрів у жорстокій класовій боротьбі.

Партія кадетів асоціювалася у свідомості народних мас з реставрацією капіталізму і поверненням поміщиків.

Пов’язавши свою долю з білогвардійськими арміями, більшість кадетських лідерів під час їх розгрому були змушені емігрувати за кордон. Там у різних містах Європи та Азії вони утворили кадетські угруповання. Але кадати були політично роздроблені і дезорганізовані. У Радянській Росії продовжували існувати ще окремі, не чисельні організації.

Залишившись у центральних районах країни кадати або пішли у підпілля і брали активну участь у різних контрреволюційних організаціях, або приховалися серед державних службовців і очікували. Частина кадетських діячів, дивлячись на поразку білих армій і прислухаючись до заклику Радянського уряду про відмову від контрреволюційної діяльності, стали на позицію визнання Радянської держави²².

Автор цієї статті акцентує увагу на вищезгаданих фактах тому, що у вітчизняній і зарубіжній історіографії вони, як і багато інших, подібних до них, пропускаються. І це не випадково. Вони не узгоджуються з затвердженням ще у радянській історіографії уявленням, нібито взаємовідносини антибільшовицьких партій і Радянської влади були однаковими: усі ці партії не визнавали Радянську владу, яка усіх їх з самого початку переслідувала, примушуючи саме тому залишатися на нелегальному становищі. Насправді все було складніше: на перших етапах, залежно від загальної політичної ситуації і становища на фронтах, партії кадетів, меншовиків і есерів завжди залишалися супротивниками нового ладу. Вони змінювали тактику боротьби з більшовицьким режимом: відкрита озброєна конфронтація змінювалась, хоча б на сло-

вах, лояльністю. Відносно змінювалось і ставлення до них Радянської влади.

Історія утворення однопартійної системи у СРСР не має нічого спільного з пануючою в зарубіжній історіографії версією, нібито однопартійність виникла з програмних положень комуністів і що більшовики ще до перемоги Жовтневої революції передбачили скасування усіх інших партій після встановлення диктатури пролетаріату. Процес створення однопартійності у країні знайшов відображення у складі органів влади - Рад і їх з'їздів. Народні маси, як правило обирали туди більшовиків і безпартійних, які їх підтримували.

Коливання, часті зміни у тактиці і діях антибільшовицьких партій лише підсилили розлад у їхніх рядах. Розчаровуючись у політиці свого керівництва, багато членів цих партій відходило від політичної боротьби. Найбільш революційні елементи вступили до РКП(б). Окрім того, розгублюючи підтримку народних мас, антибільшовицькі партії залишилися без можливості поповнювати свій склад. Під кінець громадянської війни чисельність партій меншовиків, кадетів та есерів була дуже маленькою. Там залишилися найбільш консервативні контрреволюціонери, які продовжували свою антибільшовицьку діяльність нелегально. До середини 20-х років вони зникли з політичної арени. Ще раніше, внаслідок безперспективності припинили своє існування інші політичні партії: одні саморозпустилися, інші увійшли до складу РКП(б).

Примітки:

1. *Наше Отечество*. Ч. 2. - М., 1991. - С. 91.
2. *Там само*.
3. Гимпельсон Е. Г. *Влияние гражданской войны на формирование советской политической системы // История СССР. - 1989. - № 5. - С. 8.*
4. *Там само*.
5. *Там само*. - С. 9.
6. *Там само*.
7. Иоффе Г. *Третьего не дано. Почему было распущено Учредительное собрание // Переписка на исторические темы: Диалог ведёт читатель*. - М., 1989. - С. 50.

8. Там само. - С. 54.

9. Бурганов А. Х. Была ли возможность создания демократического правительства после Октябрьской революции // Отечественная история. - 1993. - № 5. - С. 26.

10. Спириин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917-1920 гг.) - М., 1967. - С. 281.

11. Разгон А., Овруцкий Л. В борьбе обретёшь ты право своё! (Судьба самой многочисленной партии России) // Наука и жизнь. - 1991. - № 4. - С. 66.

12. Там само. - С. 74.

13. Там само.

14. Там само.

15. Там само.

16. Аронсон Г. К истории правого течения среди меньшевиков // Меньшевики после Октябрьской революции. - М., 1990. - С. 285.

17. Ильящук Г. И. Крах меньшевизма в 1917-1918 гг. в оценках меньшевистской эмигрантской историографии // Непролетарские партии России в трёх революциях. - М., 1989. - С. 24.

18. Овруцкий Л., Думова Н. Драма русского либерализма // Родина. - 1990. - № 10 - С. 20.

19. Там само.

20. Федюк В. П. Кадетская партия в мае 1918 года // Непролетарские партии в трёх революциях. - М., 1989. - С. 121.

21. Овруцкий Л., Думова Н. Драма русского либерализма // Родина. - 1990. - № 10 - С. 22.

22. Непролетарские партии России: Урок истории. - М., 1984. - С. 491.

Белкін Ю.В.

ПАЛЕСТИНСЬКЕ ПИТАННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ТА ПОЗИЦІЯ СРСР (1945 - 1947 рр.)

Після другої світової війни Близький Схід став однією з найбільш активних зон протистояння між країнами-переможницями. Жодна із сесій Генеральної Асамблеї ООН наприкінці 40-х рр.

не обійшлася без спеціального розгляду питань, що безпосередньо відносяться до Близького Сходу. Палестинська проблема була важливим аспектом формування нового світового устрою після другої світової війни, що було обумовлено розпадом мандатної системи. У цій проблемі виділялося два аспекти: 1) ліквідація англійського мандату в Палестині; 2) державний устрій Палестини після ліквідації мандата Великобританії. Питання про долю Палестини було винесене на Генеральну Асамблею ООН з ініціативи британської сторони, оскільки країна-мандатарій уже не могла справитися з хаосом, який наростав у Палестині і домогтися нормалізації арабо-єврейських відносин, що стали ще напередодні другої світової війни проблематичними.

Прагнення англійців “усидіти на двох стільцях” провалилося, діяльність офіційного Лондону в підмандатній Палестині викликала різку відсіч з боку арабів і євреїв, які виношували плани створення в Палестині незалежної держави - арабської чи єврейської. Пропозиція про розділ Палестини вперше офіційно висловлена в рекомендаціях королівської комісії лорда Піла в 1937 р., була зустрінута в багнети і тими, і іншими, хоча висновки цієї комісії можна розцінювати як дуже реалістичні¹.

Позиція СРСР з палестинської проблеми розроблялася в міру того, як розгорталося її обговорення на всіх рівнях. 27 липня 1945 р. комісія з підготовки мирних договорів і післявоєнного устрою, що діяла в рамках МЗС СРСР під головуванням заступника міністра закордонних справ М.М.Литвинова, направила Й.В. Сталіну, В.М. Молотову й іншим радянським керівникам записку під назвою “Палестинське питання”. Так, у розділі “Висновки” простежується думка, яка свідчить про те, що радянські політичні аналітики усвідомлювали всю складність проблеми майбутнього державного устрою Палестини. Палестинське питання не може бути вирішене задовільно без обмеження прав і бажань або євреїв, або арабів, а можливо і тих, і інших (Вид. авт.). Англійський уряд одночасно знаходився під впливом як арабських держав, так і світового єврейства, під таким же впливом був і уряд США. Таким чином, американський уряд знаходився у відношенні до Палестини майже в такому ж становищі, як і англійський. У рекомендаціях М.М. Литвинова містився також висновок про те, що СРСР,

вільний від арабського і єврейського впливу, може виступити як неупереджений арбітр. Це дає йому право, на думку радянського уряду, внести пропозицію про надання СРСР тимчасової опіки над Палестиною до більш радикального вирішення проблеми. "...У випадку відхилення радянської пропозиції звичайно напрошується питання про передачу Палестини під колективну опіку трьох держав - СРСР, США і Англії. Колективно ці три держави зможуть приймати потрібні рішення не віддаючи тієї данини сподіванням арабського чи єврейського населення, яку вважали б для себе обов'язковою окремо англійський чи американський уряди..."². З цього випливає, що в МЗС СРСР у 1945р. піднімалося питання про опіку над Палестиною.

Вперше офіційна позиція Радянського Союзу із палестинського питання була викладена в квітні 1947 р., коли радянська делегація на I спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН підтримала звернення п'яти арабських держав - Єгипту, Іраку, Сирії, Лівану і Саудівської Аравії включити до порядку денного питання "Про припинення мандата на Палестину й оголошення її незалежності". Викладаючи позицію СРСР на I спеціальній сесії, А.А. Громико заявив: "Радянський Союз хоче такого вирішення проблеми, яке б відповідало інтересам населення Палестини, Організації Об'єднаних Націй і міжнародного миру та безпеки". СРСР першим висунув на спеціальній сесії пропозицію створити на території Палестини (після ліквідації англійського мандата) незалежну єдину демократичну державу, у якій араби і євреї користувалися б рівними правами. Якщо ця пропозиція виявилася б не прийнятою ні арабами, ні євреями, то розглянути питання про створення двох незалежних держав - арабської та єврейської³. 15 травня 1947р. на засіданні спеціальної комісії Генеральної Асамблеї ООН по Палестині глава радянської делегації А. А. Громико заявив: "Існуюча форма управління виявилася неприйнятною ні для арабського, ні для єврейського населення Палестини. Ліквідації мандата вимагають і євреї, і араби. Із цього питання між ними немає розбіжностей. З цим Об'єднані Нації не можуть не рахуватися під час розгляду питання про майбутнє Палестини. Законні інтереси як єврейського, так і арабського народів Палестини можуть бути захищені належним чином тільки при створенні незалежної двоєдиної демо-

кратичної арабо-єврейської держави. Як відомо, такий план вирішення питання щодо майбутнього Палестини має розповсюдження і в самій Палестині. Якби виявилось, що цей варіант є нездійсненним через непримиренність відносин між євреями й арабами, тоді необхідно було б розглянути другий варіант, який також має, як і перший, прихильників в Палестині та передбачає розділ Палестини на дві самостійних незалежних держави - єврейську й арабську"⁴.

Таким чином, у ході обговорення проблеми на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, А.А. Громико неодноразово відзначав, що найбільш оптимальним є створення двоєдиної держави, але другий варіант не відкидався. Таким чином, СРСР залишив за собою можливість маневрувати.

Позиція, яку Радянський Союз зайняв під час обговорення палестинської проблеми на II сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні-листопаді 1947 р., була дещо іншою. Радянська делегація проголосувала за резолюцію № 181(II) від 29 листопада 1947 р., яка передбачала припинення дії мандату Великобританії і створення на території Палестини двох незалежних держав, - єврейської й арабської⁵. Резолюція передбачала припинення дії мандату Великобританії на Палестину, виведення збройних сил держави - мандатарія з палестинської території (до 1 серпня 1948р.), створення на території Палестини двох незалежних держав - арабської і єврейської (не пізніше 1 жовтня 1948р.). Стосовно Єрусалима передбачалось його виділення у відособлену одиницю, що користується спеціальним режимом. У майбутніх держав не були чітко визначені кордони, їх повинна була уточнити і демаркувати спеціальна палестинська комісія ООН ⁶.

Резолюція № 181(II) була прийнята 33 голосами (СРСР, у тому числі УРСР і ВРСР, а також США і західноєвропейські держави), 12 - проти (всі арабські держави, а також Туреччина, Афганістан, Пакистан, Індія, Куба, Греція), 10 утрималися (серед них Великобританія). Аналізуючи підсумки голосування, можна дійти висновку: резолюція № 181(II) була прийнята неодностайно. Разом з тими, хто утримався під час голосування, її не підтримали представники 22 країн, до числа яких входили майже усі великі держави Близького і Середнього Сходу. Серед держав, що голосували за

прийняття резолюції, були в основному країни Латинської Америки, які знаходилися під сильним впливом США, а також УРСР і БРСР, котрі стали членами ООН на настійну вимогу СРСР, і це ставить під сумнів самостійність їхніх рішень з цього питання⁷.

Неоднозначне відношення держав - членів ООН до резолюції №181(11) визначалося головним чином їхнім різноманітним підходом до сформульованого в проекті резолюції положення про розділ Палестини. Аналізуючи гостру дискусію на сесії Генеральної Асамблеї ООН щодо проекту резолюції № 181 (II), багато дослідників відзначають, що на результат голосування із цієї резолюції багато в чому вплинула суперечливість інтересів різних держав і політичних сил, які брали участь у вирішенні питання про долю Палестини.

Ще до прийняття резолюції уряди країн - членів Ліги арабських держав почали спроби вироблення спільної лінії дій в ООН. У Сафарі (Ліван, 1 вересня і 29 листопада 1947 р.) і Алеї (7-15 жовтня 1947 р.) відбулися наради представників Політичного комітету і Ради ЛАД. На цих конференціях було прийняте рішення виступити проти плану розділу Палестини і заявити про можливі санкції по відношенню до держав, котрі ігнорують права арабів, а також надати матеріальну допомогу палестинським арабам⁸.

Оцінюючи ці заяви арабських держав, арабський дослідник Л. Каді відзначав: "Через політичне маневрування і тиск спільний виступ арабських країн в ООН не дав відчутних результатів. Використовуючи як політичну зброю свої економічні ресурси, арабські держави могли зробити більший тиск на західні держави для досягнення своїх цілей. Оскільки самі західні держави використовували економічну допомогу державам - членам ООН для того, щоб змусити їх голосувати на користь своїх планів при вирішенні палестинського питання, це було б цілком виправданим кроком"⁹.

Для Сполучених Штатів, як ведучої держави Заходу, підтримка єврейських домагань на Палестину (бодай хоча б у формі поділу її на дві частини) означала, насамперед, крок на шляху до витіснення і заміщення Великобританії в Східному Середземномор'ї і на Близькому Сході. Великобританія, зі свого боку, вважала, що в ситуації, яка виникла, і при сформованому співвідношенні сил, розділ Палестини може дати єдину можливість проти-

стояти натиску США. Англійський уряд, використовуючи залежні від нього режими короля Йорданії Абдалаха, короля Єгипту Фарука й інших лідерів близькосхідних держав, сподівався утримати від подальшого падіння свій економічний і політичний вплив у регіоні¹⁰.

Щодо політики СРСР, то в основі зовнішньополітичних рішень лежало прагнення забезпечити державні інтереси: одержати позиції на Близькому Сході, потіснити Великобританію і не дати можливості США скористатися її ослабленням. Однак, у сучасній історичній науці без посилань на відповідні джерела існує думка про те, що "Сталін у той період помилково думав, що симпатії світового єврейства до СРСР, його подяка героїчній Червоній Армії, якій належить головна заслуга в порятунку євреїв від знищення в умовах "нового порядку", є достатньою і надійною гарантією прорадянської орієнтації керівників єврейської общини"¹¹. Дана теза вимагає всебічного дослідження і документального підтвердження.

В зовнішньополітичному курсі Радянського Союзу виразно простежується еволюція відносин щодо питання вирішення палестинської проблеми. При цьому пропонувався (як комплементарний) варіант створення двоєдиної держави в якійсь мірі може бути розглянутий у контексті пропозиції встановлення опіки СРСР над Палестиною, який був представлений М.М. Литвиновим. Приймаючи варіант створення двох держав - арабської і єврейської, Радянський Союз міг розраховувати на симпатії євреїв, а не арабів.

Ця еволюція може бути виправдана початком "холодної війни" і процесом наростання протистояння між СРСР і США. Виходячи з цього, протидія СРСР спробам Сполучених Штатів запропонувати встановити тимчасовий контроль Ради ООН з опіки над Палестиною стає цілком зрозумілою. У лютому 1948 р. Державний департамент США виступив в ООН з ініціативою створення з представників Сполучених Штатів, Великобританії, Франції, Китаю і СРСР комісії для всебічного розгляду палестинського питання. Радянський Союз відкинув цю пропозицію.

Виникає запитання: "Чому Радянський Союз так завзято не погоджувався з пропозицією встановити тимчасову опіку над Палестиною?". Адже радянське керівництво розуміло, що мирне

вирішення палестинського питання було проблематичним. Про що свідчить наведена записка М.М. Литвинова. Можливо, СРСР побоювався зростання ролі Сполучених Штатів у вирішенні палестинської проблеми, так як в Раді Безпеки Радянський Союз знаходився в меншості, Великобританія і Франція підтримували США. Що стосується Китаю, то його позиція була ще не зрозумілою.

Великобританія, продовжуючи наполягати на створенні в країні еквівалента мандатної системи, відмовилася взяти участь у роботі спеціальної комісії з розгляду становища в Палестині. Тоді США, Франція, Китай провели вивчення політичної ситуації в країні і представили 18 березня 1948р. у Раді Безпеки ООН доповідь, у якій рекомендувалося "...вжити термінових заходів по лінії ООН для негайного припинення міжусобиць і відновлення миру і порядку в Палестині". 19 березня представник США Аустін виступив у Раді Безпеки ООН із заявою, у якій виклав суть пропозицій американського уряду: "Мій уряд вважає, що встановлення тимчасової опіки над Палестиною під егідою Ради Попечителів ООН буде благом для арабів і євреїв Палестини"¹². 30 березня 1948 р. Раді Безпеки були представлені дві американські резолюції, які передбачали негайне перемир'я між арабами і євреями та скликання спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН для перегляду колишнього рішення про розділ.

Американська пропозиція суперечить резолюції Генеральної Асамблеї ООН, як заявив радянський представник А.А. Громико, тому з цією пропозицією Радянський Союз не може погодитися. Захищаючи розділ Палестини як "справедливе рішення" і наполягаючи на тому, що "немає ніяких підстав для твердження американців, начебто розділ не може бути здійснений мирним шляхом", А.А Громико наголошував: "палестинська комісія повинна продовжувати роботу з метою здійснення розділу, поки рішення Генеральної Асамблеї залишаються в силі"¹³.

Багато держав — членів ООН негативно сприйняли виступ Аустіна, побачивши в ньому, на думку В.І. Кісельова, прояв імперських амбіцій. Генеральний секретар ООН Трюгве Лі назвав виступ представника США "ударом по Організації Об'єднаних Націй"¹⁴.

Тобто план США — наполягання на скликанні II спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН із проблеми Палестини в квітні-травні 1948 р., не одержав схвалення більшості її учасників.

Таким чином, рішення ООН стосовно палестинського питання є ключовим в осмисленні тих процесів, які згодом відбувалися в близькосхідному регіоні. Трагування позиції Радянського Союзу в цьому питанні, представлене в радянській історичній літературі, досить чітко політично заангажоване. Сучасних досліджень, що вводили б в обіг широке коло джерел і дозволяли б осмислити близькосхідну проблему в початковий період її становлення в контексті зовнішньої політики СРСР, немає ні у вітчизняній, ні в закордонній історіографії.

Примітки:

1. Кальвокоресси П. *Мировая политика после 1945г.* - в 2 кн. - М., 2000. - кн. 1. - С. 49.

2. Стрижов Ю. *Советский Союз внес весомый вклад в создание государства Израиль//Азия и Африка сегодня* - 1988. - №5. - С.48.

3. ООН. *Официальные отчеты II сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Доп. №11. Спец. Комиссия ООН по вопросам Палестины. Доклад Генеральной Ассамблеи.* - Т. 1 - Нью-Йорк, 1947. - С.1.

4. *Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы 1947г. Ч.1-2.* - М., 1952. - С.331-336.

5. Киселев В.И. *Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект.* - М., 1988. - С.55.

6. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН №181(II) от 29 ноября 1947г. *Палестинская проблема. Документы ООН и международных организаций и конференций.* - М., 1984. - С.5.

7. Там само. - С.5-6.

8. Kadi L. *Arab Summit Conferens and the Palestine Problem.* Beirut, 1966, p.17.

9. Ibid, p.52-53.

10. Докладніше див.: Дюрозель Ж-Б *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.* - К., 1999. - С.458-463; Киселев В.И. *Указ. соч.* - С.207-208; Пырлин Э.Д. *Ближневосточный узел: как все завязывалось//Восток.* - 2000. - №5. - С.128.

11. Пырлин Э.Д. Указ. соч. - С.129.

12. Стрижов Ю. Указ. соч. - С. 47.

13. Правда 1948. 1 марта.

14. Колобов О.А. Соединенные Штаты Америки и страны Ближний Восток во времена холодной войны. - Горький, 1983. С.98-99.

Фесик О.В., Бринош І.В.

ЗАГАДКА ВБИВСТВА ГЕНЕРАЛА СВЕРЧЕВСЬКОГО

28 березня 1947 року в Бескидах було вбито заступника міністра національної оборони Польщі, генерал-полковника Кароля Свєрчевського¹. За кільканадцять годин, 29 березня, Політбюро ЦК ПРП ухвалило рішення про акцію відплати - виселення українського населення на колишні німецькі землі західної і північної Польщі². Рівно через місяць після смерті генерала Свєрчевського, 28 квітня 1947р. почалася сумнозвісна акція "Вісла" (попередня назва "Схід"), яка призвела до виселення близько 141 тис. українців та згортання діяльності ОУН-УПА на "Закерзонні".

Акція "Вісла", як і попередні етапи насильного переселення українців з їх етнічних теренів у сучасній Польщі, належить до найбільш драматичних актів етноциду, які були застосовані в Європі тоталітарними режимами³. Президенти України і Польщі, Л.Кучма і А.Кваснєвський у своїй спільній заяві "До порозуміння і єднання" визнали цю акцію "окремою трагічною сторінкою в історії українсько-польських стосунків, що завдала удару по всій українській громаді Польщі"⁴.

28 березня 1947р. під час проведення чергової військової інспекції, генерал Свєрчевський разом з генералом Венцковським, декількома вищими офіцерами та охороною вирушив до місцевості Тісна з метою контролю 37 Комендатури Відтинка Військ Охорони Прикордоння (ВОП). По дорозі група потрапила в засідку, автомобіль Свєрчевського "Додж" і всю колону обстріляно, внаслідок чого загинув сам генерал, один офіцер і двоє солдат⁵. Нападники без власних втрат успішно зникли з місця події⁶.

На момент прийняття рішення про виселення українців, Політбюро мало тільки короткий і досить неточний запис телефонограми командувача Краківського Округу генерала Венцковського, де жодного слова не було сказано про організаційну приналежність нападників. Але комуністичне керівництво Польщі мало цікавило, хто саме вбив генерала, бо вину заздалегідь поклали на “українських фашистів УПА”⁷. Хоча розслідування начальника Оперативного Відділку III Відділу Генштабу Війська Польського (ВП) підполковника Коссовського (завершено 11.04.47) показало, що “організаційної приналежності банди, яка здійснила напад, не можна встановити”⁸. А звіт слідчої комісії у справі обставин смерті генерала, до складу якої входив радянський радник у Слідчому департаменті МДБ, підполковник НКВС і професійний контррозвідник Ніколашкін, чітко наголосив: “У результаті проведених досі операцій не схоплено нікого з учасників нападу, здійсненого 28 березня 1947р. У зв’язку з цим, а також через цілковитий брак агентури в підпіллі, за нинішнього стану справи виключене точне встановлення злочинців, причин злочину, так само як і організаторів та інспіраторів убивства генерала Свєрчевського”⁹.

Червоній владі потрібен був пропагандистський успіх і смерть Свєрчевського стала чудовим приводом. Офіційною версією убивства генерала відразу стала його загибель “від зрадницької кулі українського яничара фашизму”¹⁰. Польські ЗМІ (радіо, газети “Дзєннік Людовий”, “Жице Варшави” й ін.), випереджаючи один одного, почали цькувати всю українську людність, прикриваючись вбивством Свєрчевського. Відкрито мовилося про помсту, офіційно лунали заклики до кривавої відплати. Смерть Свєрчевського вміло використовували для подальшого обґрунтування виселення українців і здійснення агресивної пропагандистської акції, яка поглибила й до того вже сильні антиукраїнські настрої. Офіційну версію вбивства підтримало і радянське інформаційне агенство ТАРС, повідомлення якого надрукували майже всі центральні¹¹ і деякі периферійні¹² газети СРСР.

Проте всі ці виступи й заяви не мали під собою ніякого реально-го підґрунтя і були лише публіцистичними фантазіями, що в майбутньому досягнули ще більшого напруження. У художньому фільмі Ванди Якубовської “Солдат звияти” (1950р.) організато-

ром убивства виступала американська розвідка, ВіН і офіцери ІІ відділу Генштабу ВП¹³. Натомість у художньому фільмі “Був такий час” (1987) режисера М.Душинського генерал Сверчевський гине від кулі снайпера німецького підрозділу парашутистів¹⁴. Але це вже мало має відношення до історичної дійсності і може бути записане на рахунок чергових голлівудських драматичних ефектів.

Дехто з польських дослідників пов’язує початок акції “Вісла” з убивством відділами УПА генерала Сверчевського. Сучасні українські історики (В.Сергійчук, Є.Місило й ін.) мають серйозні сумніви з цього приводу, адже перші проекти виселення українців з’явились уже в листопаді 1946 року¹⁵. Вбивство Сверчевського послугувало лише офіційним приводом. І хоч як це не парадоксально, його смерть була вигідна комуністичному керівництву Польщі.

На XIV з’їзді істориків у Лодзі професор Юліуш Стройновський з Кельна прилюдно заявив, що він володів копією таємного донесення підполковника Петра Шемберга (заступник Сверчевського), в якому той доводив, що Сверчевський загинув внаслідок замаху, організованого НКВС. Згаданий рапорт був конфіскований у професора функціонерами Служби Безпеки в 1969р. перед виїздом з Польщі, а в актах слідчої комісії з питання про обставини смерті Сверчевського немає жодних матеріалів щодо особи П.Шемберга¹⁶. Мабуть, така версія логічна, але документально не підтверджена.

Існує ще одна цікава й досить імовірна версія смерті генерала. З протоколу огляду останків випливає, що в Сверчевського вцілило три кулі: дві в живіт, одна в плечі. За результатами балістичної експертизи, виконаної під час слідства, третя, смертельна куля влучила в момент, коли генерал перебував у так званому “мертвому полі”. У матеріалах слідчої комісії немає згадки про балістичну експертизу (і про третю кулю теж!). В біографічних творах, присвячених Сверчевському, немає й натяку на третю кулю¹⁷. Не збереглися також ніякі матеріали огляду місця події, виконаного під час слідства на місці засідки за участю схоплених вояків УПА сотень Хріна і Стаха¹⁸. Підполковник Коссовський в своєму розслідуванні не виключає, що замах здійснили “диверсійні елементи з-посеред реакційних груп Центральної Польщі”.¹⁹ Побічно це впливає і з

рапорту слідчої комісії у справі обставин смерті Сверчевського.²⁰ В генерала й раніше були проблеми з націоналістичним підпіллям, навіть ще в часи формування 2 Польської Армії, коли в одному з полків аківці організували заколот²¹.

Проте, на базі українських архівних матеріалів можна стверджувати, що засідка на шосе Балигород-Тісна здійснена відділами сотень Хріна і Стаха²², а конкретніше, двома чотами- Граня і Оріха²³.

Радянська і сучасна українська історіографія²⁴, а також польська історіографія радянського періоду²⁵ твердять, що засідка була організована випадково звичайною сотнею УПА, або ж зовсім не згадують її. Еміграційний історик Є.Місило²⁶ вважає, що Сверчевський загинув випадково у засідці, організованій сотнею Хріна і Стаха на солдатів Маневреної групи ВОП у Тісній як помста за знищення ними шпиталю УПА. Не викликає заперечень, що напад здійснено відділами Хріна і Стаха, але от чи випадково? На це є певні сумніви.

Сотня Хріна не зовсім відповідає тим загальним уявленням про звичайну упівську сотню. Деколи в українських документах вона прямо називається "славною чотою СБ"²⁷ (служби безпеки). Наводить на певні думки і боездатність відділу: за 10 місяців (з 1.9.46 по 30.6.47) ним знищено 202 ворожих солдати і офіцери, більше 100 поранено. Власні втрати при цьому складають 2 убитими і 10 пораненими²⁸. Занадто "ідейно свідомим" був і особовий склад відділу - під час бою з Охотнічою Резервою Міліції Обивательської (ОРМО) до ворога потрапив зв'язківець Бескид, і щоб не залишатись в руках ворога, повісився на бандажах²⁹.

Звичайно, поодинокі ці факти мало про що свідчать, але вкупі дають цільну картину - натяк на спецвідділ СБ. А служби безпеки в цілому світі ніколи нічого не роблять випадково.

Та й сама засідка була аж занадто професійно зорганізована. Місце, в якому влаштована, особливо сприятливе з огляду на характер терену(шосе йде петляючи між стрімким узгір'ям заввишки 300-350 м.).³⁰ В цьому місці вже більше як півроку нічого не траплялося, і поляки відчували себе в безпеці. Відділ мав попередні свідчення про просування колони і на момент сутички мав перевагу, поза моментом несподіванки, також позиційну, щодо вогню і

кількісно. На узгір'ї було влаштовано кулеметні гнізда. Деякі польські автори твердять, що при засідці використовувався навіть гранатомет³¹. Жодного з учасників нападу не було спіймано, професійні слідчі з МДБ лише розводили руками³².

А запланований на 27.11.47 року (але так і не зреалізований) судовий процес над убивцями Сверчевського (без участі закордонних кореспондентів!), був лише фарсом, на який польські спецслужби навіть не спромоглися “дістати” жодного з бійців Хріна і Стаха³³.

Сотенним Хріном (Стебельський Степан, він же “Гриль”, “Хруль”, “Гринь”) до своєї загибелі у вересні 1949 р. були написані мемуари, які вийшли на еміграції (в Мюнхені) двома окремими книжками: “Крізь сміх заліза” і “Зимою в бункері”, у видавництві Місії УПА “До зброї” у 1952 і 1950 р.³⁴ Про засідку на генерала “броні”, заступника міністра національної оборони Польщі Сверчевського він не згадує взагалі³⁵. Дивно.

У святковому наказі Головного командира УПА від 14 жовтня 1947 р. вбивство Сверчевського ставиться на один рівень з замахом на командуючого 1-м Українським фронтом Ватутіна³⁶. Замах на М.Ф. Ватутіна (біля с. Милятин Ровенської обл.) покритий таким же серпанком таємничості, як і вбивство Сверчевського. Навіть оперативна група “Смерша”, яка відразу ж прибула на місце події, нічого не змогла прояснити³⁷.

Зникнення багатьох важливих документів зі справи Сверчевського, на які є побічні посилання (навмисно вилучені?!); численні протиріччя й неточності в багатьох фактах і загальна картина таємничості над вбивством Сверчевського, наявність різноманітних версій, також наводять на думку про присутність в цій справі спецслужб, хоча й не обов'язково українських.

Звичайно, всі ці факти не можуть однозначно вказувати на те, що засідка і вбивство генерала Сверчевського - справа рук служби безпеки ОУН-УПА. Без додаткової інформації з архівів служби безпеки, МВС, НКВД, нових польських архівних матеріалів ця версія лише залишиться версією. Відомий історик Р.Торжецький, завершуючи свою найновішу монографію про польсько-українські стосунки періоду Другої Світової війни (Варшава, 1993), на питання, чи можливе об'єктивне висвітлення історичної правди, відповів: “Так, якщо будуть оприлюдненні нові документи”³⁸. Можливо, з

оприлюдненням нових архівних матеріалів проблема буде виглядати зовсім інакше. Сподіваємося, що наше дослідження сприятиме розв'язанню загадки вбивства генерала Сверчевського.

Примітки:

1. Сверчевський Кароль, псевдонім "Вальтер" (1897-1947), генерал-полковник ВП, віце-міністр національної оборони. Народився у Варшаві, з 1915р. - в Росії. В листопаді 1917р. вступив до ЧА, у 1918р. - до ВКП(б). Закінчив військову академію ім. М.Фрунзе. Воював в Іспанії, під час другої світової війни командував 248 Стрілецькою дивізією. В 1942-1943р. працював у радянських вузах. Командир 2 Армії ВП. З вересня 1944р. член ПРП. 14.11.1946р. призначений віце-міністром національної оборони.

2. Акція "Вісла". Документи. /Впор. і ред. Місила Є. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.10.

3. Романів О., Сварник І. Рецензія на книгу Акція "Wisla": Dokumenty opracował E.Misilo. - Warszawa: Archiwum Ukrainskie, 1993. - 524с. //Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. - т.228. - Львів, 1994. - С.531.

4. Спільна заява президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. - 1997. - №1/2. - С.6.

5. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.68.

6. Літопис УПА. - т.9. - кн.2. Торонто - 1982. - С.463.

7. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.80.

8. Там само. - С.90.

9. Там само. - С.123.

10. Літопис УПА. - т.16. - Торонто, 1987. - С.374.

11. Правда. - 1947. - 29 марта (№76). - С.4; Известия. - 1947. - 29 марта (№75). - С.4.

12. Правда Украины. - 1947. - 30 марта (№68). - С.4.; Вільна Україна. - 1947. - 30 березня (№64). - С.7.

13. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.127.

14. Там само.

15. Дорошенко Ю. Українців і поляків розділила "Вісла" // Україна молода. - 1997. - №82 (8 травня). - С.6.; Акція "Вісла". Документи /Впор. і ред. Місила Є. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.19.

16. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.124.
17. Броневская Я. О человеке, который не кланялся пулям. Пер. Кашкурович Л.Г., Киселев В.И. - М., 1963. - С.116.
18. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.126.
19. Там само. - С.92.
20. Там само. - С.123.
21. Радзионович В.А. Под польским орлом. Военные мемуары. - М., 1959. - С.34.
22. Літопис УПА. - т.9. - кн.2. - Торонто, 1982. - С.463.
23. Літопис УПА. - т.14. - кн.2. - Торонто, 1987. - С.88.
24. Історія українського війська. 1917 - 1995 /Упор. Дашкевич Я. - Львів, 1996. - С.654; Історія України /Авт. кол. Лановик Б., Матейко Р. і ін. - 2-ге вид. - К., 1999. - С.430 і ін.
25. Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944-1948. - К., 1984. - С.248; Броневская Я. О человеке, который не кланялся пулям. Пер. Кашкурович Л.Г., Киселев В.И. - М., 1963. - С.113.
26. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.24.
27. Літопис УПА. - т.23. - кн.2. - Торонто-Львов, 1992. - С.162.
28. Там само. - т.9. - кн.2. - Торонто, 1982. - С.460-465.
29. Там само. - С.461.
30. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.90; Броневская Я. О человеке, который не кланялся пулям. Пер. Кашкурович Л.Г., Киселев В.И. - М., 1963. - С.115.
31. Броневская Я. О человеке, который не кланялся пулям. - С.115-116.
32. Акція "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.90-92.
33. Там само. - С.127.
34. Літопис УПА. - т.14. - кн.2. - Торонто, 1987. - С.60.
35. "Вісла". Документи. - Львів - Нью-Йорк, 1997. - С.24.
36. Літопис УПА. - т.9. - кн.2. - Торонто, 1982. - С.373.
37. Поранення і смерть М.Ф.Ватутіна. Документи і матеріали. //Український історичний журнал. - 1991. - №11. - С.82.
38. Романів О., Сварник І. Рецензія на книгу "Wisla" //Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. - т.228. - Львів, 1994. - С.541.

ОДЕСА - ЧЛЕН ВСЕСВІТНЬОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПОРІДНЕНИХ МІСТ

Всесвітня федерація поріднених міст (ВФПМ) була заснована 28 квітня 1957 року в Екс-ле-Бене (Франція) представниками міст-побратимів із країн Європи, Азії, Африки й Америки¹. Це неурядова міжнародна організація на добровільних засадах, яка служить справі миру. Ще задовго до появи міжнародної організації виникли перші дружні зв'язки між містами з різних країн світу. Так під час Другої світової війни побратимами стали англійське місто Ковентрі та радянський Сталінград (1942 р.), канадське місто Ванкувер та українська Одеса (1944 р.). Початком утворення міжнародної неурядової організації поріднених міст стало поріднення французького міста Діжона з англійським містом Харрогетом у 1953 р. Починаючи з 1951 р. у Франції та Великобританії діяла Асоціація "Двомовний світ", основною метою якої був розвиток дружніх зв'язків між містами двох країн. В подальшому у засновників цієї організації виникла ідея надати цьому двостороньому співробітництву міжнародний характер. Внаслідок чого у Франції була створена Рада Всесвітнього об'єднання міст, а у 1957 р. відбувся організаційний конгрес Всесвітньої федерації поріднених міст, засновниками якого були представники міст із 12 країн світу.

Головна мета і задачі ВФПМ викладені в статуті "Хартії поріднених міст" і в "Політичній програмі поріднених міст". Вищим органом цієї організації є Генеральна асамблея, що складається з делегатів міст-членів федерації і яка розглядає основні питання її функціонування. Чергова ГА збирається на свої засідання - сесії кожні три роки, і вони за часом збігаються з проведенням Всесвітніх конгресів федерації. ВФМГ очолює Президент, наділений повноваженнями представляти організацію у всіх актах міжнародного життя. При Президентові існує Установча Рада, наділена функціями нагляду і контролю за дотриманням Статуту федерації, вона складається з 12 осіб, що обираються ГА. Повсякденними справами ВФПМ відає Адміністративна Рада, яка координує питання по порідненню міст і є фінансовим керівником. Важливу роль у представництві федерації, пропаганді її мети і зав-

дань, напрямків діяльності на “місцевому рівні” відіграють регіональні або національні комітети поріднених міст. Штаб-квартира ВФПМ знаходиться в Парижі. Ця організація має свої друковані органи - “Збірник новин” і журнали “Ситез-э-юни” (“Об’єднані міста”) і “Оупен Таун” (“Відкрите місто”), в яких друкуються офіційні документи, плани подальшої роботи, інформація про поріднені міста². У цілому світі останній день квітня, починаючи з 1963 року, відзначається як день поріднених міст.

Міста з різних країн світу встановлюють між собою дружні зв’язки, що ведуть до двостороннього співробітництва в різних галузях людської діяльності: проведенні культурних заходів, обмінів делегаціями, спортивними і художніми колективами, інформацією про досвід ведення міського господарства. У ході різнобічних зустрічей визначаються пріоритети у виборі напрямків співробітництва, виявляються подібності і відмінності, побажання в розвитку відносин. Після попередніх пошуків щодо вивчення можливостей і переговорів сторони обмінюються офіційними делегаціями, очолюваними, як правило, першими особами міських адміністрацій. Після переговорів визначається характер співробітництва між містами, тобто це може бути або партнерство, або побратимство. Вони відрізняються тим, що побратимство носить більш широкий характер і не зв’язане конкретними домовленостями й угодами, маючи у своїй основі добровільне начало, що висловлює волевиявлення обох сторін - міст і їхніх громадян, а партнерство зв’язане визначеними угодами в конкретних галузях. “А потім настає і саме поріднення. Воно реально набирає сили не з того дня, коли проголошується в урочистій обстановці при першій офіційній зустрічі, але коли реальні заходи кладуть початок його дійсному існуванню. Такими заходами є: взаємні поїздки груп жителів поріднених міст, тривалі обміни групами молоді, торговельні і промислові угоди, розвиток двомовного утворення, культурні заходи і т.д. Які чудові можливості пізнання світу не зважаючи на географічні і духовні кордони, відкриваються для жителів обох міст!”³ Україна приймає безпосередню участь у діяльності ВФПМ. У 1990 році під егідою Українського товариства дружби і культурних зв’язків з закордонними державами була створена Асоціація поріднених міст України. У серпні 1992 року Асоціація отримала

іншу назву, ставши Українською асоціацією місцевих та регіональних властей. Одним із найстаріших членів ВФПМ є Одеса, вона займає одне з перших місць в країні за чисельністю побратимів. На сьогоднішній день у міста налічується 26 побратимів із різних країн світу:

1. Балтімор (США)
2. Валенсія (Іспанія)
3. Ванкувер (Канада)
4. Варна (Болгарія)
5. Генуя (Італія)
6. Грозний (Російська Федерація)
7. Єреван (Вірменія)
8. Йокогама (Японія)
9. Калькутта (Індія)
10. Кишинів (Молдова)
11. Констанца (Румунія)
12. Ліверпуль (Великобританія)
13. Лодзь (Польща)
14. Марсель (Франція)
15. Никозія (Кіпр)
16. Олександрія (Єгипет)
17. Оулу (Фінляндія)
18. Пірей (Греція)
19. Регенсбург (Німеччина)
20. Сегед (Угорщина)
21. Спліт (Хорватія)
22. Стамбул (Туреччина)
23. Таллінн (Естонія)
24. Тріполі (Ліван)
25. Хайфа (Ізраїль)
26. Циндао (Китай)

Розвиток демократичних процесів в Україні сприяє децентралізації в державі системи територіального управління, що призводить до зростання самостійності органів місцевого самоврядування саме на рівні міст і регіонів у вирішенні економічних, соціальних та культурних питань. Так, у радянські часи співробітництво поріднених міст знаходилося під контролем

партійних органів і мало ідеологізовану спрямованість. Під час "перебудови" зв'язки міст Радянського Союзу почали набирати нових рис - відбувся перехід від декларативності до процесів встановлення економічного співробітництва, вигідного для обох партнерів. У наш час, коли Україна стала самостійною державою, зв'язки міст-побратимів набувають нового значення. У Конституції України 1996 року вперше за новітніх часів на державному рівні проголошено, що "в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування"¹, і закріплено поняття місцевого самоврядування: "Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України"². Основними пріоритетами формування місцевої ради у галузі міжнародного співробітництва стає реалізація зовнішньополітичної програми самостійної держави в галузі міжнародного гуманітарного співробітництва і встановлення поріднених зв'язків між органами місцевого самоврядування, населенням міст, господарськими об'єктами. Сьогодні Одеса найактивніше підтримує відносини з такими містами-побратимами як Регенсбург, Стамбул, Балтімор, Марсель, Лодзь, Йокогама, Хайфа, Циндао і Таллін. Так, наприклад, нещодавно місто відвідувала делегація міліції Циндао з начальником у статусі віце-мера. У жовтні 2002 року до міста приїздив президент Естонії Арнольд Рюйтель, який визначив великий потенціал у відносинах між Таллінном і Одесою³. Цього ж місяця Одесу відвідав ректор Регенсбурзького університету професор Альф Циммер, він був обраний почесним доктором Одеського національного університету. Підсумком цього візиту став договір про співробітництво на 10 років між двома університетами⁴. В кінці 2002 року місто відвідала делегація товариства дружби з Йокогами.

У стадії підготовки знаходиться Угода про співробітництво з містами Волгоградом (Росія), Анталією (Туреччина). У стадії розгляду на рівні муніципальних структур знаходиться ініціатива Одеси про встановлення побратимських зв'язків з містом Ханой (В'єтнам). Розвиваються партнерські відносини з Москвою. У липні 2000 року була підписана Угода про участь Одеси як рівноправного члена у Міжнародній Асамблеї столиць і великих міст країн СНД.

На даний час політика багатьох держав світу, в тому числі й України, направлена на створення регіональних зон міжнародного співробітництва, де Одеса починає відігравати роль економічного та політичного центру. Особливо це стосується Причорноморської зони міжнародного співробітництва. У подальшому це сприятиме розвитку дружніх стосунків між тими містами, які є побратимами Одеси, і які будуть приєднуватися до цього руху в майбутньому.

Примітки:

1. Митропольский Д.К. *Всемирная федерация породненных городов* // *Большая советская энциклопедия*. - 3-е изд. - Т. 5. - С. 447-448.

2. Баймуратов М.А. *Международные связи местных советов*. - Одесса: Печатный двор, 1995. - 140 с.

3. Брессан Ж.-М. *Отчетный доклад ("Моральный доклад") 7-го Всемирного Конгресса породненных городов, Ленинград 7-10 июля 1970 г.* / *Всемир. федерация породненных городов*. - [Л., 1970]. - 106 с.

4. Конституція України. - К., 1996. - Ст.7. - С.4.

5. Там само. - Ст.140 - С.46.

6. Невмытый В. *У Украины и Эстонии - общие ценности* // *Вечерняя Одесса*. - 2002. - 17 октября.

7. Федорова Ю. *Ректор Регенсбургского университета - почетный доктор ОНУ* // *Вечерняя Одесса*. - 2002. - 17 октября.

Литвиненко О. В.

УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Україну та Польщу пов'язують багатовікові політичні, релігійні та культурні стосунки. Багато упереджень, негараздів, кривавих подій ставали на перешкоді порозумінню між двома народами. Після розпаду Радянського Союзу почався новий етап у розвитку стосунків. І в Україні, і в Польщі розуміють необхідність

налагодження добрих відносин, у тому числі і культурних, необхідність вирішення численних проблем.

Видатний польський українознавець С. Козак вважає, що необхідність єднання між поляками та українцями, повинне спроводитись взаєморозумінням і взаємною повагою обох народів через відповідне виховання молодих поколінь¹. На його думку пошуки спільної мови є одночасно й пошуками тривалих і певних принципів співіснування. Цей процес вимагає великої чуйності. А завоювання надбань польсько-української думки допоможе зміцнити взаєморозуміння, уникнути упереджень та міфів.

Підкреслює він важливість європейського аспекту польсько-українських відносин. Після розпаду СРСР в історії відносин між двома країнами виникають нові перспективи. Важливою є також переорієнтація польської політичної думки та східної політики, налагодження безпосередніх відносин між польськими та українськими парламентарями, що увінчалися першою історичною зустріччю в Яблонні, приїздом міністра закордонних справ Кшиштофа Скубішевського до Києва і підписанням в жовтні міжнародної угоди. З візитом у відповідь (грудень 1990 р.) українських дипломатів до Варшави для обговорення питання акредитації та утворення консульств в Польщі побувала делегація міністерства освіти України, а Київ відвідала делегація Міністерства народної освіти Польщі. Внаслідок чого було підписано угоду про безпосереднє співробітництво в сфері вищої та середньої освіти.

Прагнучи послабити напруженість у польсько-українських стосунках, Сенат Польської Республіки у липні 1990 р. прийняв постанову, в якій засудив операцію "Вісла". Верховна Рада України сприйняла цей факт із задоволенням і вирішила зайняти відповідну позицію щодо кривд, заподіяних Україні поляками.

На думку С. Козака одним з найбільших бар'єрів на шляху до польсько-українського зближення є нестача інформації в українців про поляків і в поляків про українців. Дуже часто це дає змогу маніпулювати громадською свідомістю¹. Отже налагодження добросусідських відносин між поляками та українцями є одним з головних завдань сьогодення².

Після отримання Україною незалежності, на державному рівні було зроблено перший крок по налагодженню наукових зв'язків.

18 травня 1992 р. у Варшаві було підписано широкомасштабного Договору між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Згідно з 11 статтею Договору, Україна та Польща визнають право членів української меншості в Республіці Польщі і польської - в Україні на збереження, вираження і розвиток своєї етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності. Обидві держави визнають право поляків в Україні та українців у Польщі на вивчення рідної мови і навчання нею, її вільне вживання, доступ до інформації, її розповсюдження і обмін цією мовою; заснування і утримання власних освітніх, культурних і релігійних організацій і товариств; сповідування своєї релігії; встановлення і підтримання безперешкодних контактів між собою як у межах держави проживання, так і поза її кордонами. Кожна Сторона захищатиме на своїй території національну меншість іншої Сторони від будь-якої діяльності, котра загрожує її самобутності, і створюватиме умови для її зміцнення. Стаття 12 Договору передбачає вживання та підтримку заходів, спрямованих на збереження і розвиток позитивних традицій спільної спадщини, а також подолання упереджень і негативних стереотипів у відносинах між двома народами. З цією метою було домовлено створювати умови для взаємного вільного розповсюдження об'єктивної інформації про всі сфери громадського і культурного життя. Усвідомлюється особливе значення співробітництва у гуманітарній сфері, для цього Україна та Польща домовились сприяти вільним контактам між громадянами обох держав, а також співробітництву громадських організацій, політичних партій, наукових установ і творчих спілок. Договір визнає важливу роль молодого покоління у розбудові нових відносин між народами, в зв'язку з чим Сторони сприятимуть подальшому розвитку дружніх зв'язків між молоддю обох країн. Сторони сприятимуть розвитку контактів у галузі спорту і туризму.

Для розповсюдження знань про національний доробок у галузі культури, науки і освіти, було вирішено організовувати культурно-інформаційні центри, та надати широкую підтримку їх діяльності. Передбачається також розповсюдження польської преси, інших друкованих і аудіовізуальних матеріалів в Україні та українських в Польщі; співробітництво у галузі радіо, телебачення й

діяльності інформаційних агентств. Сторони розширюватимуть культурний обмін у різних формах, а також сприятимуть співробітництву між культурними установами і організаціями, в тому числі між творчими спілками, та безпосереднім контактам між митцями.

Підписавши Договір Україна та Польща зобов'язуються забезпечувати належний правовий, матеріальний та інший захист цінностей, пам'яток і об'єктів, пов'язаних з культурною та історичною спадщиною. Вони мають сприяти їх виявленню, збереженню, впровадженню до культурного обігу, в тому числі забезпеченню вільного доступу до них, вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей. Статті 14 та 15 торкаються розвитку співробітництва між школами, іншими учбовими закладами і науковими установами, в тому числі обміну науковими працівниками, викладачами, студентами, аспірантами і стипендіатами, а також здійснення спільних науково-дослідних робіт, співробітництва в галузі освіти, в тому числі вивчення української мови в Республіці Польща і польської мови - в Україні в школах, інших учбових закладах, а також поза їх межами³.

Попередня угода між Урядом України і Урядом Республіки Польщі з питань культурного і наукового співробітництва, підписана 18 травня 1992 р., має своєю метою збереження найкращих цінностей з доробку багатовікових українсько-польських відносин, в тому числі усвідомлення етнічної і культурної близькості українського і польського народів, забезпечення належних умов для здійснення взаємовигідного співробітництва в галузі культури, науки, освіти, мистецтва та інформації. Договором передбачається сприяння всебічному безпосередньому співробітництву учбових закладів і наукових установ, а також творчих, громадських, релігійних, молодіжних, спортивних та інших організацій (ст. 2); сприяння обміну досвідом в питаннях управління освітою, розвитку сучасних методів навчання, організації спільних наукових досліджень, а також підготовці кадрів зі спеціальностей, які становлять обоюдоцінний інтерес. Для виховання молоді в дусі взаєморозуміння і співробітництва Україна та Польща домовились надавати підтримку поширенню знань з мови, літератури, історії та гео-

графії іншої країни, а також підготовці підручників та інших учбових матеріалів. Підкреслюється необхідність збільшення обсягу видання книг, присвячених проблематиці іншої країни (ст.3).

Сторони наполягають на необхідності всебічного співробітництва в галузі радіо і телебачення, в тому числі сприянню розширення радіусу прийому програм на території другої країни, а також сприятимуть створенню і розвитку радіо- і телевізійних програм, які передаватимуться польською мовою на території України та українською мовою на території Республіки Польщі для представників національних меншостей. Сторони заохочуватимуть співробітництво інформаційних агентств і журналістських організацій обох країн (ст.6).

Важливим є визнання потреби утворення українського інформаційно-культурного центру у Варшаві та польського інформаційно-культурного центру в Києві. Українська та польська сторони домовились про проведення відповідних переговорів щодо цього питання (ст.7)⁴.

Наступним кроком у розвитку україно-польських відносин стало підписання 12 січня 1993 р. у м. Київ договору між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки з метою зміцнення і розвитку економічного, наукового та науково-технічного співробітництва.

Згідно з договором, співробітництво включає такі форми, як виконання спільних проектів досліджень і дослідницько-конструкторських розробок, обмін їх результатами, а також обмін вченими та фахівцями; проведення спільних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, виставок та інших заходів, а також організація курсів; обмін науковою, науково-технічною інформацією і документацією; спільне використання науково-дослідних приладів та наукового обладнання; створення спільних науково-технічних центрів та творчих колективів (ст.2). Для цього вирішено створити спільну Комісію з питань співробітництва в сфері науки і технологій (ст.3)⁵.

З 11 по 14 червня 1992 р. в гостях у АНУ перебувала делегація польських учених на чолі з президентом Польської Академії наук (ПАН), акад. Гейштором. Делегація мала ряд зустрічей з провідними фахівцями АН України, під час яких обговорювалися теми

співробітництва між українськими та польськими науковими установами.

Значний інтерес у польських учених викликали розробки співробітників Інституту, що торкаються проблем україно-польських взаємозв'язків у різні періоди історії. Під час зустрічі було зазначено, що за останні роки форми взаємозв'язків розширилися. Серед них значне місце стала займати така, як участь учених та фахівців у двосторонніх та міжнародних конференціях, що проводяться на Україні та в Польщі. Наукові установи Польщі виявляють значний інтерес до співробітництва в галузі історичних досліджень. Задоволений розвиток наукових контактів між установами історичного профілю двох держав дає змогу розширити і таку форму зв'язків, коли фахівці із зарубіжних країн одержують можливість працювати в Україні та Польщі над проблемами історії україно-польських взаємозв'язків⁶.

Після візиту Президента України Л. Кучми до Польщі у червні 1996 р., можна констатувати вихід стосунків на рівень стратегічного партнерства. Має місце активізація загальнодержавних, наукових, культурних стосунків. За ініціативою парламентів, міністрів зовнішніх справ у червні 1996 р. у м. Варшава було створено громадське об'єднання Україно-Польський/Польсько-Український Форум, з метою розвитку співробітництва між неурядовими громадськими структурами та організаціями. 18 квітня 1997 р. у Києві пройшло перше його засідання. Розпочала діяти комісія з питань співробітництва у сфері науки та технологій. Кафедри україністики 5 навчальних закладів Польщі готують майбутніх фахівців з української мови та літератури. В Україні на кафедрах славістики вивчають польську мову⁷.

В останні роки істотно розширилась україністика, зріс інтерес з боку самих поляків, ледь не щомісяця у Польщі проводяться міжнародні конференції з найрізноманітнішою тематикою. Увага до України в усіх цих заходах значна і серйозна. Те саме можна сказати і про науковий інститут Найдера у Варшаві чи Інститут Центрально-Східної Європи Клоговського у Любліні.

Має місце більша зацікавленість Україною в Польщі, ніж Польщею в Україні. Хоча зацікавленість з боку поляків має більш прикладний характер. З української сторони значний інтерес до політичних ідей, культурних явищ, економічного досвіду.

Особливу роль тут відіграють еміграційний журнал “Культура”, що видавався в Парижі Єжи Гедройцем, де україністика посіла досить важливе місце. “Культура” та деякі інші емігрантські видання ліберально-космополітичного спрямування доклали чимало зусиль до деміфолологізації польської свідомості, зокрема і в українському питанні”. Єжи Гедройц активно підтримував кожен нову ініціативу, спрямовану на поглиблення взаємин, зокрема ідею польсько-українського університету у Любліні⁸. Ідею університету підтримали президенти України та Польщі. Рішення про створення колегіуму українських та польських університетів в Любліні було прийнято під час зустрічі Л.Кучми та А. Квасневського в Кракові у січні 2000 року⁹. Обговорювалась ця ідея і під час роботи Україно-Польського форуму, підсумком якого стала домовленість щодо створення Європейського польсько-українського університету, який має поєднати три українських навчальних заклади: Національний університет імені Тараса Шевченка, Києво-Могилянську академію, Львівський університет та університет у Любліні¹⁰.

Українські вчені активно працюють на наукових конференціях, симпозіумах, які проводяться польською стороною; поляки в свою чергу, українською.

У 1992 році у Кам’янець-Подільську мала місце міжнародна наукова конференція “Польсько-українські студії”. Матеріали цієї конференції були опубліковані у збірнику “Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”¹¹. Наприкінці 1995 року у Варшаві відбувся Міжнародний симпозіум, присвячений 75 річниці підписання Пакту Пілсудського - Петлюри, в рамках якого пройшов Форум “Польсько-українські відносини міжнародного періоду в контексті Союзу Пілсудського - Петлюри і міжнародної обумовленості”. Гості з’їхалися з різних університетів Польщі, України, Західної Європи. Питання, розглянуті в доповідях та дискусіях, піднімалися чи не вперше в історії після довготривалого вимушеного замовчування, чим і пояснюється інтерес громадськості до форуму¹².

Вчені з Любліна брали участь у роботі міжнародного наукового семінару, присвяченого темі “Центрально-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство в період від середньовіччя

до модернізації (XV- XVIII ст.)", який проводив Львівський державний університет, Інститут українознавства НАН України та міжнародний фонд "Відродження" у вересні 1997 року¹³.

Крім того польські дослідники зробили важливий внесок в роботу Міжнародної наукової конференції "Відродження української державності: проблеми історії та культури", що проходила в Одесі 14-15 травня 1996 р. (проф. В. Резмер) та конференції, присвяченій Б. Хмельницькому 24-25 жовтня 1996р. у місті Києві, де проф. Я. Качмарчик підкреслив необхідність позбутися стереотипів у сприйнятті цієї особи та тогочасних українсько-польських відносин¹⁴.

21-22 листопада 1996 р. відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Україно-польські відносини в Галичині у XX ст.", організована Івано-Франківською облдержадміністрацією і Прикарпатським університетом ім. Стефаника. З доповідями і повідомленнями виступили 122 вчених з України і 7 - з Польщі. В результаті конференції було підкреслено необхідність далі досліджувати українсько-польські відносини, продовжувати наукову співпрацю вчених двох країн, поліпшувати взаємну інформованість щодо опублікованої літератури, здійснювати обмін думками на наступних наукових конференціях¹⁵.

В 1997 р. у Варшаві проходила наукова конференція "Польща, Україна, Німеччина, 7 років після падіння залізної завіси". У червні 1999 р. мала місце конференція "Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадщина і майбутнє, проведена під патронатом Прем'єр-міністрів України та Польщі. Україно-польські стосунки розглядалися на проведеному Чернівецьким державним університетом Міжнародному науковому конгресі "Українська історична наука на порозі XX ст." у травні 2000 р. Польські гості брали участь у роботі різних секцій конгресу¹⁶.

В грудні 2000 р. Т. Зарецька, О. Борецький, А. Мирончук та Н. Ішуніна представляли Україну на VI науковій конференції з питань міграції, що проводилась Інститутом Історії ім. Т. Мантейфеля ПАН у Варшаві 5-7 грудня 2000 року¹⁷.

Треба підкреслити помітне значення двох конференцій, які мали місце навесні 2002 року: Міжнародна конференція "Україна, Польща та розширення ЄС на схід" (Львів - Перемишль 22-25 трав-

ня 2001 р.) та “Україна - Польща у XX ст.: проблеми історії та політології” у Острозі.

Українські делегації беруть активну участь у роботі Східної літньої школи у Варшаві, організованій Варшавським університетом, Міністерством національної освіти, Міністерством закордонних справ, Міністерством культури та Польською Академією наук, Студією Східної Європи та центром Азії у Варшаві, що з 1992 р. проводиться кожного року. В рамках школи проводяться зустрічі з діячами культури, політики, відвідування концертів.

Під час одноденного візиту Президента України Л. Кучми в жовтні 2001 року відбулося відкриття колегіуму у Люблінському воєводстві, який має стати повноцінним україно-польським університетом. На відкритті Президент Польщі А. Кваснєвський заявив, що одним із пріоритетних напрямків стратегічного партнерства є розвиток співробітництва у галузі науки, культури та технологій¹⁸. У жовтні 2001 р. пройшли дні Кракова у Києві, на які прибула офіційна делегація з Польщі. Чотири дні проходили виставки, концерти з участю польських музикантів, художників, артистів¹⁹.

Має місце і співпраця бібліотек, зокрема праця у рамках Міжнародної асоціації бібліотек. Дуже важливою є праця українських та польських науковців над спільною програмою підручників для національних меншин в Україні та Польщі. Крім того, поглиблення контактів та розвиток співпраці освітян обох країн разом з поширенням інформації сприяють прогресу та спільній інтеграції²⁰.

Важливим кроком стало створення на основі Угоди про співробітництво між Міністерством освіти та Міністерством національної освіти РП спільної Україно-польської/Польсько-української комісії експертів з удосконалення підручників з історії та географії, з метою визнання пріоритетів та уникання пропагандистських кліше²¹.

Важливою подією культурного життя став вихід в січні 2002 року чергового номера щомісячного часопису “Сучасність”, присвяченого літературі, культурі та суспільному життю Польщі. Як пише редакція журналу “Це закономірна реакція на ті доброзичливі стосунки, які склалися між нашими країнами впродовж останньо-

го десятиріччя, на той великий інтерес, який викликає серед українських читачів інтелектуальне і мистецьке життя наших західних і найближчих сусідів". Упорядковував номер Б. Бакула та Польський Інститут в Києві²².

Ненормалізованим і одним з найважливіших у розвитку україно-польських стосунків є питання правового становища греко-католицької та православної церкви в Польщі. Однією з центральних в україно-польських культурних відносинах є проблема повернення культурних цінностей - реституції (від лат. *restitutio* - повернення). В Конституції узаконено право України на повернення пам'яток культури, що були незаконно вивезені з її території. 25 червня 1996 року у Варшаві було підписано угоду між урядом України та урядом Республіки Польща про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених та незаконно переміщених цінностей. В угоді зазначається необхідність створення україно-польської міжурядової комісії для захисту, збереження, розшуку та повернення культурних цінностей, пов'язаних з історією та культурою договірних сторін. В обов'язок міжурядової комісії входить: 1) пошук, облік та ідентифікація культурних цінностей, які є предметом розшуку кожної з договірних сторін, та взаємне інформування; 2) підготовка експертних висновків стосовно претензії щодо повернення культурних цінностей, висловлених договірними сторонами.

Важливим моментом угоди є положення про те, що міжурядова комісія на випадок потреби створюватиме постійно діючі або тимчасові групи експертів з питань історії, археології, предметів мистецтва, архівних документів, бібліотек. Йдеться про визначення долі втрачених переміщених культурних цінностей, створення інформаційної мережі про їх наявність та класифікацію опрацьованого матеріалу в певну схему, тобто в основі дій передбачається організація комп'ютерного банку даних.

Присутність української культури в Польщі завжди була досить відчутною і виявлялася в різних сферах, у тому числі і у народній творчості, де особливо цінними видаються пам'ятки церкви, каплиці, дзвіниці, придорожні хрести і різьблення, старі цвинтарі. Різні чинники спричинили руйнацію багатьох об'єктів культури, в тому числі до 80 % православних і 40 уніатських святинь.

Зі збережених ще близько 500 пам'яток дерев'яних та мурованих церков, понад 80 вимагають ремонтних та реставраційних робіт. Це сотні дерев'яних, залізних і кам'яних придорожніх та надмогильних хрестів. Впорядкувати треба сотні пам'яткових цвинтарів.

Більшій опіки вимагають пам'ятки станкового мистецтва. Особливе питання - колишня бібліотека греко-католицької капітули (епархії) з Перемишля, в якій зберігалася протягом століть надзвичайної уваги українця. Чимало фондів цієї бібліотеки опинилися у Вроцлавській, Краківській бібліотеках, Люблінському католицькому університеті. Близько 700 одиниць книгозбірні, в тому числі 33 стародавні рукописи від XVI ст., також літургійні книги XI-XVI ст., зокрема собору св. Софії в Києві, зберігаються у Варшавській національній бібліотеці.

Питання про українські культурні цінності у південно-східній частині Польщі порушувалося на регіональних нарадах з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Опрацювання у Варшаві колекції Львівського НТШ, її мікрофільмування здійснив Центральний Державний Історичний архів у Львові. У Варшавській національній бібліотеці зберігаються також вивезені під час окупації колекції рукописів з бібліотеки Львівського університету. Це є виняткової ваги матеріали Василіанських монастирів та мистецьки оформлені "Євангелія".

Предметом активних наукових досліджень є "Королівська бібліотека", яка незважаючи на складну долю міграції, в ідеальному стані.

Нерідко питання, пов'язані з розподілом спадщини або переглядом права юрисдикції на таку спадщину, торкаються нюансів державотворчої політики, зумовлюють напруження між сторонами, що розглядають проблему реституції. Реституційні проекти відображують стан стабільного і ділового партнерства у галузі політики і культури²³.

Таким чином, культурні зв'язки займають помітне місце у відносинах між Польщею та Україною. Встановлюються вони на рівні громадських організацій, наукових та культурних установ. Після проголошення незалежності почали встановлюватись взаємини на офіційному, міжурядовому рівні. Чимало питань в ук-

раїно-польських відносинах мають бути вирішеними. Культурне та наукове співробітництво важливе для обох сторін. Це стосується і культурних потреб національних меншин, і повернення культурних цінностей, і подолання негативних стереотипів у повсякденному житті обох народів.

Примітки:

1. Степан Козак. Польща - Україна. Спроби розвідки // Всесвіт. - 1992. - №5-6. - С.164.
2. Степан Козак. Там же. - С.164-167.
3. Договір між Республікою Польщею і Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 18 травня 1992 р. // ІАЦ "ЛІГА" (Київ). Комп'ютерна правова система "ЛІГА: ЗАКОН" 7, Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. - 2001.
4. Попередня угода між Урядом України і Урядом Республіки Польщі з питань культурного і наукового співробітництва, підписана 18 травня 1992. // ІАЦ "ЛІГА" (Київ). Комп'ютерна правова система "ЛІГА: ЗАКОН" 7, Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. - 2001.
5. Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки від 12 січня 1993 р. // ІАЦ "ЛІГА" (Київ). Комп'ютерна правова система "ЛІГА: ЗАКОН" 7, Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. - 2001.
6. Терентьєва Н. О. Польські вчені в Києві // УІЖ. - 1992. - № 10-11. - С. 133.
7. Васильєв В., Чикаленко Л. Україно-польські відносини наприкінці ХХ ст. // Нова політика. - 1998. - №4. - С.14-16.
8. Рябчик М. "... Можуть бути вирішальними (україно-польські відносини: нові реалії, нові перспективи)" // Політика і час. - 1993. - № 8. - с. 28.
9. Осадчук Б. Єжи Гедройц - великий поляк, видавець, редактор, основоположник польсько-українського порозуміння // Сучасність. - 2001. - №1. - с. 132.
10. "Подробности" - информационно-аналитическая служба "Интер" www.podrobnosti.com.ua/society/2001/09/16/1636.htm.

11. Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - К.; Либідь, 1993.

12. Конєва Я. Польсько-українські стосунки в історичному та політичному контексті //Розбудова держави. - 1996. - № 5. - С. 39-41.

13. Зашкільняк Л.О., Крикун. М.Г. Центральна-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство в період від середньовіччя до модернізації (XV- XVIII ст.) //УІЖ. - 1998. - № 1. - С. 157-159.

14. Матях В.М., Стукевич О.К. Міжнародна наукова конференція "Богдан Хмельницький та його доба" //УІЖ. - 1996. - № 2. - С.146-149.

15. П.С. Федорчак Міжнародна науково-практична конференція "Україно-польські відносини в Галичині у XX ст." //УІЖ. - 1997. - № 3. - С.149-150.

16. Бурдяк В. Міжнародний науковий конгрес "Українська історична наука на порозі XXI ст." //УІЖ. - 2000. - № 6. - С.147-151.

17. Зарецька Т.И. Міжнародна наукова конференція "Міграція: історія - культура" //УІЖ. - 2001. - № 2. - С.157-158.

18. Урядовий кур'єр. - 2001. - 9 жовтня. - С.1-2.

19. Урядовий кур'єр. - 2001. - 26 жовтня. - С. 2.

20. Василюк А., Яковець Н. Про реформування середньої освіти в Україні та Польщі (порівняльний аналіз) //Освіта і управління. - 1999. - № 3. - С. 120.

21. Поляновський П.Б. Про Україно-польську/Польсько-українську комісію експертів з удосконалення підручників з історії та географії //УІЖ. - 1999. - № 1. - С.151-153.

22. Від редакції //Сучасність. - 2002. - № 1 - С. 5.

23. Федорчук О. Повернення пам'яток культури - Україна і Польща //Дніпро. - 1998. - № 3-4. - С. 113-123.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА
СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Хмарський В.М.

ПРОВІДНІ АРХЕОГРАФИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ:
ФЕДІР ЛАШКОВ (1858-1918)

Федір Федорович Лашков належить до когорти краєзнавців, історичні студії та археографічний доробок яких стали помітним внеском у вивченні історії Південної України. Основні віхи біографії та напрямки творчості Ф.Ф.Лашкова є сьогодні добре відомі науковому загалові завдяки кільком статтям та окремому нарису у монографії сучасного кримського дослідника А.А.Непомнящего¹. Тому у даній статті буде зосереджено увагу лише на одному з аспектів творчості краєзнавця - археографічній діяльності.

Проблеми розвитку провінційної історіографії стали актуальними у сучасній історичній науці. Яскравим прикладом цього є поява монографії російського дослідника В.А.Бердинських "Русская провинциальная историография второй половины XIX в." (1995). Автор вважає, що провінційна історіографія (не вкладаючи в це поняття негативного змісту), як особливий напрямок історичної думки в Російській імперії, раніше ігнорувалась. Тому величезний масив створених і опублікованих у провінції історичних, археологічних й етнографічних джерел і матеріалів залишався не дослідженим у XX ст. В імперській провінції основними діячами в історіописанні були, на відміну від столиць, не історики-професіонали, а історики-аматори (священники, учителі, лікарі, чиновники тощо). Саме вони створювали комплекси архівних і опублікованих джерел про місцевий край, написали тисячі історичних праць, організовували і відкривали музеї, бібліотеки, архіви. Інтерес до історії краю став невід'ємною рисою життя багатьох представників провінційної інтелігенції². Південна Україна, з її сприятливим соціокультурним середовищем, такими потужними науковими осередками, як Одеське товариство історії і старожитностей, Новоросійський університет була тією провінцією, якій не бракувало кваліфікованих дослідників історії краю.

Ф.Ф.Лашков походив з молдавського роду Лашко. Народився він 25 серпня 1858 р. у родині священика с.Кіперчени Оргіївського повіту Бессарабської області. Навчався спочатку у Кишинівській духовній семінарії, а потім (з 1874 р.) - на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Під час навчання він захопився історією і виявив бажання займатись науковою діяльністю. Але, як і багато тогочасних випускників, мав розпочати трудове життя з вчителювання. У 1879 р. його було призначено викладачем історії і географії Сімферопольської чоловічої гімназії. Там Ф.Ф.Лашков відразу виявив схильність до едиційної діяльності. Будучи одним з авторів "Исторической записки о Симферопольской гимназии с основания ее по 1 июня 1881 г.", наприкінці твору він зізнався, що не використав всіх архівних матеріалів з його розділу (1863-1881), і обіцяв публікувати їх згодом у вигляді додатків до звітних актів закладу³.

У подальшому схильність Ф.Ф.Лашкова до наукової роботи та захоплення історією Криму дали плідні наслідки - на шпальтах місцевих видань "Таврида", "Таврические епархиальные ведомости", "Таврические губернские ведомости" у першій половині 80-х рр. з'явилися його перші розвідки - "Несколько слов об исторической судьбе Крыма", "Исторический очерк покорения Крыма", а у журналі "Киевская старина" - нарис "Шагин-Гирей, последний крымский хан" (1886). Вони були написані на основі документів, знайдених в архіві Таврійського губернського правління, дозвіл працювати в якому краєзнавець здобув у 1881 р.⁴ Історик волів вивчати історію Кримського ханства, проте наявні матеріали дозволяли висвітлити хіба що фрагменти останніх років існування цієї держави. Тому, крім цього архіву, він розпочав досліджувати матеріали архівів канцелярії таврійського губернатора, таврійських дворянських зборів, скасованих судових установ Таврійської губернії, колишньої палати державного майна.

У середині 80-х рр. Ф.Ф.Лашков, під впливом досліджуваного матеріалу, все більше захоплюється соціально-економічною історією Криму, а особливо - доби загибелі Кримського ханства і перших кроків російського урядування на півострові. У 1884 р. він виступив з двома доповідями на VI Археологічному з'їзді в Одесі. Одну з них - "Про землеволодіння в Криму до і після приєднання до

Росії за архівними матеріалами” - сам він називав конспектом, до-
роговказом для подальших студій в архівах. Друга являла собою
певну реалізацію наміченого і була присвячена бейському земле-
володінню в Криму - “Архивные данные о бейликах в Крымском хан-
стве”⁵. У ній він навів три ханських ярлики і два родовідних доку-
менти зі справ про підтвердження дворянства родів Ширинських,
Аргінських та Яшлавських з архіву таврійських дворянських
зборів. Ярлики було відібрано за принципом їх давності, а родо-
води - за нечітким критерієм “цікавості”.

Через три роки, досліджуючи визначену проблему, друком з’я-
вляється його праця “Сельская община в Крымском ханстве”, в якій
було введено до наукового обігу 25 документів з кадіаскерських
дефтерій - спеціальних судових книг, де за часів Кримського хан-
ства велися записи суддів щодо засвідчених актів з рішеннями, що
мали відношення до земельних володінь. У даній роботі Ф.Ф.Лаш-
ков не ставив перед собою археографічних завдань і тому опубліку-
вав лише вісім документів. Пообіцявши у майбутньому видати
“збірку різноманітного змісту документів”, того разу він зайнявся
“викладом тих з них, які мають безпосереднє відношення до пита-
ння, що нас цікавить”⁶. Публікацію нових джерел вітав один з ре-
цензентів цієї праці, який зазначив, що “не можна не подякувати
авторові за той спосіб, яким він доходить своїх висновків: поперед-
ньо цілком наводить документи, на які спирається”⁷.

Початок наукової діяльності Ф.Ф.Лашкова гідно оцінило
Одеське товариство історії і старожитностей (ОТІС) - у 1884 р. він
став членом-кореспондентом, а у 1887 р. - дійсним членом най-
старішого на півдні України історичного товариства⁸. Оскільки на
той час ця наукова установа була головним осередком археографії
у регіоні, то саме там Ф.Ф.Лашков розпочав публікувати докумен-
ти з кримських архівів.

Для “Записок” ОТІС Ф.Ф.Лашков підготував добірку доку-
ментів (понад 30) зі справ архіву Таврійського губернського
правління, які змальовували зусилля російської адміністрації у
листопаді-грудні 1783 р. по зібранню статистичних відомостей що-
до новоприєднаних територій (1886)⁹. Археограф-початківець
поділив публікацію на три частини, надавши кожній з них окремі
вступи, намагаючись водночас і прокоментувати опубліковані ма-

теріали. Не все у нього виходило досконало - зокрема загальна назва публікації стосувалась лише першої частини, не відбиваючи змісту решти.

Друга публікація у “Записках” була якіснішою. Так само у згаданому архіві Ф.Ф.Лашков натрапив на ордери Г.О.Потьомкіна правителєві Таврійської області В.В.Каховському (1784-1791). ОТІС на той час, розпочавши публікацію ордерів з 1848 р., мало уже давню традицію видання таких документів. У 70-ті і на початку 80-х рр. багато таких документів опублікував віце-президент товариства М.Н.Мурзакевич, знайшовши їх в архіві похідної канцелярії Потьомкіна, який зберігався у приватному зібранні колишнього правителя цієї канцелярії В.С.Попова у Решетилівці (Полтавська губернія). Проте у переважній більшості це були чернеткові відпуски розпоряджень. Ф.Ф.Лашков же запропонував товариству для публікації оригінали, які містили власноручні підписи князя. У даній публікації містилися 162 ордери за 1784-1785 рр. 29 документів, які було опублікувано у “Записках” раніше, упорядник вирішив не друкувати. Важливо, що у передмові було зазначено про те, що ордери “наведено дослівно, у тому вигляді, в якому вони містяться у книгах архіву, з дотриманням орфографії”. Крім високого рівня інформативності, оприлюднені джерела, на його думку, мали схарактеризувати “одного з ліпших представників блискучого царювання імператриці Катерини. Тільки така продуктивна з історичної точки зору доба, якою була доба великої імператриці могла викликати грандіозну особистість світлішого князя Таврійського”¹⁰.

У подальшому дана традиція була продовжена у ОТІС іншою науковою установою - утвореною у січні 1887 р. Таврійською вченою архівною комісією (ТВАК). Відтоді Ф.Ф.Лашков цілковито переключився до роботи в цій установі - на першому ж засіданні його було обрано секретарем (“правителем дел”). Під його редакцією вийшли десять перших номерів “Известий” ТВАК. Роки активної роботи в комісії (1887-1891) стали найпліднішими у його творчій біографії.

Одним з основних завдань ТВАК було створення “Історичного архіву”. З цієї метою члени комісії мали переглянути у відомчих архівах справи, підготовлені для знищення, і відібрати з них ті, що

складатимуть нове зібрання. Ф.Ф.Лашков визначив для себе архів канцелярії губернатора. Також він брав участь в огляді справ кількох архівів, а особливо багато довелося попрацювати в архіві сімферопольського окружного суду (де за 1887-1890 рр. переглянув близько трьох тисяч справ). Після того, як було зібрано відповідну кількість матеріалів, розпочали здійснювати упорядкування й опис "Історичного архіву". Ф.Ф.Лашков долучився і до цієї справи¹¹.

На початку 1889 р. за ініціативою голови ТВАК О.Х.Стевена на засіданні комісії було визначено основні напрямки досліджень співробітників, з'ясовано тематику рефератів та вказано на ті архіви, на матеріалах яких робитимуться повідомлення. Ф.Ф.Лашков "закріпив" за собою архіви Таврійського губернського правління, канцелярії таврійського губернатора, таврійських депутатських зборів, спрямувавши свій інтерес на соціальну історію, зокрема на подальше вивчення генези становища беїв у соціальній структурі кримського суспільства¹².

Ознайомившись протягом десятиліття з великою кількістю архівних документів, Ф.Ф.Лашков мав у своєму розпорядженні безліч матеріалів для археографічної діяльності (що можна говорити і про всю комісію - адже архівна евристика майже завжди стає підмурком для едиції). Тому не дивно, що перше число "Известий" відкривалося археографічною публікацією і належала вона Ф.Ф.Лашкову - низка документів щодо перегляду чорноморських митних тарифів у зв'язку з приєднанням до Російської імперії Кримського ханства (1784-1794). Упорядник знайшов цю справу в архіві канцелярії губернатора і у вступі пояснив критерій відбору шести документів з неї для публікації: "Період російського володарювання, без сумніву, багатий на археографічні пам'ятки. Але всі вони говорять про побутові явища, і мало є таких, котрі мали б більш загальний інтерес для історії". Але не можна не дорікнути упорядникові за те, що праця була побудована не за схемою класичних тогочасних археографічних публікацій (передмова - текст - коментар), а у вигляді опису справи, де серед розповіді він вставляв документи¹³.

Серед всіх публікацій Ф.Ф.Лашкова, здійснених на основі матеріалів місцевих архівів, можна виділити дві найзначніші. Найсамперед це "Камеральное описание Крыма" 1784 р. З ним він оз-

найомився в архіві таврійського губернського правління ще на початку 80-х рр., оскільки воно привертало увагу своєю докладністю і тим, що мало найраніше датування серед наявних джерел. Документ було складено під наглядом барона Ігельстрома (військового правителя у Криму у 1783-1784 рр.) на вимогу Потьомкіна, який прагнув володіти інформацією щодо новоприєднаних земель. Відповіді членів земського уряду, каймаканів (повітових правителів), колишніх чиновників ханської адміністрації на спеціально складений опитувальний лист, а також їх додаткові пояснення і стали тим матеріалом, який увійшов до “Камерального описания”. Особлива цінність для історика полягала в тому, що у даному джерелі містились дані, “які могли слугувати свідченням внутрішнього життя Криму під татарським володарюванням”. Археографічну частину передмови репрезентують зауваження про те, що джерело друкувалось без пропусків і в тому самому вигляді, в якому зберігається в архіві, а також про публікацію документів “без змін і з дотриманням орфографії”. Оскільки джерело значне за обсягом, то його було видано у шістьох номерах “Известий”¹⁴ - складний матеріальний стан установи перешкоджав появі окремих збірок, які були б для науковців значно зручнішими у користуванні.

Більше пощастило другій публікації, що побачила світ як у п'яťох випусках “Известий” (1895-1896), так і як окреме видання (1897)¹⁵. “Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения” був своєрідним додатком, а точніше, за слушним висловом А.А.Непомнящего, джерельною базою до найвідомішого твору Ф.Ф.Лашкова “Исторический очерк крымско-татарского землевладения”, над якою він працював 12 років. Дослідник вважав свою ґрунтовну працю лише “спробою історичної розробки питання про кримсько-татарське землеволодіння” і саме тому вважав за доцільне “оприлюднити місцевий архівний матеріал, котрий може виявитись корисним для майбутніх досліджень”.

Опубліковані джерела виявились у півтора рази більшими за обсягом ніж саме дослідження. Оскільки останнє було поділено на три частини, в яких послідовно було розглянуто історію формування системи землеволодіння у Кримському ханстві, її стан напередодні падіння цієї держави та зміни в ній після приєднання до Російської імперії, то і представлені матеріали було розташовано

відповідно до цієї схеми. Публікацію було поділено на чотири відділи: “Ярлики і фірмани”; “Документи беїв”; “Витяги з кадіаскерських дефтерій” та безіменний.

Перший відділ складається з п’ятьох розділів, які включають 42 ярлики і фірмани кримських ханів, турецьких султанів і калга-султанів на пожалування землею та пільги (XVI-XVIII ст.). Взято їх було із справ про дворянство татарських родів в архіві таврійських дворянських зборів. Ці документи у 20-ті рр. XIX ст. представили мурзи у спеціальну комісію для надання чи збереження за ними прав російського дворянства. Внаслідок цього кілька документів було перекладено протягом 30-х рр. в Азійському департаменті міністерства іноземних справ і тому вони зберігались як в оригіналах, так і у перекладі. Переклади решти ярликів здійснили на прохання Ф.Ф.Лашкова професор Петербурзького університету, відомий дослідник історії Кримського ханства В.Д.Смирнов та перекладач таврійського магометанського духовного правління Мурат бей Біярсланов. Останній переклав ще шість ярликів, вилучених із кадіаскерських дефтерій.

Упорядник зазначив у передмові свої правила публікації ярликів і фірманів: “всі ці документи, за винятком нових перекладів, друкуються у тому вигляді, в якому зберігаються при архівних справах, без будь-яких змін, і тільки іноді для роз’яснення деяких місць тексту додано те чи інше слово у дужках”; кожний документ супроводжено науково-довідковими даними - про місце збереження (архів та справу), оригінальність, копію чи переклад; хронологічне розташування їх у межах кожного з розділів¹⁶. Зазначимо, що підпорядкування збірки завданням основної частини твору призвело до мікшированої подачі джерел - ярлики ханів опинились не тільки у трьох різних, причому роз’єднаних за порядком розташування, розділах цього відділу та ще й і у наступному відділі.

Адже генезу бейського землеволодіння мали проілюструвати також матеріали з архіву таврійських дворянських зборів про дворянство родів Ширінських та Аргінських. Причому сюди, крім опублікованих раніше родоводів і ярликів щодо першого зі згаданих родів, увійшли нові ханські ярлики (всього 10), султанські фірмани (6) і генеалогічне “дерево” Аргінських. Вказуючи на такі

недоліки публікації як недостатня документальна точність перекладів та відсутність спеціального джерелознавчого аналізу цих матеріалів, відомий ярликознавець другої половини ХХ ст. М.А.Усманов разом з тим відзначив, що зусиллями таких археографів, як В.Д.Смирнов та Ф.Ф.Лашков, ТВАК змогла відновити традицію ОТИС по виявленню, зібранню, публікації і дослідженню середньовічних тюрксько-татарських актів, започатковану ще у 40-ві роки ХІХ ст.¹⁷

Третій відділ - витяги з кадіаскерських дефтерій - поділений на три частини, які включають 20 кріпосних актів на землю (худже-ти), 37 судових рішень щодо земельних суперечок (хокум-наме) та 13 актів розділу нерухомого майна (мухалефати). Ці книги були свого часу передані російській адміністрації останнім казнадарем кримського ханства і до 1799 р. зберігались у новоросійському губернському правлінні. Під час роботи комісій щодо розв'язання земельних суперечок ці джерела перейшли до архіву таврійського обласного правління, де їх і знайшов Ф.Ф.Лашков. За зізнанням упорядника, він відбирав "найбільш цікаві для нашої роботи акти", не намагаючись публікувати фронтально джерела цілими судовими книгами чи відбираючи з них всі документи за видовою ознакою. Оскільки джерела публікувались у перекладах (Біярсланов), то було зазначено про жертвування стилем заради наближення до буквальної передачі змісту, наведення у дужках, у найважчих для перекладу місцях, пояснювальних слів та використання місцевої транскрипції у написанні власних і деяких загальних імен. Гадаємо, археограф неправомірно припустився вилучень з текстів джерел деяких фрагментів (переліки невольників, худоби, рухомого майна тощо), які не мали для нього наукового інтересу, що знизило цінність цієї публікації.

Архівні матеріали стосовно даної проблеми часів російського володарювання склали заключний відділ. Туди увійшли кілька десятків документів зі справ архівів канцелярії таврійського губернатора, таврійського губернського правління та "Історичного архіву", зібраного ТВАК. Хронологічно вони охоплюють період 1784-1809 рр. і переважну їх більшість складають матеріали діяльності комісії, створеної у 1802 р. для розв'язання земельних суперечок. У спеціальній археографічній передмові упорядник зазна-

чив, що оприлюднив лише фрагменти справ, оскільки не було потреби друкувати справи цілком (за деякими винятками); надав довідкові відомості про місцезнаходження кожної зі справ, розташовуючи кожний фрагмент з вказанням назви справи, під порядковим номером і за хронологічним принципом (дотримано не завжди); що “під час друку ми не дотримувались орфографії оригіналу, оскільки точне відтворення оригіналу, яке не має у даному разі значення, утруднювало б лише прочитання документів” і тому їх опубліковано “зі змінами згідно з вимогами сучасної мови”¹⁸. Отже, цього разу археограф використав критичний спосіб підготовки джерел до друку.

“Исторический очерк...” Ф.Ф.Лашкова (укупі зі “Сборником документов...”) став помітним внеском у вивчення краєзнавства Криму. Не можна не погодитись з А.А.Непомнящим, що незважаючи на окремі недоліки, цю працю, побудовану на великій кількості архівних джерел, використовують всі дослідники історії середньовічного Криму¹⁹.

У розпорядженні Ф.Ф.Лашкова було так багато джерел, що він міг собі дозволити готувати публікації до тих чи інших нагод, які відзначало суспільство і комісія. Так, на честь ювілею прийняття Руссю християнства у 1888 р. він написав “Историческую записку о соруужении в Херсонесе храма св. равноапостольного князя Владимира” і разом з нею, але у вигляді самостійної публікації, подав низку джерел з архівів канцелярії таврійського губернатора, губернських “присутствених” місць, таврійської духовної консисторії, які відбирав за принципами доцільності і достатності (“з числа архівних документів, цитованих в “Історичній записці”, тут наводяться тільки найголовніші”). Саме цю архітекτονіку твору через кілька років і було використано у щойно згадуваному “Историческом очерке”, адже й “Историческая записка” була в чотири рази меншою за обсягом ніж опубліковані джерела (50 документів з 12 справ трьох архівів) і у цьому разі вона може розглядатися навіть як історична передмова в єдиній археографічній публікації²⁰.

З нагоди століття подій з’явились розвідки Ф.Ф.Лашкова “Могилы капитана амазонской роты Елены Ивановны Шидянской (Сарандовой) в Симферополе”, “Охрана Крыма во вторую Турецкую

войну 1787-1791", "Материалы для истории второй русско-турецкой войны 1787-1791 г.", побудовані на основі матеріалів архівів канцелярії таврійського губернатора та таврійського губернського правління²¹. У них автор або намагається дати опис використаних справ і, водночас, у напівлітописній формі розповісти про події, ілюструючи все це наведеними документами, або супроводжує викладений фактаж документами у додатках ("спробуємо тепер передати зміст цих справ у порядку хронологічному, супроводжуючи наш виклад необхідними історичними довідками", "наведені нижче в оригіналі у додатках документи мають, на нашу думку, загальний інтерес"). Отже, для Ф.Ф.Лашкова найголовнішим було проілюструвати розповідь. Наприклад, в останній зі згаданих праць він змалював зовнішню - дії Чорноморського флоту, хід воєнних дій (під Кінбурном) - і внутрішню - стан місцевого татарського населення - історію Криму під час війни. Принагідно зауважимо, що Ф.Ф.Лашков у висновках досить різко критикував жорстку політику російського уряду щодо лояльного кримсько-татарського населення, що посилювало їх еміграцію і, врешті, завдало шкоди державі.

Велике значення для подальшого розвитку археографічної діяльності Ф.Ф.Лашкова мала його участь (від ТВАК) у черговому, восьмому, Археологічному з'їзді, який відбувся 8-24 січня 1890 р. у Москві. Представник комісії взяв активну участь у роботі наукового форуму. На археографічному відділенні він підняв питання про визнання історичних архівів урядовими установами ("користь і значення таких архівів очевидна для кожного, кому тільки дорогі інтереси вітчизняної археографії"). Це передбачало переведення їх у казенні будинки та запровадження посади оплачуваного державою архіваріуса. Доповідач виступив також за безперешкодний доступ комісій не тільки до справ, підготовлених для знищення, але й тих, що знаходились на збереженні у всіх без винятку губернських і повітових архівах, а також надання цим установам хоча б незначної державної субсидії. Як один з шляхів зміцнення позицій архівних комісій кримчанин запропонував визнати їх відділеннями імператорської Археографічної комісії²².

Користуючись нагодою перебування у Москві, Ф.Ф.Лашков провів ретельне обстеження тамтешніх архівів, зокрема Головного архіву міністерства іноземних справ (МГАМІС). Пошуки вияви-

лись дуже вдалимими - там він віднайшов цілу низку важливих джерел з історії Криму, які частково встиг скопіювати, а решту було надіслано пізніше. Московська подорож дала йому значний матеріал для нових археографічних публікацій.

Першою групою джерел, на які Ф.Ф.Лашков звернув увагу у МГАМІС, були шертні (договірні) грамоти московських царів з кримськими ханами. Дорогоовказом дослідникові була публікація копій цих документів ОТІС ще у 1863 р. (М.Н.Мурзакевич). Копії, знайдені тоді у колекції М.С.Воронцова, зробив наприкінці XVIII ст. колишній директор архіву О.Ф.Малиновський. У МГАМІС дані джерела у кількості понад 70 документів зберігались у трьох “картонах” (або портфелях), при яких був і реєстр. Ці “портфелі Малиновського” містили 24 шертні грамоти 12 кримських ханів, 26 записів їх послів, копії грамот і листів царів та деякі інші матеріали. 31 з них - копії, що були зроблені з оригіналів, які також зберігались у МГАМІС у так званих “Справах кримського двору старих літ (1474-1697)” (у 82 книгах). Ще 10 копій і решта оригіналів було виділено зі “Справ кримського двору старих літ (1579-1700)” (у 80 книгах). Після звірки копій з оригіналами Ф.Ф.Лашков переконався, що 23 документи уже було видано ОТІС, а також були відомі у витягах з деяких інших видань і праць. Наголошуючи на з’їзді на необхідності видання цих джерел, він зазначив, що “*витяги* (курсив Ф.Ф.Лашкова - В.Х.) взагалі не можуть замінити собою документа, не говорячи уже про те, що ці витяги не обіймають всіх наявних грамот”²³.

Здійснюючи свою обіцянку на сторінках “Известий”, археограф ще раз пояснив свою мотивацію: “У будь-якому разі, гадаємо, що видання матеріалів, хай навіть вони відомі з тих чи інших історичних праць, завжди має значення, адже це видання є збіркою документів”²⁴. Публікацію було розділено на чотири подачі. У першій було вміщено реєстр О.Ф.Малиновського та документи першого портфеля, за виключенням тих, які були надруковані в Одесі, у двох наступних представлено другий портфель, а у заключній - третій. Упорядник багато уваги приділив науково-довідковим відомостям, вказуючи зокрема на номери “Справ кримського двору” і сторінки опублікованих документів у них, проставляючи на берегах додатково, на початку документа, відповідну сторінку з книги,

запозичення заголовку зі справ, відсутність нумерації сторінок у джерелах, вирвані фрагменти, помітки, пізніші дописки тощо.

Камеральний аспект археографічної діяльності Ф.Ф.Лашков розвинув у подальшому, здійснивши публікацію реєстрів згаданих “Справ кримського двору”, які склав відомий архівіст М.М.Бантиш-Каменський - один з попередників О.Ф.Малиновського на посаді директора МГАМІС²⁵. Реєстри були цінним джерелом - адже вони містили стислий зміст кожної зі справ. Крім того публікація мала і суто практичне значення - справи в архіві зберігались згідно з цими реєстрами - тому була обопільна користь від їх появи як для установи, так і дослідників. Передмову було завершено необхідним зауваженням щодо принципу передачі тексту джерела: “Реєстр друкується без будь-яких змін, з дотриманням орфографії оригіналу”. Публікація, яка включала, крім двох згаданих вище, і третій реєстр (1700-1779), розтягнулась на п'ять номерів “Известий” та на два роки (1891-1893). До цих реєстрів з того ж архіву було долучено ще один, який містив перелік 22 документів стосовно зв'язків кримсько-татарської знаті з петербурзьким двором у першій половині 70-х рр. XVIII ст. і якоюсь мірою доповнював попередні реєстри²⁶.

Знання змісту “Справ кримського двору” дало можливість Ф.Ф.Лашкову вибирати серед них для публікації найважливіші для історії Криму. Він вирішив зосередитись на статейних списках - звітах російських послів про здійснені дипломатичні місії. Таких джерел, незважаючи на їх важливість, доти було видано небагато. Завдяки Ф.Ф.Лашкову науковому загалові стали відомі статейні списки І.Судакова (1587-1588) та С.Безобразова (1593)²⁷. Обидва документи висвітлюють період потепління у відносинах між Московським царством і Кримським ханством і містять багато цінних деталей як для вивчення історії останнього, так і для півдня України загалом.

В обох згаданих щойно публікаціях було зроблено зауваження щодо максимально точної передачі тексту і збереження орфографії оригіналу. Наявність такого традиційного для сучасного археографічного елементу передмови не була випадковою. Саме завдяки Ф.Ф.Лашкову під час підготовки до друку документів МГАМІС у ТВАК вперше на півдні України серед науковців відбулася дискусія щодо передачі тексту джерел в археографічних публікаціях.

Питання про те, чи варто суворо дотримуватись орфографії джерела, чи припускатись при передачі тексту змін згідно з вимогами сучасної упорядникам граматики, було піднято на засіданні 22 лютого 1890 р. Ф.Ф.Лашков, відстоюючи другий варіант, навів такі аргументи: 1) орфографія джерел не є досконалою, зустрічаються різночитання навіть одного імені, отже, її треба привести до однаманіття; 2) писарі минулого припускались механічних помилок, особливо не турбуючись про правопис; 3) джерела треба видавати як історичний, а не палеографічний матеріал, тобто такий, який здатні сприймати широкі кола читачів, а не лише вузький гурт спеціалістів; тим паче, що не кожна губернська друкарня могла впоратись з такими вимогами; 4) більшість археографічних установ, зокрема Петербурзька археографічна комісія, практикували друк джерел з відповідними змінами. Цілковите відтворення тексту, на думку секретаря ТВАК, було можливе лише при використанні фотографічного засобу. А максимальне ж збереження тексту при використанні механічного засобу є доцільним лише тоді, якщо джерело унікальне з точки зору філології. У випадку з матеріалами МГАМІС такий максималізм не був потрібен, і тому Ф.Ф.Лашков запропонував зберігти власні й загальні імена, а також слова, що зберігали старовинні граматичні форми та були характерні для місцевої (кримської) вимови. Стосовно ж документів XVIII ст., зокрема ордерів Потьомкіна, дотримання орфографії є не зовсім доцільним, оскільки у такий спосіб можна “увічнити малограмотність писарчуків”, які турбувались “більше про зовнішність письма, ніж про його правопис”.

Думку Ф.Ф.Лашкова підтримав інший провідний археограф ТВАК А.І.Маркевич. При цьому він посилався на досвід Російського історичного товариства та інших відомих науковців. Проте решта дискусантів не погодилась з ними. Протоієрей І.П.Знаменський апелював до того, що у разі втрати джерела археографічна публікація має бути якнайповноціннішою його заміною. О.Х.Стевен указав на те, що межа того, що можна змінювати чи зберігати, є невизначеною і тому це завжди залишається на розсуд видавця. Тому, щоб уникнути спокуси у визначенні межі, варто друкувати джерело без змін. О.В.Гроздов допускав зміни лише під час друку витягів, а не цілих джерел, тобто тоді, коли актуалізація

джерел відбувалась не у формі археографічних публікацій. Компромісний варіант А.О.Кашпара - щоб публікувати поряд з "точним" текстом змінений - навряд чи був можливим з огляду на матеріальний стан комісії.

Голосування показало, що переважна більшість присутніх (12) підтримала пропозицію голови і лише Ф.Ф.Лашков з А.І.Маркевичем були проти. У подальшому житті, як завжди, внесло свої корективи. Як і передбачалось, технічні можливості друкарні таврійського земства не дозволили якнайточніше відтворити текст, і комісія, руками Лашкова, змушена була розкрити титла і розставити розділові знаки. Отже, дискусія про принципи передачі тексту була одним з проявів боротьби археографів Російської імперії, що точилась ще з XVIII ст. щодо "некритичного" і "критичного" (дипломатичного і науково-критичного - за сучасною термінологією) способів видання джерел²⁸. Оскільки і тоді, і сьогодні археографи передають тексти обома способами (ще й третім - факсимільним), то мова не йде про правильний чи неправильний підходи, а лише про едиційну специфіку тої чи іншої установи чи археографа.

Зіткнення точок зору голови і секретаря ТВАК по суто науковому питанню і поразка останнього своєрідно відбило нестабільний стан Ф.Ф.Лашкова у службовій діяльності. Через конфлікт у гімназії його було звідти звільнено. Як згодом зазначав А.І.Маркевич, у 80-ті рр. XIX ст. "настав вкрай сумний час у житті нашої середньої школи, коли живі сили в ній не зустрічали співчуття і підтримки, коли самотійні міцні переконання педагогів переслідувались, а цінувалось запобігання поглядам і навіть примхам начальства"²⁹. Опальний викладач змушений був залишити посаду секретаря і навіть виїхати з Криму. Обставини цього зламу у долі Ф.Ф.Лашкова до кінця ще не з'ясовані. Так, наприклад, одеський історик І.А.Линниченко у своєму щоденнику (1917 р.) висловив таку версію: "Бачив його колись. Він був учителем Сімферопольської гімназії, працюючи у Таврійській архівній комісії, одружився дуже заможнo (у дружини його був великий маєток у Вол. губернії. Щось близько 20 тисяч десятин) і як часто буває, кинув працювати. Жив на хуторі"³⁰. Навряд чи можна погодитись з такою різкою оцінкою. По-перше, листи Ф.Ф.Лашкова до А.І.Маркевича

свідчать про його тугу за науковою роботою, яка напряду залежала для нього від праці у місцевих архівах, а по-друге - працювати він остаточно не припинив.

На початку 90-х рр. Ф.Ф.Лашков опинився в Одесі, де працював податним інспектором. Єдиною розрадою була для нього співпраця з ОТИС. На сторінках добре знайомого йому товариства він опублікував низку джерел, зібраних раніше у московських та сімферопольських архівах³¹. Але, мабуть, психологічний стан дослідника позначився і на якості підготовки джерел до друку - всі вони з'явилися без належного археографічного оформлення. Щоправда, стислий зміст реферату з оглядом матеріалів про Крим у МГАМІС, прочитаного у листопаді 1891 р. на засіданні і надрукованого у протоколах, можна зарахувати як історичну передмову до однієї з праць³². На знак свого доброго ставлення до ОТИС Ф.Ф.Лашков подарував йому фірман турецького султана Мухаммеда III (1623), а також 80 різноманітних документів молдавською, російською і німецькою мовами кінця XVIII - початку XIX ст.³³

Все ж, за свідченням А.І.Маркевича, Ф.Ф.Лашков почував себе в Одесі чужим. Уже на початку 90-х рр. він переїхав на деякий час до Бессарабії і лише через кілька років повернувся до Сімферополя, де, пропрацювавши три роки податним інспектором, подав у відставку. Після повернення до Криму Ф.Ф.Лашков напрочуд мало брав участь у роботі ТВАК. Докладні протоколи засідань свідчать, що з весни 1894 і до осені 1899 р. він більш-менш регулярно відвідував зібрання комісії, але основним його заняттям стала участь у розгляді описів справ архіву бессарабської казенної палати, та й цю роботу не було доведено до завершення. З кінця 1899 р. Ф.Ф.Лашков, живучи за межами Сімферополя, практично припинив участь у роботі ТВАК і відновив її аж через півтора десятиліття.

Протягом 1914-1918 рр. в "Известиях" комісії з'явилися три останніх його праці, які можна зарахувати до археографічного доробку. На початку XX ст. ТВАК стала відомим науковим осередком, з яким співпрацювало багато архівних установ. Так, у жовтні 1912 р. керуючий московським відділенням архіву Головного штабу М.П.Полікарпов повідомив комісію про наявність значного матеріалу з історії Криму і обіцяв надіслати їх копії для публікації

в "Известиях"³⁴. Обіцянку було виконано, і згодом у розпорядженні ТВАК опинилися три десятки документів, переважно більшість з яких складали донесення В.М.Долгорукого-Кримського до Г.О.Потьомкіна та інших осіб у другій половині 1774 р., тобто у перші місяці після заключення Кючук-Кайнарджийського миру. Підготувати надіслані документи до друку було доручено Ф.Ф.Лашкову, який написав передмову, що містила джерелознавчу оцінку матеріалів. Документи було подано у такий спосіб: нумерацію надано кожному з донесень і листів В.М.Долгорукого-Кримського (23), а решту - як додатки до них.

Відроджений інтерес до публікації джерел спрямував Ф.Ф.Лашкова до уже опрацьованих раніше матеріалів. Внаслідок цього з'явилась його праця "К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале XIX столетия"³⁵, в якій було опубліковано два документи статистичного характеру з цього предмету. На жаль, упорядник удався, як і у деяких попередніх публікаціях, до вилучень фрагментів джерел, мотивуючи це тим, що вони "не мають у собі нічого нового" у порівнянні з джерелами, опублікованими раніше, зокрема у його "Сборнике по истории крымско-татарского землевладения". Це свідчило про те, що Ф.Ф.Лашков за минулі роки не виріс як археограф. Остання публікація - чотири документи з кадіаскерських дефтерів - з'явилась друком уже після загибелі Ф.Ф.Лашкова і не мала жодних наслідків археографічної обробки. Про складність умов підготовки не лише цієї публікації, а й загалом "Известий" свідчить розбіжність її назви у "Змісті" та у тексті видання³⁶.

Отже, розвиток археографії на півдні України в останні десятиліття XIX ст. позначився появою нових діячів у цьому напрямку провінційної історіографії. Ф.Ф.Лашков взяв активну участь у діяльності провідних осередків археографії у регіоні - ОТИС та ТВАК. Обстеження основних сімферопольських архівосховищ та МГАМІС надало у його розпорядження велику кількість історичних джерел з історії Кримського ханства та перших десятиліть перебування півострова у складі Російської імперії. Розпочавши оприлюднення джерел у текстах та додатках до своїх праць, як ілюстративний матеріал, він поступово перейшов до видання окремих пам'яток з суто археографічними завданнями. Йому належить

честь ініціювання першої серед місцевих науковців дискусії щодо методики видання історичних джерел. Незважаючи на недоліки публікацій, археографічна діяльність Ф.Ф.Лашкова значно розширила коло джерел і поглибила ступінь їх актуалізації для вивчення історії Криму.

Примітки:

1. Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX - начале XX века. - Симферополь, 1998. - С.113-128.

2. Бердинских В.А. Русская провинциальная историография второй половины XIX в. - М.-Киров, 1995. - С.5, 356.

3. Историческая записка о Симферопольской гимназии с основания ее по 1 июня 1881 г. - Симферополь, 1881. - С.[1].

4. Лашков Ф.Ф. О пересмотре Черноморского тарифа 1782 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). Второе издание. - 1897. - №1. - С.25.

5. Труды VI Археологического съезда в Одессе. Т.1. - Одесса, 1886. - С.LXV; Т.4. - Одесса, 1889. - С.96-110.

6. Лашков Ф.Ф. Сельская община в Крымском ханстве. - Симферополь, 1887. - С.4.

7. Русская мысль. - 1887. - Август. - Отд.18. - С.478.

8. ДАОО. - Ф.93. - Оп.2. - Спр.5. - Арк.59.

9. Лашков Ф.Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканими в 1783 г. // ЗООИД. - 1886. - Т. XIV. - С.91-156.

10. Лашков Ф.Ф. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической области В.В.Каховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. - 1889. - Т.XV. - С.596-597.

11. ИТУАК. 2-е изд. - 1897. - №1. - С.18; №2. - С.6; 1889. - №7. - С.118; №9. - С.154; №10. - С.110; 1891. - №12. - С. 101-105, 115.

12. Там само. - 1889. - №7. - С.97.

13. Лашков Ф.Ф. О пересмотре Черноморского тарифа 1782 г. // ИТУАК. 2-е изд. - 1897. - №1. - С.25-39.

14. ИТУАК. - 1887. - №2. - С.20-31; 1888. - №3. - С.46-75; №4. - С.42-55; №6. - С.36-63; 1889. - №7. - С.25-45; №8 - С.12-40.

15. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. - Симферополь, 1897. - [3-4 пагинації] III, 310 с. Див. також ИТУАК. - 1895. - №22-26.

16. ИТУАК. - 1894. - №21. - С.73; 1895. - №22. - С.82.

17. Усманов М.А. Официальные акты ханств Восточной Европы XIV-XVI вв. и их изучение // Археографический ежегодник за 1974 год. - М., 1975. - С.126-127.

18. ИТУАК. - 1894. - №21. - С.65; 1895. - №22. - С.83-84.

19. Непомнящий А.А. Вказ. праця. - С.121.

20. ИТУАК. - 1888. - №5. - С.19-75.

21. Там само. - 1889. - №7. - С.83-86; №8. - С.52-87; 1890. - №9. - С.71-98; №10. - С.79-106; 1891. - №12. - С.75-81.

22. Труды восьмого археологического съезда в Москве. Т.2. - М., 1895. - С.209-212.

23. Там само. - С.191.

24. ИТУАК. - 1890. - №9. - С.3.

25. Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 год, учиненный действительным статским советником Николаем Бантыш-Каменским в 1808 г. // ИТУАК. - 1891. - №14. - С.1-42; Реестр II. Крымского двора старых лет делам, в столпах содержащимся с 1579 по 1700 // Там само. - 1892. - №15. - С.109-131; №16. - С.1-50; №17. - С.51-74; №18. - С.1-33; Реестр III. Крымского двора новых лет делам с 1700 по 1779 г. // Там само. - 1893. - №18. - С.38-47.

26. Реестр адресам, уполномочиям, актам, ноте, письмам и копиям писем крымских вельмож и татарских орд хана крымского в царствование императрицы Екатерины II // ИТУАК. - 1893. - №18. - С.48-52.

27. Статейный список московского посланника в крым Ивана Судакова в 1587-1588 году // ИТУАК. - 1891. - №14. - С.43-49; Статейный список московского посланника в Крым Семена Безобразова в 1593 году // Там само. - 1892. - №15. - С.109-131.

28. Черных В.А. Развитие методов передачи текста исторических источников в русской дореволюционной археографии // Исторический архив. - 1955. - №4. - С.201-211.

29. Маркевич А.И. Памяти Ф.Ф.Лашкова // ИТУАК. - 1918. - №55. - С.203-207.

30. ДАОО. - Ф.153. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.39зв.

31. Крымско-турецкие дела 80-х годов XVIII столетия // ЗОО-ИД. - 1894. - Т.XVII. - [Розділ]II. - С.155-162; 1671 года. Перевод с

печатной тетради Симона Старовольского с показанием способов, как можно разорить Перекопских (крымских) татар (Крымские дела, св.60, № 29) // Там само. - [Розділ] III. - С.5-6; 1596 мая 27. Дело о даче выезжему из Крыма греку Пасхалию на монастырь Солаченский по жалованной грамоте милостыне 15 руб. (Крымские дела, № 5, св.1/в) // Там само. - С.6-7; 1681 июля 9. № 15. Реестр дела крымского двора с 1474 по 1779 г., учиненный действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским в 1808 г. // Там само. - С.7; Крымские дела 1775-1776 г. // ЗОО-ИД. - 1895. - Т.XVIII. - [Розділ] II. - С.87-118.

32. 261 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 19 ноября 1891 г. - Одесса, 1891. - С.4-5.

33. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1898 г. - Одесса, 1900. - С.20-21.

34. ИТУАК. - 1913. - №49. - С.269.

35. Там само. - 1916. - №53. - С.158-176.

36. Из собрания документов (у "Змісті" - Материалы из собрания... - В.Х) Таврической архивной комиссии // ИТАУК. - 1918. - №55. - С.177-180.

Музичко О.Є.

ВНЕСОК Ф.І. ЛЕОНТОВИЧА У РОЗРОБКУ ТЕОРЕТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У другій половині XIX - на початку XX ст. в європейській історичній науці сформувався історико-правовий напрямок. Він утворився на основі спільного тяжіння істориків та правознавців до позитивного знання, прагнення до пізнання законів соціальної еволюції¹. Історична наука Російської імперії не залишилася осторонь загальноєвропейських наукових тенденцій. Тут до історико-юридичного напрямку належало ціле сузір'я провідних дослідників - І. Беляєв, Б. Чичерин, М. Калачов, В. Сергєєвич, М. Владимирський-Буданов, М. Павлов-Сильванський та багато інших. Серед представників української історіографії, які належали до цього на-

прямку й заклали основи української історико-правової науки, слід назвати М. Василенко, М. Слабченко, Р. Лащенко, М. Чубатого та інших. Праці цих істориків були побудовані на копіткому аналізі історичних джерел. Використовуючи в основному джерела правового походження (акти, законодавчі пам'ятки), історики права не менш прискіпливо аналізували літописні, етнографічні та інші дані. Наукова ґрунтовність, як основна риса історико-правових досліджень, надала великого авторитету історико-правовому напрямкові. За виразом М. Довнар-Запольського, "панування в історичній науці юридичних уявлень призвело до того, що історія перетворилася на право з доданням біографій, а сама історія клином ввійшла в юриспруденцію"². Історико-юридична методологія вплинула на деякі праці С. Соловйова, М. Костомарова, В. Ключевського, П. Мілюкова та інших. Отже, історики права у Російській імперії виступали у якості повноцінних суб'єктів історіографічного процесу.

Однак, слід врахувати й своєрідні риси творчості, властиві історикам права, як представникам одного з напрямків історичної науки XIX ст. Ці риси були зумовлені юридичною підготовкою істориків права, специфікою основного предмету їх досліджень. Історики права поставилися із більшим науковим ентузіазмом, ніж історики неправових сторін буття, до порівняльно-історичного методу досліджень історичних процесів, прагнули поєднувати окремі факти у стрункі історіософські побудови³. Це зумовило великий інтерес істориків права до теоретичних проблем історичного пізнання. Великий внесок, що зробили історики права у розробку цього важливого аспекту історичної науки, визнавали вже їх сучасники⁴.

Одним з провідних істориків-теоретиків був вихованець київського університету Св. Володимира, професор кафедри історії права Новоросійського та Варшавського університетів Федір Іванович Леонтович (1833-1910)⁵. Він вивчав проблеми історії слов'янського, давньоруського, литовсько-руського права, дослідив та видав важливі пам'ятки звичаєвого права тюркських та кавказьких народів⁶. Важливе місце у працях Ф. Леонтовича займав аналіз теоретичних проблем історичного пізнання. Проте, цей аспект недостатньо повно розкритий сучасними історіографами. Прагнучи запов-

нити цю прогалину у даній статті, слід зазначити, що вивчення поглядів Ф. Леонтовича на проблеми чинників розвитку історичного процесу, джерел та методів його пізнання тощо, дає важливий матеріал для розуміння особливостей наукової праці історика та її місця в історіографічному процесі другої половини XIX - початку XX ст.

На становлення наукових поглядів Ф. Леонтовича великий вплив мали праці західноєвропейських вчених Р. Ієрінга, Л. Штейна, П. Аренса, Г. Мена, Е. Фрімена і, особливо, Г. Спенсера. Тому природньо, що з перших кроків наукової діяльності Ф. Леонтович керувався настановами позитивістського вчення. Вже у своїх перших дослідженнях Ф. Леонтович намагався пояснити історичні явища певними об'єктивними умовами: покріпачення селянства - характером соціально-економічних відносин, походження репресивного законодавства щодо євреїв - обставинами суспільного життя середньовічної Європи⁷. Історія права визначалася ним як "наука про поступовий, історичний розвиток основних витоків права у житті російського народу"⁸. Одне з найголовніших завдань історії права він бачив "в історичній діагностиці соціальних та правових явищ народного життя - в аналізі поступового їх зростання і розвитку, у відкритті їх корінь тощо"⁹.

На погляд Ф. Леонтовича, "життя кожного народу має на усіх ступенях його розвитку такий же жорстко-органічний характер цілосності та єдності, що й життя організмів фізичних". Особливо важливим законом органічного життя він визнав, те, що "кожний організм фізичний й людський, на усіх сходинах свого розвитку уявляв собою більш-менш складне тіло, що було організоване шляхом різноманітних ускладнень, комбінацій". Однак, Ф. Леонтович не ототожнював природні та суспільні явища. Він писав, що "у світі людських явищ органічні закони ускладнюються діяльністю розумної людської особи, яка вносить у органічний світ поняття волі і пом'якшує у ньому суворий закон необхідності"¹⁰.

Для вивчення історії народу історик прийняв принцип стадіальності, зазначивши, що "кожен народ, як політичний організм, проходив певні стадії розвитку". На перших стадіях суспільного розвитку, на думку вченого, життя народів суцільно залежало від природних умов, що не дозволяло людині вести осібне існування. Ф. Леонтович відзначав поступовість та

об'єктивний характер соціальних змін: “нерідко минають тисячоліття, а життя з нормами, що склалися століттями, залишається незмінним. Тут, звичайно, діє якась гнучка і незмінна сила, а не мінливі витoki особистості”¹¹.

Особливий інтерес викликають роздуми Ф. Леонтовича над визначенням чинників історичного процесу. Одним з основних завдань історичної науки дослідник вважав “аналіз історичних чинників, що діяли на різних стадіях розвитку народного життя”. Вважаючи давно спростованим вчення історичної школи права про право, як втілення народного духу, Ф. Леонтович визнав дію декількох чинників, “із взаємодії яких складається усе історичне життя народів: етичні закони людської природи, соціальні умови людського співжиття (сім’ї, племені, раси тощо) та умови фізичної природи (клімату, властивості ґрунту тощо)”¹². Найбільше значення він надавав двом останнім чинникам, адже вважав, що чинник однаковості людської природи не міг бути визначальним, бо тоді скрізь, у всіх народів, зустрічалися б одні й ті ж явища.

Оригінальність цих думок найбільш рельєфно проявляється у порівнянні з ідеями С. Соловйова. Він виділяв три чинники, що, мають особливий вплив на життя народу: “природа країни, де він мешкає; природа племені до якого він належить; хід зовнішніх подій, впливи, що йдуть від народів, що його оточують”¹³. Отже, із усіх чинників, запропонованих С. Соловйовим, Ф. Леонтович виділив тільки природні умови. Але на перше місце він поставив соціальний чинник, що взагалі був відсутній у знаменитого історика. У 1890-х роках Ф. Леонтович, посилаючись на М. Зібера, навіть підкреслював переважання в історії економічного чинника¹⁴. Дію соціального чинника Ф. Леонтович висував на перший план й у розробці окремих проблем історії. Підґрунтям відомої “задружної теорії” історика була ідея про поступову колонізацію населенням Давньої Русі раніш незаселених обширів. Не випадково, “задружна теорія” найбільш сильно вплинула на праці істориків народницького напрямку, авторів так званої “трудової теорії” походження селянської общини¹⁵. До того ж Ф. Леонтович заперечував вирішальну роль держави в історичному процесі. Він навіть наполягав на тому, що общинні інститути, засновані на звичаєвому праві, були більш досконалішими регуляторами соціального життя,

ніж державна бюрократична система¹⁶. Ці думки, що відображали нові наукові тенденції 1880-1890 років, Ф. Леонтович кооптував до свого наукового світогляду перш за все через вивчення соціально-правової історії селянства і особливо інституту общини.

Паралельно з еволюцією поглядів Ф. Леонтовича на історичний процес та чинники його розвитку, у 1860-1880-ті роки відбувалося становлення дослідницької методології вченого.

Протягом усієї творчості Ф. Леонтович був прибічником принципу історизму. Дослідник закликав істориків права робити висновки не на основі догматичних міркувань, а виходячи з уявлень, що були властиві певному історичному періоду: "Слід пояснювати старовинні суспільні порядки по внутрішньому їх змісту, а не за аналогією з пізнішими порядками державного ладу, виходити із уявлень певного історичного часу, а не з апіорних побудов". Ф. Леонтович наполягав на тому, що "не слід забувати, що не можна вважати достатньо науковим прийомом один догматичний виклад витоків з точки зору покою, без з'ясування їх історичного руху. Його слід доповнювати порівняльним вивченням історичних явищ у різних народів, в особливості одноплемінних, або тих, які перебувають на однакових ступенях розвитку"¹⁷.

Як і більшість істориків-позитивістів, Ф. Леонтович прагнув до точного, перевіреного знання. З цим було пов'язане його недовірливе, вкорінене у традиції скептичної школи, ставлення до наративних джерел. Внаслідок цього, Ф. Леонтович класифікував історичні джерела на суб'єктивні (літописи) та "достатньо об'єктивні" (документальні (актові), матеріальні, речові). На його думку, "наука зобов'язує історика констатувати джерела першого роду із усією їх реальною об'єктивністю і потім вже вести мову про суб'єктивні джерела". Тільки після відділення усього наносного та суб'єктивного, очищений факт отримує значення міцного та надійного джерела. І все ж Ф. Леонтович заперечив можливість повного "очищення". На думку історика, у цьому процесі не можна виходити із чесною чи нечесною репутації якогось автора: "факт доводиться й перевіряється лише фактом, й більш нічим". Такий шлях пізнання Ф. Леонтович назвав "науковою діагнозою"¹⁸.

Ця позиція, однак, не звужувала пізнавальні можливості історика, а відкривала для нього додатковий потенціал історичних

джерел. Ф. Леонтович погодився з М. Костомаровим, який твердив про те, що відсутність у літописах певних даних не є автоматичним свідченням їх відсутності у реальному житті історичної доби. У цьому зв'язку, Ф. Леонтович порівнював працю історика із працею природознавця, який “здатен по одній частині відкритого ним організму відновити цілком науковим чином склад усього організму”¹⁹.

Достатньо специфічною рисою творчості Ф. Леонтовича було те, що у своїх працях він користувався майже винятково друкованими джерелами. Звичайно, це призводило до зменшення дослідницького потенціалу його праць, адже на основі вже відомого матеріалу складно було дійти до принципово нових відкриттів. Проте аналітичні здібності історика урівноважували цю обмеженість. До того ж він постійно стежив за новими виданнями джерел, оперуючи ними у величезній кількості. Ф. Леонтович виступав у ролі своєрідного “двигуна” історичних досліджень, переоцінюючи вже здавалося б усталені висновки, чи перевіряючи нові. Зокрема, він відкривав евристичний потенціал вже відомих джерел, звертав увагу на деякі джерела, що не були належним чином оцінені у сучасній йому науці.

Свою роль в історичній науці Ф. Леонтович чітко усвідомлював. Так, помітивши деякі невідповідності між висновками московського історика М. Любавського та даними зібраних ним архівних джерел, він зробив знаменне зауваження: “Наукові дослідження, що мають за основу архівні відкриття, можуть бути корисними для дослідників і самої науки лише за однієї умови, коли дослідник ґрунтовно ознайомився як з наявним документальним матеріалом, обнародованим у друці, так і з тим, що зроблено вже у науці на основі такого матеріалу попередніми дослідниками. Якщо такі умови не виконані, дослідникові загрожує небезпека неминуче зробити довільні й однобічні висновки, чи, щонайменше, виконати зайву роботу нового відкриття Америки, у будь-якому разі - побудувати “історичні міражі”²⁰. Отже, місце вченого, який допоможе уникнути цих небезпек, Ф. Леонтович відводив собі.

Серед інших істориків права Ф. Леонтович особливо часто вдався до аналітичних узагальнень. Саме цю рису творчості Ф. Ле-

онтовича мав на увазі один з його учнів Ф. Тарановський, зазначивши, що його вчитель “досконало володів документальним матеріалом і будував із розрізнених даних струнку історико-юридичні конструкції”²¹. Прагнення до узагальнень базувалося на переконанні Ф. Леонтовича у тому, що історична наука повинна продукувати не тільки окремі факти, але й поєднувати їх у теорію. Він зауважував, що “від історії ми вимагаємо не однієї тільки обробки сирого матеріалу, але, головним чином, розкриття законів розвитку людських суспільств... завдання історії не може обмежуватися тільки збиранням і опрацюванням історичних даних; вона йде далі, прагне до з’ясування законів розвитку історичного співжиття людей”²².

Ф. Леонтович відмітив справедливність виразу свого київського колеги, відомого історика права, М. Владимирського-Буданова, який зазначав, що “минул час гігантських побудов із циклопічних каменів; побудови наших днів робляться із маленьких цеглин”²³. Цю думку можна визнати лейтмотивом теоретичних побудов самого Ф. Леонтовича, адже усі історичні теорії, що вчений запропонував у 1860-1870-х роках, були наслідком самостійної інтерпретації історичних джерел та вдумливого історіографічного аналізу. До того ж, з 1890-х років дослідник звертав більшу увагу на розвиток окремих явищ на певних історичних етапах, зокрема, заглибився у історію Великого князівства Литовського.

Навіть порівняно з іншими істориками права, Ф. Леонтович виділявся схильністю до використання порівняльно-історичного методу досліджень історичних явищ. У 1869 році Ф. Леонтович навіть стверджував, що “окрім порівняльно-історичного методу немає й не може бути іншого шляху для пояснення юридичного побуту наших предків”. У відповідь М. Погодіну, який випустив критичні стріли у бік прибічників порівняльної методології, обвинувативши їх у надмірних узагальненнях, Ф. Леонтович зауважив, що “загальне місце, в очах кожного безстороннього дослідника, перетвориться на суворо-наукову систему, метод”²⁴.

Історик вважав, що порівняльно-історичний метод має значні переваги перед усіма іншими, що зводять історичну науку тільки до коментування літописів. Найбільшій критиці були піддані прибічники так званого методу запозичень за ігнорування ними то-

го факту, що “сучасна наука залишила думку про запозичення чужих установ одним народом у інших, визнавши закон органічного розвитку народного життя із власних творчих сил і елементів”. Порівняльно-історичний метод Ф. Леонтович чітко відрізняв від методу аналогій, що ґрунтується на “цілком довільному перенесенні закладів пізнішого часу у темні періоди”²⁵.

Вважаючи, що слов'янська племінна єдність, виражена у мові, релігії, законодавстві, вже доведена ґрунтовними науковими дослідженнями, і, отже, є “об'єктивним знанням”, Ф. Леонтович застосовував порівняльно-історичний метод переважно у дослідженні історії права слов'янських народів. Таким чином, він виступив як продовжувач діяльності свого вчителя М. Іванішева. Але, на відміну від нього, та, наприклад, К. Кавеліна, Ф. Леонтович не заперечував можливості порівняльного аналізу історії вітчизняного права з правом інших народів неслов'янського походження, визнаючи наявність явищ, що коріняться у людській природі²⁶. Застосування порівняльно-історичного методу поєднувалося у працях Ф. Леонтовича з прискіпливим вивченням джерел історії права окремих слов'янських народів. Це надавало методу вираження, фундаментального, характеру.

У 1870-1880-х рр. Ф. Леонтович поставив порівняльно-історичний метод на більш міцну теоретичну основу. Він підтримав думку Г. Спенсера, М. Леннана, Г. Моргана, М. Ковалевського про те, що “порівняльне вивчення права може досягнути своєї мети тільки при якомого ширших його розмірах, коли в коло порівняння вводиться матеріал, що узятий із прав різних народів”. Сутність порівняльного методу він бачив у “розкритті подібності в однорідних інститутах”. Одним з завдань порівняльно-історичного методу Ф. Леонтович вважав виділення національних та загальних рис, що містить у собі право кожного народу. На його думку, “при спеціальному вивченні історії права даного народу не можна змішувати явища, що запозичені у інших народів із явищами, що успадковані від предків. Тільки шляхом такого виділення явищ народного життя є можливість вивчення, як суто національних установ у праві даного народу, так і закладів, що запозичені чи відрізняються загальнолюдським характером”²⁷. Відповідно до цього погляду, протягом усієї наукової творчості дослідник

приділяв значну увагу питанню про збереження слов'янських, зокрема, давньоруських, соціально-правових традицій.

Своїх молодих колег Ф. Леонтович часом дорікав за побоювання вдатися до порівняльного аналізу або навіть за недостатнє розуміння змісту самого методу. Наприклад, на початку ХХ ст. київський дослідник М. Максимейко висловив побоювання, що використання історико-порівняльного методу при дослідженні Сейму Великого князівства Литовського недоцільне, адже доведеться користуватися висновками інших авторів. Самостійну ж перевірку цих висновків за джерелами М. Максимейко визнав справою, що є “немислимою і непосильною”. Ф. Леонтович відреагував на це зауваження з властивою йому іронією: “У справі порівняльного вивчення історичних явищ завжди і скрізь можливі деякі сумніви у вірності наукових поглядів тих чи інших істориків; але звідси ще не випливає повна відмова від використання порівняльного методу. Інша справа, звичайно, якщо мова йде про порівняння за першоджерелами, користування якими для автора (М. Максимейко - О.М.) “немислимо і непосильно”²⁸. Важливим недоліком праць деяких литуаністів Ф. Леонтович вважав відсутність в них порівняльного аналізу розвитку ВКЛ та Московської держави. Сам він часто застосовував паралелі між розвитком - з одного боку Польщі та Великого князівства Литовського, з іншого - Московської держави та Великого князівства Литовського. Такий підхід, безумовно, розширював історичну перспективу.

Не в останню чергу завдяки діяльності Ф. Леонтовича, порівняльно-історичний метод на початок ХХ ст. став загальнопоширеним у слов'янознавстві. Так, Ф. Зігель визнавав, що тільки за допомогою цього методу можна вивчити історію права слов'ян до Х ст. Визнали цей метод М. Любавський та М. Ястребов²⁹.

Схильність до використання порівняльно-історичного методу Ф. Леонтович проніс через усю творчість. Не зважаючи на це, він не замкнувся у цьому методі. Історик зауважував, що складні закони, що діють у суспільстві, як організмі, “менш ясні і вловимі, менш доступні для безпосереднього аналізу, а тому потребують більш складних і розвинутих методів дослідження”³⁰. Тому Ф. Леонтович закликав представників усіх гуманітарних наук до спільних зусиль у здобутті історичної істини: “лише на ґрунті усієї

сукупності доступних для дослідника і перевірених суворою науковою критикою лінгвістичних, етнологічних і історичних даних можна здобути більш-менш вірну картину первісного життя даного народу”³¹.

Виступивши у якості одного з ініціаторів заснування Товариства історії, філології та права при Варшавському університеті, Ф. Леонтович, у великій доповідній записці до міністерства народної освіти, більш докладно виклав свої думки щодо інтеграції наук. Він зазначав, що на кінець XIX ст. наука, пройшовши певні стадії свого розвитку, вступила до інтеграційного етапу, коли історія, філологія та юриспруденція не тільки наблизились одна до одної, але й можуть сумісно розробляти цілу низку конкретних наукових питань: народної юридичної термінології, літописних текстів, етнології тощо. Він називав “вузлом зв’язку” спільні джерела, на основі яких представники цих трьох наук роблять висновки і “перевіряють їх, наприклад, - історик висновками філолога, філолог - висновками історика”³².

Найбільш повно свій ідеал вченого-історика Ф. Леонтович виклав у доповідній записці до міністерства народної освіти про план підготовки магістранта Ф. Тарановського, згодом авторитетного історика права. Метою занять Ф. Тарановського Ф. Леонтович вважав “всебічне вивчення науки історії російського права”. Магістрант повинен був докладно ознайомитися з джерелами права давньої та середньовічної Русі (з литовсько-руським правом включно), а також літературою предмета. Сам Ф. Леонтович називав пропоновану програму порівняльною. Це передбачало вивчення магістрантом джерел та літератури історії іноземного права, особливо слов’янських народів. До цього додавалися візантійські та монгольські пам’ятки, що в силу їх великого впливу на давнє російське право не відносилися до іноземних. Ці плани увінчувалися завданням ознайомлення магістранта з методикою вивчення даних порівняльного мовознавства, етнології, міфології і взагалі порівняльного вивчення народного побуту доби первісної культури³³. До певної міри це був виклад плану життя у науці самого Ф. Леонтовича. У ньому відобразився науковий максималізм вченого, що виражався у прагненні до вирішення найскладніших наукових завдань на основі глибокого вивчення джерел та літератури.

Творчість Ф. Леонтовича безумовно мала значний вплив на історіографію. Цьому сприяло те, що його праці виходили протягом тривалого періоду - з 1860-х років до останнього року життя історика, а також оригінальність у трактуванні проблем, що у них підіймалися. Звичайно, слід врахувати й великий викладацький стаж Ф. Леонтовича, що надало йому можливість передавати свої ідеї молодим науковцям.

Деяким історіографам належать дуже влучні характеристики основного змісту наукової праці Ф. Леонтовича. Г. Вернадський писав про нього, як про “вдумливого вченого широкого кругозору”³⁴. Цю думку розвинув В. Пічета: “Леонтович мав певний талант розуміння минулого і вмів пояснити ті, або інші інститути соціального характеру, виходячи з умов життя різних суспільних верств. Леонтович, зрештою, увів до наукового обігу доволі значний актовий матеріал, який він намагався завжди більш-менш повно використати”³⁵.

У своїх працях Ф. Леонтович поширював в історичній науці ідеї історизма, позитивістського еволюціонізму, з такими його елементами, як закономірність і органічність розвитку історичного процесу та плюралізм у дії його чинників. Особливо слід підкреслити послідовне відстоювання Ф. Леонтовичем ідеї інтеграції наук, що є одним з актуальних завдань і для сучасної науки. Важливим для розвитку історичної науки був досвід використання у працях Ф. Леонтовича історико-порівняльного аналізу, як методу пізнання історичних явищ. Пройшовши випробування часом, плідність цього методу визнана модерною наукою³⁶. Зокрема, на думку Е. Маркаряна, без взаємозбагачення історія та соціологія набувають однаково загрозливих рис: схоластичного теоретизування у соціологічній науці та мертвоущого емпіризму - в історичній. Тому “оскільки порівняння є одним з найважливіших засобів зближення історії і соціології, саме метод порівняльного вивчення історії є ніби-то мостом між цими науками”³⁷.

Повне сприйняття Ф. Леонтовичем ідей закономірності історичного процесу, позитивістського плюралізму чинників, зближувало його з провідними представниками історичної науки XIX ст. - С. Соловйовим, В. Ключевським та іншими. Думки Ф. Леонтовича щодо теорії історичного пізнання були покладені в основу його праць, що стали одним з помітних явищ позитивістської історіографії у Російській імперії другої половини XIX - початку XX ст.

Примітки:

1. Гутнова Е. В. *Историография истории средних веков*. - М., 1985. - С. 158; Гутнова Е. В. *Место и значение позитивистской историографии второй половины XIX в. в развитии исторической науки // Средние века*. - В. 25. - 1964. - С. 283-298.

2. Довнар-Запольский М. В. *Исторический процесс русского народа в русской исторической науке*. - М., 1905. - С. 134.

3. Емельянова И. А. *Историко-правовая наука России XIX в. История русского права*. - Казань, 1988. - С. 46-99.

4. Милюков П. *Юридическая школа в русской историографии // Русская мысль*. - 1886. - Кн. 6. - С. 91-92.

5. Михальченко С. И. *Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права)*. - М. - Брянск, 1996. - С. 30-58.

6. Анчабадзе Ю. Д. *Этнографические сюжеты в творчестве Ф. И. Леонтовича // Советская этнография*. - 1984. - № 4. - С. 81-91.

7. Леонтович Ф. И. *Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV-XVI вв. // Киевские университетские известия*. - 1863. - № 10-11; Леонтович Ф. И. *Историческое исследование о правах литовско-русских евреев // Киевские университетские известия*. - 1864. - № 3-4.

8. Леонтович Ф. И. *История русского права*. - Одесса, 1892. - С. 1.

9. Леонтович Ф. И. *Голодовки в России до конца прошлого века* - СПб., 1892. - С. 3.

10. Леонтович Ф. И. *Задружно-общинный характер политического быта Древней России // Журнал министерства народного просвещения (далі - ЖМНП)*. - 1874. - Ч. 174. - № 7 (Июль). - Отд. II. - С. 125-126.

11. Леонтович Ф. И. *Новые воззрения о происхождении обычного права и значении его для "государства" // Юридическая хроника Новороссийского телеграфа*. - Прибавление к № 2100. - 1882. - 24 января.

12. Леонтович Ф. И. *История русского права*. - Одесса, 1892. - С. 8.

13. Соловьев С. М. *Начала русской земли // Сборник государственных знаний*. - Т. IV. - СПб., 1877. - С. 1.

14. Леонтович Ф. И. *Арийские основы общественного быта славян*. - Варшава, 1897. - С. 4.

15. Александров В. А. Обычное право в России в отечественной науке XIX-начала XX в. // Вопросы истории. - 1981. - № 11. - С. 50-52; Вдовина Л. Н. Вопрос о происхождении крестьянской общины в русской дореволюционной историографии // Вестник Московского университета. - 1973. - № 4. - С. 40-43.

16. Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России // ЖМНП. - 1874. - Ч. 174. - № 7 (Июль). - Отд. II. - С. 124.

17. Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России // ЖМНП. - 1874. - Ч. 174. - № 8 (Август). - Отд. II. - С. 232

18. Леонтович Ф. И. Заметки о разработке обычного права // ЖМНП. - 1878. - № 7 (Июль). - Отд. II. - С. 173-177.

19. Леонтович Ф. И. Старый земский обычай // Труды VI археологического съезда. - Т. IV. - Одесса, 1889. - С. 229.

20. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории литовского государства. - СПб., 1894. - С. 219.

21. Тарановский Ф. В. Ф. И. Леонтович // Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем в Ярославле. - 1911. - В. 1. - С. 150.

22. Леонтович Ф. И. История русского права. - Одесса, 1892. - С. 5.

23. Леонтович Ф. И. Заметки о разработке обычного права // ЖМНП. - 1878. - № 7 (Июль). - Отд. II. - С. 178.

24. Леонтович Ф. И. История русского права. - Одесса, 1869. - С. 51-53.

25. Леонтович Ф. И. О значении верви по Русской Правде и Полицкому Статуту, сравнительно с задругою юго-западных славян // ЖМНП. - 1867. - № 4 (Апрель). - Отд. II. - С. 4-5.

26. Там само. - С. 54.

27. Леонтович Ф. И. История русского права. - Одесса, 1892. - С. 29-30.

28. Леонтович Ф. И. Рецензия на: Любавский М. К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. - М. 1901 // Оттиск из Отчета о XLV присуждении наград графа Уварова. - СПб., 1904. - С. 26.

29. Робинсон М. А. Теоретические основы трудов русских историков-славяноведов начала XX в. // *Историографические исследования по славяноведению и балканистике*. - М., 1984. - С. 232.

30. Леонтович Ф. И. Задружно-общинный характер политического быта Древней России // *ЖМНП*. - 1874. - Ч. 174. - № 7 (Июль). - Отд. II. - С. 125.

31. Леонтович Ф. И. Старый земский обычай // *Труды VI археологического съезда*. - Т. IV. - Одесса, 1889. - С. 142.

32. *Archivum panstwowe miasta Warszawy*. - Ф. 214 (*Cesarzski uniwersitet Warszawski*). - Оп. 25. - Спр. 1111. - Арк. 34-36.

33. Российский государственный исторический архив. - Ф. 733 (Департамент министерства народного просвещения). - Оп. 151. - Спр. 33. - Арк. 61-62.

34. Вернадский Г. В. Русская историография. - М., 1998. - С. 166.

35. Пичета В. И. Введение в русскую историю. - М., 1922. - С. 183.

36. Эмар М. История и компаративизм // *Новая и новейшая история*. - 1999. - № 5. - С. 90-98.

37. Маркарян Э. С. Об основных принципах сравнительного изучения истории // *Вопросы истории*. - 1966. - № 7. - С. 31.

Гребцова І.С.

ЧАСОПИС "РАДУГА" (1860-1862) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Однією з характерних особливостей розвитку періодичної преси в центрі і на місцях у першій половині XIX ст. було співвідношення журнальної і газетної періодики. Якщо у столицях суттєво домінували видання журнального типу, то в провінції переважали газети. На це були вагомі причини. Видання часописів вимагало чималих матеріальних витрат. Їх редакції для завоювання читацької аудиторії повинні були мати у своєму розпорядженні кадри професійних публіцистів, про формування плеяди яких у провінції можна говорити всерйоз лише з другої третини сторіччя. Часописи призначалися для високоосвіченої, а з урахуванням вартості

підписки - матеріально забезпеченої частини населення, яка в процесі конкурентної боротьби між центральною і провінційною періодикою зазвичай віддавала перевагу столичним виданням. До того ж, цензура вельми насторожено ставилася до заснування в провінції літературно-суспільних часописів. Внаслідок цього, якщо в першій третині XIX ст. у регіонах і робилися спроби заснувати часописи, то це були спеціалізовані видання, серед яких на довге життя могли розраховувати в основному видання наукових товариств. Інші різновиди журнальних регіональних видань не витримували конкуренції зі столичною періодикою і швидко сходили зі сцени. Протягом усієї першої половини XIX ст. на півдні Російської імперії єдиним містом, де виходила журнальна періодика, була Одеса. Лише в 1860 р. вірменській общині Феодосії вдалося розпочати випуск щомісячного "вчено-літературного і політичного часопису" "Радуга", аналіз джерельної цінності якого до цього часу в дослідницькій літературі відсутній.

"Радуга" стала продовженням часопису "La colombe du Massis", що видавався представниками вірменської общини в Парижі з 1855 р. Ідейним натхненником заснування видання був архімандрит Г.К.Айвазовський, брат відомого художника І.К.Айвазовського. Освічена людина, дипломат, він довгий час працював у Венеції та Парижі, а потім з ряду обставин вирішив перейти на службу до Росії. У доповідній записці, складеній для російського посла у Франції, Г.Айвазовський намалював привабливу картину можливого посилення впливу російського уряду на вірмен Сходу на противагу англійському і французькому впливу. Однією з умов його поширення він вважав заснування в Росії спеціального учбового закладу на зразок вірменського училища в Парижі, де могли б дістати освіту не тільки вірмени, які проживали на території імперії, але і вірменська молодь зі східних країн¹.

Ідея Г.К.Айвазовського надзвичайно зацікавила російський уряд і була ухвалена Олександром II². У посланні міністра внутрішніх справ наміснику Росії на Кавказі відверто говорилося, що "уряд спонукав архімандрита Айвазовського переселитися до Росії, прийнявши пропозицію його заснувати у нас вірменське училище, яке б згодом могло суперничати з вищезазначеним паризьким закладом і залучати до нас вірменське юнацтво з Константино-

поля та інших країн Сходу”³. Г.Айвазовський був призначений головою нахичеванської та бессарабської вірмено-григоріанської єпархії. Реалізуючи свій задум, він незабаром переніс єпархіальну кафедру з Кишинєва до Феодосії і заснував там в 1858 р. училище для вірмен. Згодом Г.Айвазовський розпочав видання часопису “Радуга” вірменською, російською та французькою мовами. Цензура французької і російської частини журналу покладалася на Одеський цензурний комітет, а цензуру вірменської частини здійснював сам Г.Айвазовський, що пояснювалося довірою до нього російського уряду⁴.

Редактором російської частини “Радуги” був В.Струбінський, який завданням часопису вважав, з одного боку, сприяння освіти вірменського народу, з іншого, - ознайомлення з історією, життям і побутом вірмен інші народи Російської імперії. Вибір місця видання “Радуги” редакція пояснювала тим, що “Крим за географічним положенням своїм може служити ніби центром, звідки вельми легко і зручно розливати світло освіти на народ вірменський, розсіяний по всьому Сходу”⁵. Тираж часопису становив 1000 примірників⁶. Як виявляється з аналізу листування Міністерства зовнішніх справ з Міністерством внутрішніх справ, часопис мав передплатників не тільки в Росії, але і за її межами. Так, в одному з листів стверджувалося, що “Радуга” в 1861 р. мала “в одному Константинополі 120 передплатників”⁷.

Часопис видавався за досить широкою програмою, що включала науковий, літературний, політичний відділи і рубрику “Суміш”. У першому відділі публікувалися наукові статті з історії, географії, статистики, біології, а також матеріали про розвиток освіти у вірменському середовищі. Переважна частина публікацій, розміщених у “Радуге”, була присвячена статистичним оглядам міст, де мешкало вірменське населення, історії і культурі вірменського народу, його положенню в Росії і за кордоном (у Туреччині, Польщі, Франції, Індії тощо), що робить часопис цінним джерелом з широкого кола проблем. На сторінках часопису постійно висвітлювалася діяльність заснованого за проектом Г.Айвазовського Халібовського вірменського училища, названого на честь купця А.П.Халібова, вагомий грошовий внесок якого був базою для його заснування⁸. Редакція не без гордості зазначала, що Халібовське училище,

у друкарні якого видавався часопис, “призначене для освіти молодих людей з вірмен, без різниці щодо місця їх батьківщини і походження”⁹. Враховуючи той факт, що в училищі дійсно навчалися вірменські юнаки з Туреччини та інших східних країн, його керівництво клопоталося про спрощення паспортного режиму для учнів і отримало на це дозвіл уряду¹⁰.

Особливий інтерес з точки зору оцінки “Радуги” як історичного джерела викликає аналіз публікацій політичного відділу друкованого видання вірменської общини. “Радуга” стала першим у регіоні часописом, що отримав дозвіл на політичний відділ, який вміщував як “Внутрішні вісті”, так і “Огляд найголовніших подій зовнішньої політики”¹¹. З приводу політичного відділу редакція “Радуги”, зокрема, заявила: “У політичному відділі журналу буде викладено вісті внутрішні і зовнішні, але з останніх тільки такі, які можуть мати загальний інтерес; детальніше повідомлятимуться вісті зі Сходу і взагалі з тих країн, де оселилися вірмени”¹². Крім того, редакція обіцяла вміщувати у своєму “Огляді найголовніших подій зовнішньої політики” кореспонденції з ряду країн Сходу, головним чином з Туреччини, Персії, Єгипту, Індії.

У зв’язку з тим, що період функціонування даного видання співпав з гострою етноконфесіональною кризою в Криму, пов’язаною з масовим від’їздом кримсько-татарського населення до Туреччини, значна кількість публікацій у “Внутрішніх вістях” фео-досійського часопису “Радуга” стосується саме цієї проблеми. Автори таких матеріалів намагалися проаналізувати мотиви такої широкомасштабної міграції. Потрібно визнати, що спочатку загальний характер публікацій мав відтінок здивування. Визнання невдачі первинного пошуку причин драматичних подій, що розвернулися на Кримському півострові, міститься у формулюванні: “Незрозуміло, яка сила тягне їх [кримських татар - І.Г.] геть з Криму?”¹³. Однак надалі при більш ретельному підході до дослідження цієї проблеми був зроблений висновок про переважання релігійних мотивів переселення. На думку редакції “Радуги”, під час Кримської війни турецькими емісарами серед татар розповсюджувалося твердження, що правовірний мусульманин не повинен жити у “невірних”, якщо має можливість їх покинути. У статті стверджувалося, що багато хто з “гірських татар Криму” “в розмовах висло-

влюють думку, що якби їм заборонений був виїзд, то вони вельми охоче залишилися б у своїх живописних горах”¹⁴. У той же час визнавалося, що влада вживає певних примусових заходів для недопущення переселення.

Наслідки еміграції татарського населення для економіки Таврійської губернії були дуже суттєві. “Радуга” зазначала, що з 240 тис. кримських татар на січень 1861 р. залишилося приблизно 40 тис. Поспішний від’їзд призвів до тотального зубожіння татар, які, до того ж, свідомо приводили в запустіння власні поселення, щоб в майбутньому вони були непридатними для помешкання¹⁵. На півострові виникли проблеми у зв’язку з нестачею дешевих робочих рук. Занепокоєння з приводу відсутності необхідної для нормального функціонування кримської економіки робочої сили простежується у всіх публікаціях, присвячених цій проблемі¹⁶.

Природним варіантом подолання подібних труднощів було залучення людей ззовні на постійне місце проживання. Крім російських і українських переселенців, у цьому процесі виявили бажання прийняти участь і представники народів, що знаходилися поза юрисдикцією Російської імперії. Помітну роль в заселенні Таврійської губернії відігравали німецькі колоністи. До заселення Криму були залучені іноземні переселенці з Туреччини, передусім болгари, а також чехи та морави з Австрії¹⁷. Однак на сторінках часопису знайшло відображення і те важке становище, в якому в зв’язку з відсутністю води і житла опинилися нові переселенці¹⁸.

Чимале місце у “Радуге” займало висвітлення регіональних проблем, цікавих, насамперед, для місцевих жителів. Серед них особливо виділяються питання розвитку приватного соляного промислу в Криму, розвитку виноробства, будівництва московсько-феодосійської залізниці, торгових зв’язків кримських портових міст¹⁹.

У зовнішньополітичних оглядах часопис в основному дотримувався обіцянки, яку він дав своїм читачам, сконцентрувавши значну увагу на подіях, що відбувалися у країнах Сходу, насамперед в Османській імперії. Внаслідок відомих причин її політика не викликала схвалення вірменської діаспори Росії, що відповідним чином позначилося на висвітленні внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем Порти. Стан політичної і економічної системи Туреч-

чини оцінювався вкрай незадовільно. Однак, враховуючи, що ця держава переживала пору занепаду, перебільшувати упередженість і необ'єктивність авторів кореспонденцій "Радуги" також недоцільно. Потрібно зазначити, що аналіз внутрішнього стану в Туреччині не обмежувався вірменською проблемою, однак економічне, правове, релігійно-культурне становище вірменського населення Османської імперії залишалося пріоритетним. Зазвичай ці відомості містилися у рубриці "Вісті зі Сходу". Ряд яскравих публікацій був присвячений викриттю провокаційної ролі Стамбулу у розпалюванні кривавих міжконфесійних і міжетнічних зіткнень у Лівані, де при потуранні турецької влади і, як відмічалося у часопису, при сприянні місцевих "сторожів порядку" була влаштована різанина християнського населення²⁰.

З великим співчуттям говорилося і про рух балканських народів за незалежність. Зокрема, взимку 1861 р. основна увага на даному напрямку приділялася висвітленню виступів болгар²¹. Та вже незабаром протести проти турецької присутності поширилися на більшу частину Балканського півострова, включаючи Боснію, Герцеговину, Чорногорію, Сербію і придунайські князівства. Згодом на сторінках видання знайшли відображення події, пов'язані з відкритими збройними виступами населення Чорногорії, Боснії та Герцеговини проти османського володарювання²². Всі матеріали стосовно визвольного руху на Балканах були витримані в антитурецькому дусі.

У той же час на сторінках "Радуги" постійно публікувалися відомості з європейських держав. Головною темою серед них протягом всього періоду видання часопису стали події в Італії, боротьба за об'єднання якої вступила у вирішальну стадію. Аналіз публікацій "Радуги" за даною тематикою дозволяє зробити безперечний висновок про те, що симпатії авторського колективу цілком були на боці гарібальдійців. Вже у першому номері причинами військового конфлікту на території Італії редакція називала "деспотизм, з яким Австрія управляє своїми ломбардо-венеціанськими провінціями, претензії її на всі інші держави Італії, які на догоду Австрії не сміють зробити у себе ніяких добродійних для народу перетворень"²³. У рубриці часопису за 1860 р. "Огляд найголовніших подій зовнішньої політики" комплекс матеріалів був

присвячений Джузеппе Гарібальді, якого редакція часопису охарактеризувала як “одну з найшляхетніших і енергійних особистостей нашого часу”. Оцінюючи його внесок у визвольну боротьбу італійського народу, редакція зазначала: “Любов до Італії і ненависть до її гнобителів зробили його великим полководцем”²⁴. На її думку, Дж.Гарібальді - “кумир Італії”²⁵. У публікаціях часопису простежується неприховане захоплення відчайдушною хоробрістю гарібальдійців і блискучими діями Гарібальді як полководця під час боїв на Сицилії²⁶. З безумовним схваленням сприймалося рішення великих європейських держав відмовитися від втручання в італійські справи і залишити без уваги прохання Франциска II Бурбона про гарантію збереження його правління хоч би власне в Неаполі. Незважаючи на поважливі відгуки про особисті якості останнього неаполітанського монарха (невідомо, проте, викликані вони цензурною необхідністю чи дійсно відповідали думці оглядачів “Радуги”), у статті стверджувалося: “Народ більш сподівається і довіряє Гарібальді, ніж усім обіцянкам короля”²⁷. Даючи оцінку подальшим діям обох сторін на півдні Аппенін, “Радуга” небезпідставно вважала, що неаполітанські війська вже морально надламані сицилійською кампанією, що у них немає бажання протистояти Дж.Гарібальді і його соратникам, і що громадська думка європейських країн, в тому числі на урядовому рівні, налаштована на користь об’єднувачів²⁸. Незабаром політичний відділ часопису міг з упевненістю констатувати: “Приєднання Італії до П’ємонту майже здійснилося. У розряді великих європейських держав з’явилася ще одна могутня держава, якій призначено в історичних долях нової Європи грати вельми важливу роль”²⁹. Тріумфальний вступ гарібальдійців до Неаполя також детально і барвисто висвітлювався на сторінках часопису, причому особливу увагу автор матеріалу приділив розповіді про радість жителів міста з приводу цієї події. Крім того, підкреслювалася скромність народного полководця: “Гарібальді... вступив до Неаполя разом з королем, і, склавши з себе диктаторську владу, віддалився у свій маєток на невеликий острівце Кипреру, не прийнявши ні маршальського жезла, ні титул герцога Калатафімі [на честь однієї з найзначніших перемог Гарібальді - І.Г.]”³⁰. У публікації стверджувалося, що головною нагородою Гарібальді буде відчуття того, що

він “виконав свій обов’язок”. А вже у березні 1861 р. основною зовнішньополітичною новиною “Радуги” стало падіння фортеці Га-ета, останнього оплоту неаполітанського короля, вивезеного на французькому кораблі³¹.

Став предметом розгляду і невдалий похід загону Дж.Гарібальді на Рим, коли король Віктор-Еммануїл II внаслідок небажання загострювати відносини з Францією категорично відмовився його підтримати. Незважаючи на королівську заборону, Гарібальді прямував до Риму на чолі невеликого загону добровольців, щоб остаточно об’єднати південні і центральні райони Італії під скіпетром п’ємонтського короля. Однак війська, що їх послав Віктор-Еммануїл, розбили його загін, а сам Гарібальді отримав поранення і був взятий під варту. “Радуга” уважно стежила за підготовкою і здійсненням цього сміливого задуму, висловлювала крайній жаль з приводу поранення Гарібальді та із задоволенням сприйняла звістку про амністію, яку король обіцяв учасникам експедиції³². При огляді італійських подій найбільш чітко простежується анти-австрійська позиція редакції часопису. Ця ж лінія зберігалася і при розгляді іншої найважливішої проблеми Австрійської імперії - угорської. “Внутрішні справи Австрії ніскільки не в кращому стані, ніж справи Туреччини”, - підкреслювалося в одній з публікацій³³. Характер викладу матеріалів політичного відділу “Радуги”, присвячених заворушенням в Угорщині на початку 60-х рр., є ще одним підтвердженням того, що її видавці в рамках, дозволених цензурою, виражали співчуття і підтримку національно-визвольним процесам в Європі і Малій Азії³⁴.

Не залишилися поза увагою “Огляду найголовніших подій зовнішньої політики” драматичні події, що розгорнулися у Північній Америці. Після обрання А.Лінкольна на пост президента “Радуга” зазначала, що об’єктивно це навряд чи поліпшить відносини між розколотими політичним протистоянням частинами колись єдиної країни. Однак перші битви громадянської війни між Північчю і Півднем Сполучених Штатів стали справжнім потрясінням для співробітників “Радуги”, які не чекали, що конфлікт між конфедератами і центральним урядом може прийняти настільки гостру форму³⁵. Крім того, певна увага в “Огляді” була приділена й подіям у Мексиці, де чергова політична криза спричи-

нила непередбачені зовнішньополітичні ускладнення у вигляді втручання Франції, яке в найближчому майбутньому перетвориться на широкомасштабну французьку інтервенцію³⁶.

Особливий інтерес становлять публікації “Радуги”, присвячені помітним персоналіям тієї епохи. Серед історичних портретів важливе місце належало біографіям Гарібальді, Шаміля, Лінкольна³⁷ та іншим.

Літературний відділ часопису включав повісті, оповідання, вірші вірменських, російських, українських і зарубіжних авторів, що яскраво демонструє його просвітницьку спрямованість. Так, у вірменській частині “Радуги” постійно публікувалися вірші архимандрита Х.Калфа; а в 4, 5, 6, 8-м номерах за 1860 р. були вміщені в перекладі вірменською мовою відомі байки І.А.Крилова. Активно знайомив читачів російської частини “Радуги” з творчістю великого українського поета Т.Г.Шевченка у 1861 р. П.Дьяченко, перу якого належав некролог на смерть поета і переклад 10 його поетичних творів російською мовою. П.Дьяченко в тому ж році переклав для п'ятого номеру “Радуги” оповідання Марка Вовчка “Чари”.

Термін видання “Радуги”, як і більшості місцевих часописів того часу, був нетривалим. У вересні 1862 р. редакція оголосила про припинення видання її російської частини з початку наступного року³⁸. Однак і за цей недовгий час “Радуга” зуміла знайти багато своїх постійних читачів та зайняти помітне місце серед періодичних видань південних губерній.

Таким чином, часопис з урахуванням його різноплановості, являє собою цінне джерело з широкого спектру проблем початку 60-х рр. XIX ст., але чотири напрямки особливо чітко простежуються протягом всього періоду видання. Перший з них прямо пов'язаний з історичним минулим і сучасним станом вірменського народу, який знайшов висвітлення в історико-етнографічних і статистичних публікаціях часопису. Другий напрямок - регіональний. У його матеріалах відображені соціально-економічні проблеми Криму, Таврійської губернії, частково півдня Російської імперії часів видання “Радуги”. Третім напрямком став широкий виклад міжнародних вістей. Стійкий інтерес вірменської діаспори Росії до подій за кордоном багато в чому продиктований наявністю вірменських

общин у різних європейських і азійських країнах, а їх залежне становище визначило симпатії редакції до національно-визвольного руху народів. Четвертий напрямок - просвітницький, був пов'язаний не тільки з тенденціями національної просвіти, але і взаємопроникненням культур українського, російського і вірменського народів, що проживали на одній території.

Примітки:

1. Російський державний історичний архів (далі - РДІА). - Ф. 821. - Оп. 7 (1857-1874). - Спр. 42. - Арк. 5-6.
2. РДІА. - Ф. 821. - Оп. 140 (1857-1860). - Спр. 3. - Арк. 77.
3. РДІА. - Ф. 821. - Оп. 7 (1860-1862). - Спр. 58. - Арк. 22.
4. РДІА. - Ф. 1263. - Оп. 1 (1859). - Ст. 212. - Спр. 2754. - Арк. 189-190.
5. Радуга. - 1860. - № 1. - С. 3.
6. РДІА. - Ф. 772. - Оп. 1. - Спр. 4556. - Арк. 4.
7. РДІА. - Ф. 821. - Оп. 7 (1860-1862). - Спр. 58. - Арк. 24.
8. РДІА. - Ф. 821. - Оп. 7 (1860-1862). - Спр. 57. - Арк. 15-29.
9. Радуга. - 1860. - № 2. - С. 40-41.
10. РДІА. - Ф. 821. - Оп. 7 (1861). - Спр. 61. - Арк. 1-2; 20.
11. РДІА. - Ф. 773. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 1-6.
12. Радуга. - 1860. - № 1. - С. 3.
13. Радуга. - 1860. - № 9. - С. 154.
14. Радуга. - 1861. - № 1. - С. 15.
15. Радуга. - 1860. - № 6. - С. 102-104.
16. Радуга. - 1861. - № 4. - С. 78; - № 7. - С. 127; - 1862. - № 4. - С. 57-60.
17. Радуга. - 1861. - № 8. - С. 142-144; - 1862. - № 2. - С. 17-20, 29-30.
18. Радуга. - 1862. - № 8. - С. 113-116.
19. Радуга. - 1860. - № 1. - С. 16-17; - № 4. - С. 70-71; - № 5. - С. 87-88; - 1861. - № 5. - С. 96-97; № 9. - С. 159-161; - 1862. - № 11. - С. 168-174; - № 12. - С. 189-190.
20. Радуга. - 1860. - № 9. - С. 153-154.
21. Радуга. - 1861. - № 2. - С. 43-44.
22. Радуга. - 1862. - № 7. - С. 109-110; - № 8. - С. 128.
23. Радуга. - 1860. - № 1. - С. 13-14.

24. *Paðyza*. - 1860. - № 3. - C. 57.
25. *Paðyza*. - 1861. - № 5. - C. 98.
26. *Paðyza*. - 1860. - № 6. - C. 100-101.
27. *Paðyza*. - 1860. - № 7. - C. 116.
28. *Paðyza*. - 1860. - № 10. - C. 165-167; - № 11. - C. 180-183.
29. *Paðyza*. - 1860. - № 12. - C. 197.
30. *Paðyza*. - 1860. - № 12. - C. 198.
31. *Paðyza*. - 1861. - № 3. - C. 61.
32. *Paðyza*. - 1861. - № 5. - C. 79; - № 6. - C. 95; - № 8. - C. 125-126;
- № 9. - C. 141-142.
33. *Paðyza*. - 1861. - № 4. - C. 82.
34. *Paðyza*. - 1860. - № 4. - C. 68-69; - № 11. - C. 184-185; - № 12. -
C. 200-201; - 1861. - № 4. - C. 82; - № 10. - C. 176; - 1862. - № 5. - C. 76.
35. *Paðyza*. - 1861. - № 3. - C. 48.
36. *Paðyza*. - 1861. - № 7. - C. 110.
37. *Paðyza*. - 1860. - № 3. - C. 57-58; - № 4. - C. 69-70; - 1861. - № 1.
- C. 19.
38. *Paðyza*. - 1862. - № 9. - C. 144.

РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА

Станко В.Н.

Ю.М.Алексєєв, В.І.Наулко, Н.В.Руденко. Країнознавство. Частина I. Культура народів слов'янських країн. /Навчальний посібник/. - К.: Київський славістичний університет, 2002. - 121 с. - іл.

Навчальний посібник, підготовлений Ю.М.Алексєєвим, В.І.Наулком та Н.В.Руденком має виразний підзаголовок: "підручник нового тисячоліття". Такий підзаголовок передбачає, перш за все, сучасне змістове, методологічне і методичне наповнення підручника, виконане доступною літературною мовою.

Чи відповідає цим параметрам книжка, яку Ви тримаєте в руках, за допомогою якої збираєтесь ознайомитись з культурою та побутом слов'янських народів?

Спочатку декілька слів взагалі про сучасні підручники для вищих навчальних закладів. Проїшло вже понад 10 років як ми розбудовуємо незалежну Україну. На протязі цього десятиліття на Україні зазнали значних змін не тільки економіка, політика, соціальні і суспільні інститути, але і наука, культура, освіта, середня і вища школа. Перетворення ці мали суперечливий характер, але обговорення проблем реформи вищої школи виходить за межі цієї рецензії.

Україна має глибокі традиції в розвитку вищої школи. Формування перших вищих навчальних закладів на Україні як найменше сягає у XVIII століття. За радянських часів, щоправда, Україна теж не була обділена вузами. Маючи значний науковий потенціал, високо кваліфікованих викладачів, розгалужену мережу вищих навчальних закладів, Україна готувала різноманітних фахівців не тільки для потреб свого господарства і культури, але і для багатьох інших республік Радянського Союзу. Тому в переважній більшості то були російськомовні заклади, навчання в яких, природно, забезпечувалось російськими підручниками.

З самого початку перебудови вища школа зустрілась з гострою проблемою: відсутністю з більшості предметів українських підручників і, що не менш важливо, недостатньою розробленістю української наукової термінології з деяких гуманітарних дисциплін. Не можна писати підручник для вищої школи не маючи визнаної системи понять українською мовою для кожної науки. Ця важлива проблема була більш менш швидко знята, але і до цього часу вона має своєрідний відгомін.

Головне при вирішенні цього питання - потрібно було не перекладати з російської чи будь-якої іншої мови, а робити нові свої як за формою так і за змістом підручники, які відповідали б сучасному рівню наукового знання, були б не заідеологізованими, виваженими і до того ж фундаментальними, розрахованими на багато років. Це зробити було не так просто.

Для того щоб підручник користувався повагою у студентів всіх навчальних закладів України, де викладається цей предмет, а не тільки в стінах вузу "виробника", він має бути таким, який, як найменш, докорінно не змінювався б при наступному перевиданні. До того ж такий підручник має бути написаний доступною і в той же час яскравою літературною мовою.

Таким я, як викладач вузу, уявляю собі підручник для вищих навчальних закладів України нового двадцять першого століття. Таким, на мій погляд, і є підручник, написаний Ю.М.Алексєєвим, В.І.Наулком, Н.В.Руденком.

На задум авторів "Країнознавство" - є загальною назвою низки підручників з історії, політики, економіки і культури народів світу. Підготовлена перша частина, яка присвячена культурі народів слов'янських країн. Такого підручника чи посібника поки що не було, хоча він вкрай необхідний в умовах сучасної геополітики. Рецензуєме видання є першим комплексним підручником з етнології слов'ян. Щоправда, з історії і етнології окремих слов'янських народів видано чи мало різноманітних посібників і підручників¹. Були видані в різні роки також ґрунтовні підручники з історії південних та західних слов'ян². Але ці видання забезпечували інші курси і мали інше змістовне наповнення.

В підручнику Ю.М.Алексєєва і його співавторів вперше послідовно розглянуті основні питання культури і побуту всіх слов'янських народів Східної, Центральної і Південно-Східної Євро-

пи. Короткі, але змістовні нариси з етнографії кожного слов'янського народу дають можливість студенту самому простежити спільні риси в культурах цих народів, зрозуміти характер формування етнічних розбіжностей, соціально-економічних і екологічних пріоритетів в залежності від природного середовища, політичної історії та напрямку культурно-історичних зв'язків.

Заслуговує на увагу те, що опис всіх слов'янських народів в підручнику наведено за єдиною схемою: особливості етнонаціонального розвитку, культура традиційна і сучасна і "своєрідне закінчення". Єдина структура всіх розділів підручника сама по собі наводить студента на думку про глибинні коріння єдності всіх слов'янських народів.

Перший підрозділ "Особливості етнонаціонального розвитку" невеликий за розміром. Але це - змістовний нарис етногенезу і етнічної історії народу, в якому в стислому вигляді наведена історія формування етнічних, політичних і соціальних особливостей, показані витоки його менталітету. Цей нарис є дуже важливим для розуміння геополітичної ситуації навколо слов'янських народів.

Другий підрозділ "Культура традиційна і сучасна" за традиційно прийнятою в етнографії схемою вводить читача у захоплюючий світ особливостей матеріальної і духовної культури кожного слов'янського народу. Поряд з цим особливу увагу автори приділяють тим явищам і культурним здобуткам, які притаманні, перш за все, тому народу, в середовищі якого вони сформувались, або мають найбільш виразні прояви чи пам'ятки. В цих підрозділах підручника читач знайомиться також з господарством, спорудженням і інтер'єром житла, плануванням поселень, одягом, їжею тощо.

Особливу увагу приділено соціальній і духовній культурі: звичаєвому праву, традиційному весіллю, церковним святкам, фольклору, народним пісням, танцям, театру. Не обійдені на сторінках книги і сучасні календарні свята. Звернемо увагу студентів і на витоки і характер діаспори слов'янських народів в Україні (чехів, словаків, поляків тощо), її чисельність, географічну мережу, соціальний і культурний розвиток в умовах України.

Характер сучасного розвитку слов'янських народів подано в останньому підрозділі, який для більш виразного наочного сприй-

няття має інший формат набору. Цей дидактичний прийом заслуговує на увагу видавців і є ще одним прикладом творчого підходу авторів до складання підручників. Ще однією вартої уваги знахідкою дидактичного характеру є карта-схема, яка відкриває кожний розділ. Така карта-схема дозволяє читачеві легко орієнтуватися в просторі, краще зрозуміти міжетнічні зв'язки.

В цілому підручник є якісним, науково зваженим виданням, яке є дуже корисним і необхідним сучасному студентству. Він невеликий за розміром, але змістовний, що і потрібно нашій молоді.

Примітки:

1. *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.* - М.: Наука, 1987. - 558 с.; *Культура і побут населення України.* - К.: Либідь, 1991. - 232 с.;

2. *Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX столітті. Курс лекцій.* - К.: Либідь, 1991. - 416 с.; *Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій.* - К.: Либідь, 2001. - 632 с.

Дьомін О.Б.

НА ПОЧАТКУ ШЛЯХУ ІСТОРИКА: НАВЧАННЯ Є.В.ТАРЛЕ У НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Євген Вікторович Тарле недовго перебував в Одесі, проте цей відрізок часу (1892 - 1893 рр.) виявився дуже важливим у його житті і, фактично, визначив всю подальшу біографію видатного вченого. Між тим, цей життєвий період залишається найменш вивченим у порівнянні з іншими, що дає підстави навіть назвати його "забутим роком" життя історика. Так, А.З Манфред в одному з перших біографічних нарисів про Є.В.Тарле писав, що після отримання середньої освіти у 1892 р. він поступив до Київського університету на історико-філологічний факультет¹. Автор першої монографічної творчої біографії науковця Є.Й.Чапкевич лише констатував факт річного навчання Є.В.Тарле в Одесі на історико-

філологічному факультеті місцевого Новоросійського університету².

Із спогадів самого історика відомо, що він вже в роки навчання в Першій херсонській гімназії в 1884 - 1892 рр. під безпосереднім впливом своїх педагогів захопився історією, у великій кількості читав праці російських і західних істориків³. Тому батьки не заперечували його бажанню продовжити далі навчання на історико-філологічному факультеті. В матеріалах Новоросійського університету з фондів Державного архіву Одеської області збереглося відношення Херсонської гімназії від 14 липня 1892 р., в якому серед числа її випускників названий і Григорій Тарле. Помилки у написанні імені Є.В.Тарле нема, бо саме таке ім'я він отримав при народженні і ще не змінював його. У 1892 р., отримавши атестат зрілості, Тарле заявив про свій намір продовжити навчання у Новоросійському університеті⁴. Гімназія направила на адресу канцелярії університету характеристику свого випускника. Документ порівняно невеликий за обсягом - тому має сенс привести його повністю.

"Характеристика Григорія Тарле, який закінчив курс Херсонської гімназії у 1892 році.

Тарле Григорій, син купця іудейської (підкреслено у справі - О.Д.) віри, вступив у VII клас Херсонської прогімназії. За характером занадто м'який, добродушний і товариський; типових властивостей своєї нації не виявив і тому користується живими симпатіями своїх товаришів без різниці національностей. До старших завжди ввічливий і шанобливий. Відносно поведінки завжди вважався примірним. Покарань не зазнавав.

Тарле має чудові здібності, проте з неоднаковою ревністю відноситься до вивчення різних предметів гімназичного курсу, а тому і ступінь успішності з різних предметів являє великі коливання: з щирим інтересом займається словесними науками і навпаки і з неповним успіхом - математичними науками. Охоче і з успіхом займається музикою.

Управляючий гімназією Л.Шкодъ"⁵.

Характеристика в цілому достатньо доброзичлива, підкреслює наявність здібностей до навчання і перевагу інтересу до гуманітарного циклу наук. Широке коло зацікавленостей Тарле не завадило закінчити йому гімназію зі срібною медаллю.

Рішенням правління імператорського Новоросійського університету від 25 серпня 1892 р. срібний медаліст Григорій Тарле був зарахований до числа студентів під номером четвертим в межах десятипроцентної квоти "осіб іудейської віри". Крім нього в університет по тому ж закону Російської імперії прийняли двох золотих медалістів Немировського і Городецького, одного срібного медаліста Ефруса і трьох осіб, які не мали медалей - Трахтенберга, Рабиновича і Лазарева⁶. Як видно із документа, студентами стали усі ті, чиї прохання були розглянуті правлінням університету. Однак із семи зарахованих осіб тільки Тарле поступав на історико-філологічний факультет, який не користувався популярністю серед єврейської молоді.

Список студентів історико-філологічного факультету першого семестру 1892 -1893 учбового року дозволяє з'ясувати соціальний, віковий і релігійний склад істориків першокурсників⁷. З групи, що складалася з чотирнадцяти чоловік шестеро були дітьми військових, один - син дворянина, троє - діти міщан, по одному - сини духовних осіб і потомственого почесного громадянина та двоє, в тому числі і Тарле, синами купців. У конфесійному відношенні ситуація склалася більш рівною: православних нараховувалось одинадцять чоловік, ще один - католик та двоє - іудеї. Отож, за цими двома позиціями молодий Тарле залишався у меншості.

Аналогічною постає картина щодо віку студентів групи. Тарле виявився наймолодшим на курсі - на час вступу до університету йому виповнилося трохи менше вісімнадцяти років. Сім чоловік із чотирнадцяти були доросліше його на п'ять і більше років. Самий старший за віком мав тридцять один рік. Із іншої половини групи лише один студент приходився однолітком Тарле. Цей віковий різнобій не міг не впливати на формування поведінки молодого історика.

Певний інтерес мають відомості стосовно місця отримання середньої освіти студентами або ж попереднього навчання тих, хто його мав. Разом з Тарле займалися два випускники Херсонської гімназії, які вчилися з ним в одному класі. Крім того, в групу входило троє одеситів та троє студентів, які закінчили гімназії у Грузії: в Тифлісі (Тбілісі) і в Кутаїсі. Українські терени були представлені студентами з атестатами Чернігівської, Полтавської, Кам'янець-Подільської гімназій. На перший курс прийняли осіб,

які раніше навчались у Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті, Московському університеті, Київській духовній академії.

За національною ознакою (визначаючи за віросповіданням, прізвищем та місцем попереднього проживання) переважали росіяни, яких нараховувалось вісім чоловік. Українців та євреїв було по дві особи, німців і греків - по одній. Таким чином, група, в яку попав на початку свого навчання Григорій Тарле, виявилася достатньо різнокаліберною за більшістю показників. Отож не дивно, що вона була в цілому чужою його духовним інтересам та рано окресленими професійними уподобаннями.

Цей же список першокурсників містить фактично одне з найбільш ранніх збережених свідоцтв про дату народження Григорія Тарле - 27 жовтня (8 листопада по новому стилю) 1974 р., яка була встановлена Є.Й. Чапкевичем на підставі більш пізніших матеріалів київського архіву⁸.

Безумовно, вже в той час визначилась історична спрямованість інтересів молодого Тарле, про що можуть свідчити рукописи статей історичного змісту, відправлені одеським студентом вже влітку 1893 р. до часопису "Руське багатство". Книга реєстру рукописів, які надходили до редакції дозволила дослідникам встановити, що одна стаття називалась "Сторінка із історії російської адвокатури", а друга - "Новий історик європейського скептицизму" - являла собою реферат книги Оуена "Скептики італійського Відродження". Невідомо з яких причин, але обидва рукописи були повернуті Тарле. Між тим, про певний професіоналізм їх автора вже на той час, свідчить той факт, що у 1897 р. часопис "Руська думка" опублікував вже під іншою назвою другий з рукописів⁹. При цьому потрібно відмітити, що вже на першому курсі його цікавили питання історії нового часу (за тодішньою періодизацією).

Проте історичні уподобання молодого Тарле не мали належної бази на історико-філологічному факультеті, бо на той час у Новоросійському університеті, як і загалом в університетах Російської імперії, викладання мало більш філологічний, ніж історичний ухил. Показовий перелік предметів, які здавав студент Тарле у весінньому півріччі першого курсу¹⁰. Це головним чином дисципліни філологічного профілю: історія російської літератури, історія римської літератури, читання і пояснення "Одисеї" Гомера,

четвертої книги Геродота, третьої декади Тита Лівія. Тільки один безпосередньо історичний курс склав Тарле - "Давньоруська історія".

Навчався він в цілому добре: з семи оцінок, отриманих на іспитах, у відомостях стояли тільки дві четвірки, інші - п'ятірки. За показниками успішності він входив до четвірки студентів, які мали ти ж самі бали. Цікаво відмітити, що всі вони відносились до молодшої за віком частини групи. В той час існувала система вибору предметів на залік, тому в цьому плані цікавим виглядає перелік курсів, які Тарле не побажав здавати: творчість Горація, історія римської сатири, історія грецької літератури, філософія. Можливо, відмова Тарле-першокурсника готуватись до цих предметів визначалась небажанням марнувати час над нецікавим для його матеріалом. Це могло бути і проявом невідповідності поступового набуття все чіткіше окреслених форм кола його інтересів і скоріше філологічного, ніж історичного плану учбового процесу першого курсу в університеті взагалі, і в Новоросійському, зокрема.

В літературі наявні лише припущення відносно обставин переходу Тарле до Київського університету. Є.Й.Чапкевич писав, що вірогідною причиною від'їзду з Одеси стала відсутність на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету визначних спеціалістів, які займались всесвітньою історією, насамперед, історією нового часу. Тарле, який незважаючи на молодість, вже в ті роки тяжів до дослідницької роботи, потрібен був науковий керівник безпосередньо в руслі його наукових інтересів¹¹. У розмові з автором цієї розвідки Є.Й.Чапкевич вказував на вплив обставин особистого порядку на молодого історика. Справа у тому, що в Києві жила дівчина, з якою Тарле згодом побрався. Бажання бути поряд з нею переважило все інше. Воно ж певною мірою і визначило подальшу долю Григорія Тарле. Шлюб з християнкою і, як наслідок, хрещення, привели до появи нового імені - Євгена, з яким Тарле і увійшов до історичної науки.

Проте при всьому цьому все ж слід враховувати реалії одеського життя: студентське оточення молодій людині та умови навчання. Вивчення насамперед класичних мов і літератури, навіть при наявності на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету знаних спеціалістів з цієї галузі знань, несприятливе

для особистого розвитку студентське оточення могли розчарувати захопленого історією юнака, а ранні особисті почуття, поєднані з примхою долі, підсилювали його потяг переїхати до Києва і навчатись в університеті св. Володимира.

Безумовно, одеський період Тарле не відмічений яскравими подіями в його житті, але у південному місті в 1892 - 1893 рр. формувалось коло інтересів молодого людини, гартувався характер, визначились життєві пріоритети. В цьому визначальне значення Одеси в його подальшому науковому поступу. На все подальше життя він зберіг пам'ять про місто, в якому почалось його студентське життя і, за спогадами близьких йому людей, міг цитувати прочитані в той час одеські газети. Без цього юнацького етапу розвитку особистості, біографія Тарле-вченого буде неповною.

Примітки:

1. Манфред А.З. Евгений Викторович Тарле // Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей в память академика Евгения Викторовича Тарле. - М., 1957. - С. 5.

2. Чапкевич Е.И. Евгений Викторович Тарле. - М., 1977. - С. 9.

3. Тарле Е.В. Воспоминания об учебе в Херсонской гимназии // Український історичний журнал. - 1957. - № 1. - С. 131 - 132.

4. Державний архів Одеської області. - Ф.45, оп. 11, спр. 5, л. 43.

5. Там само. - Оп.12, спр. 561, л. 92.

6. Там само. - Оп.8, спр. 21, л. 199 - 200.

7. Там само. - Оп. 22, спр. 91, л. 153 - 154.

8. Чапкевич Е.В. Указ. соч. - С. 7, примітка 1.

9. Дурновцев В.И. Некоторые вопросы формирования мировоззрения Е.В.Тарле (90-е годы XIX - начало 900-х годов) // Труды Московского государственного историко-архивного института. - Т.30. - М., 1974. - Вып. 1. - С. 66.

10. Державний архів Одеської області. - Ф. 45, оп. 22, спр. 91, лл. 158, 166, 186, 196, 212, 223, 228.

11. Чапкевич Е.И. Жизнь и деятельность Тарле в дореволюционный период // Ученые записки Московского государственного педагогического института. - № 249. - М., 1966. - С. 142.

НАУКОВІ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

В.Полторак

**СИСТЕМА МОБІЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
у 1648-1657 роках**

Гетьманування Б.Хмельницького - одна з найбільш досліджуваних тем в історії України. Останнім часом можемо відзначити значне поживлення наукових пошуків в галузі історії війська держави Б.Хмельницького. Незважаючи на це, розробка проблеми формування підрозділів козацького війська і мобілізації* до них потребує систематизації та розгляду в якості окремого предмету дослідження**.

Основою мобілізаційного організму гетьманської армії були загальновійськові городові козацькі полки, сформовані протягом 1648 року. Вони не виникли на пустому місці, наслідуючи традиції городових полків часів гетьманування П.Сагайдачного і реєстрових козацьких полків 30-х років XVII століття. Подібна система поділу війська характерна для іррегулярних військових формувань. Її ознаки: функціонування лише під час бойових дій і розпуск у мирні періоди; відсутність періодичних виплат воякам; самозабезпечення провіантом, зброєю та боєприпасами як у мирний, так і у військовий час; обмежена виборність старшини та деякі інші. Гетьманський уряд поступово наближав цю систему до західноєвропейських зразків, наскільки це було можливо в умовах народної повстанської армії. На основі джерел, що з ними ознайомився автор¹, можливо реконструювати загальні риси мобілізаційних заходів.

Структура останніх була обумовлена обставинами проведення. За розміщенням мобілізаційного центру можемо їх поділити на:

- моноцентричні - полки та сотні збирались та впорядковувались в одному загальновійськовому збірному пункті;
- поліцентричні - полки та сотні спочатку об'єднувались в групи та корпуси в окремих пунктах, а згодом приєднувались до керованої гетьманом армії;

- мобілізації в “русі” - полки та сотні прилучались до війська, яке відступало чи наступало. Останні були екстраординарними і проводилися за умов раптового наступу противника.

За розмахом, масштабом “призову” вояків до строю мобілізація поділялась на “загальну” та “часткову” (в залежності від того, на якій території проводилась). Обидві в свою чергу складались з підтипів, які, незважаючи на певні розбіжності, мали ідентичну схему проведення. Мобілізація розпочиналась розсиланням по полкових центрах гетьманських універсалів, в яких вказувались її строки (терміни), місце збору підрозділів, мета. Ці універсали вперше з'явилися вже весною 1648 року². Вони дублювались в полках і сотнях. Прикладом може слугувати “Універсал прилуцького полковника Воронченка 1652 року”: “Яско Воронченко, пулковник прилуцкий. Всем воец и каждому з товаришов полку нашего Прилуцкого. Ведомо чиню вам писанием моим от старшего и до меншого и розказую вам именем и владею пулковництва моего: Скоро писане мое дойдет вас, того ж часу абысте бы все як нарыхлей до полку стягали зо всемъ. Кгдыж я теперь с полкомъ стою под Миргородком на Оснице, а вам писаніе мое посылаю чрез товаришов, меновите Грицка Плаксу, Савку Куценка, Конона Саченка, абысте бы якъ нарыхлей поспешали, не только реестровые, але и не реестровые; абы добрыі молодце из добрымъ оружиемъ - рад прииму за товаришовъ. При тым вас Господу Богу поручаю. Писанъ на Оснице року 1652 мая 18 дня. Вам всего добра жичливый выше писаный пулковник рукою власною (Приписка: До Дептавки, до Самбора, до Стричовки и от города до города абы-сте слали)”³.

Загальна мобілізація проводилася в межах трьох етапів. Першим було зібрання вояків по сотенних центрах. Козаки повинні були мати з собою необхідні боєприпаси, провіант, зброю. На визначену кількість козаків припадав один транспортний засіб - віз. Вже у 1649 році задля досягнення високої мобільності війська кожен козак повинен був мати одного або двох коней. Сотники в мирний час впорядковували підрозділи, проводили сотенні військові збори, маневри та описи. Другим етапом загальної мобілізації було концентрування сотень в полкових центрах. Третім, заключним її етапом, було об'єднання полків в завчасно визначеному універсалами гетьмана місці, яке визначалось метою мобілізації

(війна чи політичний тиск), планами військових операцій, загрозою з боку противника. Такими місцями зборів протягом гетьманування Богдана Хмельницького були Маслів Став, Біла Церква, Фастів тощо⁴. За визначенням М.Грушевського, це були “головні квартири” козацького війська. Найчастіше розташовувались вони в басейні ріки Росави через стратегічне положення цієї території в центрі Війська Запорозького, в той же час віддаленість від кордону та театру бойових дій, а також легкість постачання сюди продовольства та боєприпасів з інших регіонів держави.

Часткові мобілізації чітко поділяються на загальновійськову та локальну. Локальні мобілізації проводилися по регіонам - тимчасовим чи довгостроковим прикордонним військово-адміністративним утворенням, об'єднаним під керівництвом наказних гетьманів, умовно іменованих автором територіальними корпусами, і мали подібну із загальними схему, іноді були частиною останніх. Кожен довгостроковий територіальний корпус мав свої мобілізаційні пункти. Так, у подільського (брацлавського) корпусу в різні роки ними були: Бар (серпень 1648), Меджибіж (весна 1649), Брацлав та Ямпіль (молдавський похід 1650), Красне (лютий 1651), Брацлав (грудень 1654). Полісько-волинський корпус, що існував у 1649 році, мав за місце збору Зв'ягель, сіверсько-поліський: Чорнобиль та Лоїв (літо 1649, літо 1651), Чернігів та Київ (серпень 1651), Ніжин та Чернігів (весна 1654), Новий Бихів (зима 1655/1656)⁵. Як ми бачимо, стабільних збірних пунктів не було, причинами чого автор бачить різні військово-тактичні, господарські та політичні умови проведення кожної з мобілізацій.

На відміну від територіальних, операції нетериторіальних корпусів, які створювались на нетривалий час задля виконання окремо поставленої військово-політичної мети, носили, за кількома винятками, наступальний характер, що й обумовило розбіжності в характері мобілізації козацтва до них. Формувались ці корпуси спершу шляхом відбору (“вибору”, “прибору”) найкращих вояків, що проводився на спеціальних загальновійськових зборах, або з усіх полків взагалі, в загальновійськовому масштабі, або в рамках територіального корпусу. Пізніше вибірковий принцип перестає бути домінуючим, паралельно йому з'являється новий механізм набору - охочий (з 1654 р). До корпусу йшли всі, хто мав не лише

бажання, але й змогу, причому перед такими “охочими” ставились певні умови, зокрема підкорення старшині, яку призначав гетьман; безоплатність служби і самозабезпечення потрібними для військових дій провіантом та озброєнням. Ці умови - елементи т.зв. “валленштейнівської системи” набору вояків до війська та забезпечення їх усім необхідним - системи, яка була випробувана у Тридцятилітній війні в Європі. Охочий метод не виправдовував надій на ефективність та не виконував поставлених перед ним завдань, однак використання його було обумовлене роками виснажливої війни і неефективністю вибіркової системи в бойових діях на території противника.

Строки мобілізації вказувались гетьманом та полковниками в мобілізаційних універсалах. Головним чином це була якась чітко визначена дата - Зелені свята, Великдень, Петрів день і т.д., коли проводилися заздалегідь сплановані заходи, які носили не терміновий характер. Тому й швидкість їхнього проведення посередня: мобілізація 1648 року від моменту розсилання універсалів гетьманом до виступу Війська Запорозького в похід зайняла близько місяця. Загальна мобілізація 1649 року проходила також майже місяць.

В разі екстраординарної (“рухливої”) мобілізації, яка проводилась у відповідь на неочікувані провокаційні чи наступальні дії противника, або в разі організації гетьманом (чи полковником) блискавичної й раптової наступальної операції, швидкість проведення мобілізаційних заходів по полкам залежала від їхніх (полків) розмірів, стану пропускнуї можливості шляхів сполучення, активності дій противника, пори року і т.д. Так, під час підготовки Молдавського походу 1650 року мобілізація окремого київського полку була здійснена менше, ніж за два тижні (від моменту приходу гетьманського універсалу до моменту зайняття полком визначеного в цьому універсалі місця дислокації на кордоні з Молдавією).

Отже, мобілізація до Війська Запорозького в часи гетьманування Б.Хмельницького мала досить складну та розгалужену схему, в залежності від зовнішніх та внутрішніх чинників розподілялась на декілька підтипів. Гетьман та старшина намагались підвищити ефективність мобілізаційної системи молодій державі, від якої в

багатьох випадках залежала успішність “ратних справ” козацької армії, але не змогли вирішити проблему мотивації вояків наявними на той час в державі шляхами. Перспективи розвитку армії лежали в напрямі професіоналізації війська та обмеження доступу до нього усіх станів населення.

Примітки:

* Автор вважає за доцільне використовувати щодо заходів приведення підрозділів городового козацтва до бойової готовності терміну “мобілізація”, одночасно не модернізуючи процесів, що відбувались у Війську Запорозькому в ті часи. Термін “Військо Запорозьке” як самоназва козацької держави тих часів використовується як в державному, так і, власне, військовому сенсі.

** В межах дослідження увагу приділено лише мобілізації городового козацтва; організація приведення до бойового ладу найманських загонів (підрозділів) гетьманського війська повинна розглядатись окремо.

1. Документи № 10, 14, 17, 18, 35, 43, 85, 182, 189 // Воссоединение Украины с Россией/ Док. и материалы в 3-х т.- Т.2.- М., 1954; Документи № 19, 30, 52, 54, 119, 175, 205 // Воссоединение Украины с Россией/ Док. и материалы в 3-х т.- Т.3.- М., 1954; Документи № XVII-XXII, CXXVI // Архив Юго-Западной России.- Ч.3.-Т.4.-

К., 1914.; Документи № 15,16 // Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657.- К., 1998.

2. Величко С. Літопис.- К., 1991.- Т.1.- С.82.

3. Грушевський М.С. Історія України-Руси.- К.,1996.-Т.9., Кн. 1.- С.433.

4. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.- К., 1954.- С.225.

5. Там само. С.225.

Шершун Т.М.

**ДО ПРОБЛЕМИ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ЧАСТКИ
УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕД МІЩАН ТА
КУПЦІВ ОДЕСИ КІНЦЯ ХVІІІ ст.
(ЗА ДАНИМИ РЕВІЗЬКОГО РЕЄСТРУ 1799 р.)**

Одесу кінця ХVІІІ - початку ХІХст. здебільшого знають як місто багатонаціональне, маємо чимало досліджень, присвячених тим чи іншим національним громадам Одеси. Однак історія українського населення міста зазначеного періоду ще не набула ґрунтового висвітлення в літературі. Дореволюційні дослідники минулого (А.Скальковський, К.Смольянінов, О.Орлов та ін.) здебільшого не виділяли серед одеситів українців, розглядаючи їх як частину єдиного "великоросійського народа".

Не достатня вивченість зазначеної проблеми обумовлена нестачею докладних статистичних даних про кількість та етнічний склад населення Одеси на рубежі ХVІІІ та ХІХ ст. В Державному архіві Одеської області зберігся лише один ревізський реєстр Одеси кінця ХVІІІ ст., датований 1799 р. Попередні реєстри за 1795 та 1797 рр., на жаль, не збереглися, тому вивчення цього фактично єдиного джерела про склад населення нашого міста в кінці ХVІІІ ст. є досить важливим, адже він включає відомості з цих двох попередніх реєстрів, що до нас не дійшли. Ревізський реєстр, включав лише дорослих представників міщанства та купецтва чоловічої статі (виняток складали вдови, які самостійно вели господарство). За 1799 р. він зберігся частково і містить дані про 2 189 особи: 130 з них були купцями, 1 853 - міщанами.

Визначити етнічну приналежність за даними реєстру досить важко. Національність у більшості випадках не фіксувалася. Виняток складали лише євреї, які були записані в окремі списки і складали 136 чоловіків міщанського стану. Іноді визначалася національність циган¹ (їх за списком 5 осіб) та греків² (це особи, стосовно яких записано що вони є греками, або тих, що мали грецькі прізвища, а їх у списку 63, з них 26 купців та 37 міщан).

Спробуємо визначити етнічну приналежність згаданих у ревізькому реєстрі 1799 р. мешканців Одеси за їх антропонімами (прізвищем та ім'ям).

Серед купців, записаних в реєстрі, українські прізвища мали 21 особи (напр., Андрієнко Дмитро, Дорошенко Федір Ігнатів, Донецький Іван Мінов, Кузьменко Григорій Леонт'єв, Ревенко Захар Іванов, Сурай Дмитро, Костенко Андрій та інші)³. Ще 7 прізвищ купців є явно переробленими українськими (напр., Тимошенков Іван Іванов та інші)⁴. Отже, 28 представників купецтва мали українські та перероблені українські прізвища, що складало 21,5% від загальної кількості купців за реєстром. Російських прізвищ було набагато більше. Їх частка складала 46 % загальної кількості купецтва.

Загальна кількість міщан за реєстром складала 1853 особи. Серед них російські прізвища мали 1184 особи, що складає 63,4% загальної чисельності представників цього стану. Українські прізвища мали 465 одеських міщанина (напр., Безпальченко Савелій Михайлів, Гаркуша Іван Кирилів, Головатий Максим Григор'єв, Сокирка Лаврентій Петрів, Чуприна Олексій Іванів, Півень Федір Кирилів тощо)⁵, це 19,1% загальної кількості міщан згаданих в реєстрі.

32 міщанина мали явно перероблені українські прізвища (напр., Шевченков Іван Іванов, Ченцов Іван Осипов, Гармашев Андрій Антонов, Гладченков Іван Михайлів та ін.)⁶. Окремо слід згадати про осіб, що носили прізвище "Поляков". Згідно з реєстром їх було 16⁷. Така значна кількість Полякових (це лише серед дорослих чоловіків) свідчила, що їх антропонім походить від місцевості попереднього проживання - володінь Речі Посполитої. Зазвичай такі прізвища отримували втікачі-кріпаки з Правобережної та Західної України - переважно українці. До українців також можна віднести декількох осіб з російськими прізвищами, які мали ха-

рактерні українські імена (Тарас, Богдан⁸ тощо). Таким чином, загальна кількість міщан з українськими та переробленими українськими прізвищами складає 531. Це 25% від всього одеського міщанства згаданого в реєстрі 1799 р.

Значну кількість в реєстрі 1799 р. складають прізвища, які могли належати і українцям, і росіянам. Так до окремої групи можна віднести осіб, прізвища яких повторювали по-батькові (Степанов Ларіон Степанов, Іванов Каліна Іванов⁹ тощо). Таких прізвищ за реєстром було досить багато. Їх напевно отримували втікачі-селяни, які приховували своє попереднє прізвище і замість нього отримували в Одесі нове. Ці мешканці могли бути як українцями, так і росіянами, або білорусами тощо. Загалом таких та інших прізвищ, носії яких могли бути і росіянами, і українцями серед міщан записаних в реєстрі нараховується 97 (вельми показовим прикладом є міщанин Тарасов Костянтин Тарасов нащадки якого, отримавши російське прізвище могли вважати себе "росіянами"). Варто згадати і про осіб - православних міщан, які мали звичайні для східних слов'ян імена, проте прізвища їх були явно не слов'янського походження (Джуан Степан Іванов, Мохоуер Афанасій Григор'єв¹⁰ тощо).

Треба згадати, що в історії Одеси кінця XVIII - початку XIX ст. відомо немало прикладів, коли прізвища її мешканців-українців змінювалися докорінно. Так, чиновник який керував складанням ревізького реєстру 1799 р., перший одеський поліцмейстер Григорій Степанович Кір'яков (прізвище з грецьким корінням та російським закінченням), насправді був нащадком старшинського українського козацького роду Кириченків з Полтавщини¹¹. Інший приклад - згаданий в реєстрі 1799 р. міщанин Потилиця Дмитро Никифорович (в 1799 р., за даними реєстру, йому було 25 років)¹². На початку XIX ст. за даними О.Маркевича Дмитро Потилиця став "провідною особою серед одеського купецтва", але за якусь образу генерал-губернатор О.Ланжерон заслав Д.Потилицю до Сибіру і нащадки останнього, після повернення до Одеси, вже носили прізвище Петліциних¹³.

Підсумовуючи цей короткий огляд ревізького реєстру 1799 р. слід зазначити, що за антропонімами надзвичайно важко визначити національність. Але, аналізуючи за ономастичними критеріями (тобто за префіксально-суфіксальним засобом утворення власних

назв), прізвища та імена мешканців Одеси за ревізьким списком 1799 р., можна дійти висновку, що за даними реєстру частка українців серед купецько-міщанського прошарку міста складала не менше 25%. Однак визначений відсоток українців серед мешканців Одеси не можна вважати остаточним, тому що ревізький перепис не містить представників всіх соціальних груп мешканців міста, зокрема службовців, шляхтичів та військових, яких в Одесі було чимало. Це не дає змоги відтворити повну картину соціально-етнічного складу тогочасної Одеси. До того ж велика кількість українців при переселенні до молодого міста докорінно змінювали прізвища або брали російські, що також значно ускладнює визначення етнічної приналежності.

Примітки:

1. *Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф.4 (Одеська міська дума). - Оп.4. - Спр.153 (Ревізькі казки 1795-1799 рр.). - Арк.9.*

2. *Там само. - Арк.119.*

3. *Там само. - Арк.2, 42, 82, 175, 182.*

4. *Там само. - Арк.207.*

5. *Там само. - Арк.24, 27, 33, 167, 182, 196, 245.*

6. *Там само. - Арк.29, 36, 243, 249.*

7. *Там само. - Арк.156-173.*

8. *Там само. - Арк.193, 211.*

9. *Там само. - Арк.75, 202.*

10. *Там само. - Арк.43, 135.*

11. *О роде Кирьяковых. Записки Михаила Михайловича Кирикова // Труды Черниговской губернской ученой комиссии. - Чернигов, 1915. - Вып.11. - С.86.*

12. *ДАОО. - Ф.4. - ОП.4. - Спр.153. - Арк.158.*

13. *Маркевич А. Из жизни старой Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1900. - Т.22. - С.31-32.*

ЗМІСТ

Анатолій Діомидович Бачинський: вчений і педагог.

Розділ I

Археологія та етнологія

Главенчук А.В.

Виробництво крем'яних знарядь на
пізньопалеолітичному поселенні Анетівка 2
(за результатами досліджень виробничої ділянки ЕИ/13-22) . . 12

Іванова С.В., Секерська О.П.

Багатошарове поселення Грибівка IV в Одеській області 24

Булатович С. А.

Понтійські монети в Тірі 39

Красножон А.В.

Античне місто на місці сучасної Одеси
(археолого-палеогеографічний огляд) 44

Шабашов А.В.

До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів
Південної Бессарабії у 10-х - 60-х роках XIX ст.
2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів 54

Прігарін О.А.

“Пилипони” в Подунав'ї наприкінці XVIII-
на початку XIX ст. 67

Розділ II

Історія України

Кульчицький С.В.

Українська історична наука як знаряддя
легітимізації пострадянського політичного устрою 79

Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Українські вихідці у Придунайських землях. XVIII - початок XIX ст.	82
Ващенко В.П. Підприємці у харчовій промисловості Одеси дореформеного періоду	95
Синявська О.О. Участь О.І.Маркевича у роботі українських наукових товариств у II половині XIX - на початку XX ст. ...	104
Гончарук Т.Г. До питання про вплив політики генерал-губернатора М.С.Воронцова на економічний розвиток та розбудову Одеси ..	113
Надибська С.Б. Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі та промисловості Одеси у пореформений період	123
Ковальов Є. А. З історії Рішельєвського ліцею (ревізія А. С. Норова 1852—1853 рр.)	131
Мисечко А.І. Володимир Антонович та Одеса (до 170-ліття від дня народження)	135
Цубенко В.Л. Військові поселенці і дунайські козаки	146
Вінцковський Т.С. Польські партії та об'єднання в Одесі періоду Центральної Ради	150
Костилева С.О. З історії формування державної політики України в інформаційній сфері (1994-1995 рр.)	162

Розділ III

Всесвітня історія

Черних І.Д.

Просторово-часові параметри традиційних
східних цивілізацій (постановка проблеми)172

Крамаренко С.А.

Співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів
еволюції Китайської державності в кін.ХІХ - поч.ХХ ст.
(постановка проблеми)178

Демешин В. В.

Поразка антибільшовицької політичної опозиції
в період громадянської війни в Росії183

Бєлкін Ю.В.

Палестинське питання в Організації Об'єднаних Націй
та позиція СРСР (1945 - 1947 рр.)198

Фесик О.В., Бринош І.В.

Загадка вбивства генерала Свєрчевського206

Мерзлякова С.О.

Одеса - член Всесвітньої федерації поріднених міст213

Литвиненко О.В.

Україно-польські культурні зв'язки у пострадянський період ...217

Розділ IV

Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

Хмарський В.М.

Провідні археографи Південної України:
Федір Лашков (1858-1918)230

Музичко О.Є.

Внесок Ф.І.Леонтовича у розробку теоретичних проблем
історичної науки248

Гребцова І.С.

Часопис "Радуга" (1860-1862) як історичне джерело261

Розділ V

Рецензії. Персоналії. Хроніка

Станко В.Н., Алексєєв Ю.М., Наулко В.І., Руденко Н.В.

Країнознавство.- К.: Изд-во КСУ, 2002.272

Дьомін О.Б.

На початку шляху історика: навчання Є.В.Тарле у

Новоросійському університеті275

Розділ VI

Наукові роботи студентів

Полторак В.

Система мобілізації війська Запорозького у

1648-1657 роках281

Шершун Т.М.

До проблеми про визначення частки українського населення серед міщан та купців Одеси кінця XVIII ст.

(за даними ревізького реєстру 1799 р.)286

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 14

Головний редактор В. Н. Станко

Технічний редактор Н. О. Петрова

Здано до набору 10.09.2003. Підписано до друку 06.10.2003.
Формат 60х84/16. Папір газетний. Друк офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Ум. друк. арк. 17,205. Друк. арк. 18,5.
Тираж 300 прим. Зам. № 2781.

Видавництво "Гермес".
65005, Одеса, вул.Балківська, 141/214.

Ізмаїльська міська друкарня, м. Ізмаїл, вул. Ватутіна, 38, тел./факс 45-133.

